

675-ა / 2
1390

ISSN—0132—6058

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მასპნა

ისტორიის
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების
ისტორიის
სერია

2

1990

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ისტორიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

СЕРИЯ
ИСТОРИИ,
ЭТНОГРАФИИ И
ИСТОРИИ ИСКУССТВА

თბილისი
ТБИЛИСИ

2. 1990

ჟურნალი დაარსებულია 1971 წელს
Журнал основан в 1971 году

გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Выходит раз в 3 месяца

სარედაქციო კოლეჯი: ა. ავაქიძე, ვ. ბერიძე, გ. გიორგაძე, ვ. ითონიშვილი, ი. კაჭარავა, მ. ლორთქიფანიძე, გ. მელიქიშვილი, რ. მეტრეველი (რედაქტორი), დ. მუსხელიშვილი, თ. ჟორდანიას, ე. ხოშტარია-ბროსე (რედაქტორის მოადგილე), თ. ცქიტიშვილი, ლ. ჭილაშვილი, ნ. ჯანბერიძე.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе, Г. Г. Гиоргадзе, О. К. Жордания, В. Д. Итонншвили, Ю. М. Качарава, М. Д. Лордкипанидзе, Г. А. Меликишвили, Р. В. Метревели (редактор), Д. Л. Мухелишвили, Э. В. Хоштария-Броссе (заместитель редактора), О. В. Цкитишвили, Л. А. Чилашвили, Н. Ш. Джанберидзе.

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლორთქიფანიძე
Ответственный секретарь Г. Г. Лордкипанидзе

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-85-50 Телефон

გადაცემა წარმოებს 24. V. 90; ხელმოწერილია დასაბუქდა 24. 07. 90; ანაწყოების ზომა 7×12; ქაღალდის ზომა 70×108¹/₁₆; პირ. ნაბეჭდი თაბახი 16,8; სააღრიცხვო-საგამომც. თაბახი 13,21; უე 03639; შეკვეთა № 1400; ტირაჟი 1600; ფასი 1 მან. 30 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შინაარსი

წერილები

1. ცინესაშვილი, შენიშვნები ჩეჩნებისა და ინგუშების ეთნოგენეზის საკითხისათვის	77
2. ნიკოლიშვილი, ქუთაისის კომუნალური მეურნეობა XIX ს. რეფორმის შემდგომ პერიოდში	24
3. შირაშვილი, ტრადიციული სოციალურ-რელიგიური ინსტიტუტები და მოსახლეობის უძველესი ეთნიკური სტრუქტურა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში	34

ახლო წარსულის ფურცლები

მ. შორღანიძე, შესავალი	56
შ. თევზაძე, განვლილი გზა	58

ცნობები და შენიშვნები

რ. კაშია, სავაქრო „მხანაგობები“ XVIII საუკუნის საქართველოში	102
5. ჯაფარიძე, იბნ-ქემალის ერთი ცნობა XV საუკუნის საქართველოს შესახებ	115
6. ხოშტარია-ბროსა, ძველი ქართული მწერლობის ძეგლებში გამოყენებული ტერმინების „ერის“ და მისგან ნაწარმოები „ერისაგანის“, „ერისაკის“ და „საეროს“ სოციალურ-სამართლებრივი ასპექტები	123
7. მარბიშვილი, ვინ იუვენ „აზნაურის საზურგენი“	130
8. ლომთქიფანიძე, წაღწევის მაცხოვრის ტაძრის მოხატულობის ისტორიიდან	143
9. ავალიშვილი, ამიერკავკასიის ცენტრალურ ევროპასთან კავშირისათვის ადრეხანის ქაოს ხანაში	156

ისტორიული დემოგრაფია

დ. მუსხელიშვილი, სოციალურ-ეკონომიკური და დემოგრაფიული პროცესები ძველ საქართველოში	162
---	-----

ჩვენი არქივი

განცხადება მთავრობის საარქივო კომისიის გამგე — შამია ბერიშვილისა	172
წ. შვანიძე, საქართველოს ისტორიის ახალი მნიშვნელოვანი წყარო	176

მწიგნობის მემკვიდრეობიდან

ი. მავზავეაძე, საადგომო	179
-----------------------------------	-----

პრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

ნ. მგალაძე, ს. სარაშვილი, თამარ დრავაძე, სოფლის ოჯახი საბჭოთა საქართველოში	181
--	-----

პროზიკა და ინფორმაცია

ლ. ლაზარაშვილი, საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების საერთო კრება	187
თამარ ხაშვილი (ნეკროლოგი)	189
მ. ჩხატარაიშვილი, შამია დუშაძის ხსოვნის (ნეკროლოგი)	191

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

М. А. ЦИХЕСАШВИЛИ, Замечания к вопросу этногенеза чеченцев и ингушей	7
М. В. НИКОЛЕИШВИЛИ, Кутаисское городское коммунальное хозяйство пореформенного периода XIX века	24
Ж. Г. ЭРИАШВИЛИ, Традиционные социально-религиозные институты и древнейшая этническая структура населения горных районов Восточной Грузии	34

СТРАНИЦЫ НЕДАВНЕГО ПРОШЛОГО

О. К. ЖОРДАНИЯ, Предисловие	56
В. ТЕВЗАДZE, Пройденный путь	58

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

Р. С. КАШИА, Грузинские торговые «товарищества» в XVIII веке	102
Н. М. ДЖАВЕЛИДZE, Сведения османского летописца Ибн-Кемаля о Грузии	115
Э. В. ХОШТАРИА-БРОССЕ, Социально-правовые аспекты употребляемых в памятниках древнегрузинской литературы терминов «эри» и производных от него «эрисгани», «эрискаци» и «саэро»	123
С. Г. МАРГИШВИЛИ, Кто такие «азнаури Сазуерели»	130
И. Г. ЛОРДКИПАНИДZE, Из истории росписи церкви Спаса в Цаленджиха	143
Г. В. АВАЛИШВИЛИ, К вопросу о связях Закавказья с центральной Европой в раннебронзовом веке	156

ИСТОРИЧЕСКАЯ ДЕМОГРАФИЯ

Д. Л. МУСХЕЛИШВИЛИ, Социально-экономическое развитие и демографические процессы в древней Грузии	162
--	-----

НАШ АРХИВ

Заявление заведующего государственной архивной комиссии — Мамия Бершвили	172
З. И. ЖВАНИЯ, Новый значительный источник истории Грузии	176

ИЗ НАСЛЕДИЯ ПИСАТЕЛЯ

И. Г. ЧАВЧАВАДZE, Пасхальная	179
------------------------------	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Н. МГЕЛАДZE, С. АРУТЮНОВ, Тamar Драгадзе, Деревенская семья в Советской Грузии	181
--	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Л. И. ЛАЗАРАШВИЛИ, Общее совещание отделения общественных наук	187
Т. Г. ХАЖОМИА (некролог)	189
К. А. ЧХАТАРАИШВИЛИ, Памяти М. К. Думбадзе	191

CONTENTS

ARTICLES

M. Tsikhesashvili, Notes on the Question of the ethnogenesis of the Chechens and the Ingushes	7
M. Nikoleishvili, From the history of the municipal economy of Kutaisi the II half of the 19—th c,	24
Zh. Eriashvili, Traditional social-religious institutes and the ancient ethnical districts population	34

PAGES OF THE TRECENT PAST

O. Jordania Introduction	56
V. Tevzadze, Passing Way	58

PROCEEDINGS AND NOTES

R. Kashia, Georgian trade „Companies“ in the XVII century	102
Z. Djavelidze, Data of the ottoman cronicler Ibn-Kemal about Georgia	115
E. Khoshtaria-Brosse The Social and Legal Meanings of the Term „Eri“ and its Derivatives „Erisgani“, „Eriskatsi“ and „Saero“ in Old Georgian Written Sources	123
S. Margishvili, Who Are „aznaurni Sazuereiny“	130
J.. Lordkipanidze, From the History of Murals in Church of Saviour in Tsaldenjikha	143
G. Avalishvili, On the Question of the Transcaucasus with Central Europe in the Early Bronze Age	156
D. Muskhelishvili Socio-economic Development, and Demographic processes in Ancient Georgia	162

OUR ARCHIVES

The Declaration of the Haao of the Government Archives Committee of Mamia Berishvili	172
Z. Zhvania The New Important Source of Georgian HHistory	176

FROM A WRITER'S LEGACY

I. Chavchavadze For Easten	179
--------------------------------------	-----

CRITICISM AND BIBLIOGRPHY

N. Mgeladze, S. Aruthinov, Tamara Dragadze, Rrural familier in Soviet Georgian	181
--	-----

CHRONICLE AND INFORMATION

L. Lazarashvili, The General Meeting of the Social Science Department	187
Tamar Khazhomia (Obituary)	189
K. Chkhatarashvili, In Memory of M. Dumbadze (Obituary)	191

მათი ციხისაშვილი

შენიშვნები ჩეჩნებისა და ინგუშების ეთნოგენეზის
საკითხისათვის

44951

ჩეჩნეთ-ინგუშეთი ცენტრალური კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარეობს, რომელსაც აღმოსავლეთით დიდოეთ-დაღესტანი ესაზღვრება, ჩრდილოეთით — ყიზლარ-ასტრახანი, დასავლეთით — ოსეთი, სამხრეთ-აღმოსავლეთით — საქართველო (თუშ-ფშავ-ხევსურეთი). ეს მხარე თავისი გეოგრაფიული მდებარეობით ამ აბორიგენი მოსახლეობის გამძლეობისა და ვადარჩენის ერთ-ერთი პირობა იყო, რომლებიც უძველესი დროიდან მოყოლებული მნიშვნელოვან პოლიტიკურ, კულტურულ-ეკონომიკურ როლს ასრულებდნენ, როგორც საქართველოს, ასევე ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ისტორიაში. მათი განვითარება მიმდინარეობდა იმავე სოციალ-ეკონომიკური კანონების საფუძველზე, როგორც კავკასიის სხვა ხალხებისა.

ვიანახების („ვიანახ“ — ქართულად ნიშნავს „ჩვენ ხალხს“, ასე ეძახიან ჩეჩნები და ინგუშები თავიანთ თავს), ისტორია საქართველოს ისტორიას უნდა დაეუკავშიროთ, რადგან ძველი ქართული საისტორიო ტრადიცია ქართლის სამეფოს სახაეს, მისი წარმოქმნის უამს ფარნავაზის (ქართლის პირველი მეფე) დროიდან და, აქედან მოყოლებული, განსაკუთრებით მრავლდება ცნობები საქართველოსა და ვიანახებს შორის პოლიტიკურ-კულტურული ურთიერთობისა. აღნიშნულ საკითხებზე ჩვენ ყურადღებას არ ვამახვილებთ, რადგან ეს საკითხები კარგადაა განხილული სათანადო ლიტერატურაში, ხოლო რაც შეეხება ვიანახების აღმნიშვნელი ეთნონიმების შესწავლამ (რომლებიც ისტორიის სხვადასხვა მონაკვეთში სხვადასხვა სახელწოდებით გვხვდება), ცხადყო, რომ ჩეჩნებისა და ინგუშების შესახებ არსებულ ლიტერატურაში დაშვებული შეცდომები მნიშვნელოვანწილად განპირობებულია წერილობითი წყაროებისა და ეთნოგრაფიული მასალების არამართებული ანალიზით.

ამიტომ ამ მიმართულებით კვლევა-ძიების წარმოება, ცხადია, გული-სხმობს იმ ამოსავალი დებულებით ხელმძღვანელობას, რომ ყოველი ქვეყანა თავისი აღმნიშვნელი ეთნონიმებით, მხოლოდ საზღვრებში წარმოიდგინება, „უსაზღვრო ქვეყანა უაზრობაა“, რადგან არ შეიძლება იმის დავიწყება, რომ ნებისმიერი ქვეყანა მხოლოდ ზუსტ საზღვრებში, ხოლო ამ ქვეყნების მოსახლეობა ზუსტი ეთნიკური ნომენკლატურით წარმოიდგინება, წინააღმდეგ შემთხვევაში აუცილებლად თავს იჩენს სერიოზული დაბნეულობა ამა, თუ იმ „ქვეყნის“ ისტორიული გეოგრაფიისა თუ ეთნონიმიკის საკვანძო საკითხების გაშუქებაში.

1 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წ. VIII, თბ., 1975, გვ. 107.
2 ვ. ითონიშვილი, არაგვის ხეობა, თბ., 1986, გვ. 3.

საქართველოს
საბჭოთაობა

ყოველივე ზემოთ აღნიშნულიდან გამომდინარე საგანგებოდ გვინდა ყურადღების გამახვილება იმ ფაქტზე, რომ ჩვენ ძირითადად ქართულ წერილობით წყაროებში (რომელთა განხილვის გარეშეც შეუძლებელია ვიანახთა პოლიტიკურ, თუ სოციალურ-კულტურული საკითხების განხილვა) არსებულ ცნობებსა და ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მონაცემებს ვეფუძნებით (უძველესი დროიდან დაწყებული XVIII ს-ის ჩათვლით), რომელთაც ჩვენთვის სინტერესო საკითხებთან პირდაპირი დამოკიდებულება მქონდათ და, ასე თუ ისე გვიადვილებდნენ მათ სწორად გაგებას. დავსძენთ, ვიანახთა აღმნიშვნელი ეთნონიმების შესახებ მსჯელობა ცალ-ცალკე გვექნება განხილული.

ჩვენ ვერ გავიზიარებთ ე. კრუპნოვის შენიშვნას იმის შესახებ, რომ ვიანახების აღნიშვნელი ეთნონიმი ღურძუკა პირველად ჰოიხსენება XI ს-ის ქართულ ქრონიკებში³, რადგან ჯერ ერთი, ყველაზე ადრინდელ ცნობებს უძველესი ქართული ისტორიული მატრიანებიდან ღურძუკების შესახებ (იხსენიება, როგორც გეოგრაფიული მხარე) გვაძლევს (IX ს.) „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ავტორი, რომელიც VI ს-ის 30—40-იან წლებს უნდა ეხებოდეს (ჰელიშური ვარიანტი)⁴, მეორეც არსებობს ამავე უფრო ადრინდელი უცხოური წყაროები, სადაც მოხსენიებულნი არიან ღურძუკები: „II—I ათასწლეულში ჩვენს ერამდე ურარტული ხანის სეფანისპირა მანას გაერთიანებაში არსებობდა კავკასიონის მთიელთა „ღურძუკთა“⁵ მსგავსი სახელი, აღნიშნავს გ. მელიქიშვილი.

წყაროების ობიექტური შეფასების საფუძველზე ჩვენ შესაძლებლობა გვეძლევა ღურძუკეთი, როგორც გეოგრაფიული მხარე დავადასტუროთ (III ს-ის დასასრულის და IV ს-ის დასაწყისის) „გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრების“ არაბულ ვერსიაშიც, რომლის ტექსტიც, ნ. მარის აზრით, IX საუკუნეზე ადრეული არ უნდა იყოს, სადაც აღწერილია, რომ სრულიად სომხეთის კათალიკოსად გახდომის შემდეგ გრიგოლ განმანათლებელმა „წარავლინა მთელს სომხეთში ეპისკოპოსები, საქართველოში, ღურძუკეთში და აღანუბთან“-ო⁶. ნ. მარს ამ ტექსტში მოხსენიებული ДРЗКИТ ტერმინის გაანალიზებისას ივ. ჯავახიშვილი არ ეთანხმება, რადგან ნ. მარი საწყის Д — ასოს თვლის წინამდებარე სიტყვის ბოლო ასოს მცდარ გამეორებად და მის ქვეშ ვარაუდობს „Лазикит“⁷-ს. ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ადონცზე დაყრდნობით, რომელიც ამ ადგილს თარგმნის, როგორც ღურძუკთა ქვეყანას (в страну дурзуков)⁸ იზიარებს ამ ვერსიას, რომ აღნიშნული დასახელების ქვეშ იგულისხმება ქართული „ღურძუკეთი“ ან „ღურძუკეთი“, ე. ი. ჩიჩნების ქვეყანა.

³ Крупинов Е. И., Средневековая Ингушетия, М., 1971, გვ. 30.

⁴ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, ექვთიმე თაყაიშვილის გამოცემა, Описание рукописей т. II, вып. III, Тф., 1908, გვ. 723—724.

⁵ გ. მელიქიშვილი, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965, გვ. 202.

⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. I, თბ., 1960, გვ. 188.

⁷ Марр Н. А. Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием, Л., 1905, გვ. 159—160.

⁸ Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, Книга XI, 1908, გვ. 328.

⁹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 188.

დურძუკეთი (როგორც გეოგრაფიული მხარე) მოხსენიებულია აგრეთვე IX ს-ის არაბულ წყაროშიც, არაბი მწერლის იბნ-ალ-ფაკიბის თხზულებაშიც, სადაც აღწერილია ხოსრო ანუშირვანის (VI ს.) მიერ „დურძუკებში“ 12 კარისა და ქვის სიმაგრეების აშენების შესახებ¹⁰.

დურძუკებს ვხვდებით აგრეთვე IX ს-ის მეორე არაბ ავტორთან ბლადირთან. იაკუთი, რომელმაც თავისი „გეოგრაფიული ლექსიკონი“ 1227 წ. დაამთავრა და თავის თხზულებაში იყენებს უფრო ადრეულ არაბულ წყაროთა (IX ს.) ცნობებს ხოსრო ანუშირვანის ამბების მოთხრობასთან დაკავშირებით იმეორებს ზემოაღნიშნულ ფაქტს, რომ ანუშირვანმა „დურძუკოვში“ ააგო 12 კარი¹¹.

ეთნონიმი „დურძუკი“, ზოგიერთი მკვლევრის აზრით, შემონახული უნდა იყოს VII ს-ის სომხურ გეოგრაფიაშიც (ამ გეოგრაფიის შესახებ საუბარი ჩენი ქვემოთ გვექნება), კერძოდ ისინი ყურადღებას აქცევენ აქ მოხსენიებულ ხალხს „დურც(ქ)-ს“, რომლებიც ფიგურირებენ გულამაყრელებსა და დიდოელუმს შორის¹². ი. ვაგლოთი აიგივებს სომხურ გეოგრაფიაში მოხსენიებულ „დურც(ქ)“-ს ქართულ დურძუკებთან და აღნიშნავს „...დურცების იგივეობა დურძუკებთან არავითარ ეჭვს არ იწვევს“-ო¹³.

დღეს ქართულ ისტორიოგრაფიაში სომხურ გეოგრაფიაში მოხსენიებული ტერმინ — „დურც(ქ)“-ის ქართულ დურძუკებთან გაიგივების საკითხი საგნებით სამართლიანადაა მოხსნილი. ამის შესახებ ჯერ კიდევ 1968 წ. რ. ხარაძე და ა. რობაქიძე შენიშნავენ: „არც ამ ეთნონიმის ფორმა და არც ამ ხალხის ლოკალიზაცია, რომელიც მის ქვეშა ნაგულისხმევი არ გვაძლევს საფუძველს ამ უკანასკნელთა ინდენტიფიკაციისათვის დურძუკებთან“¹⁴.

ისმის კითხვა — საიდან მომდინარეობს ვაინახების აღნიშნული ეთნონიმი დურძუკი (XVIII ს-ის პირველი ნახევრის ისტორიკოს ვახუშტი ბაგრატიონთან გვხვდება ძურძუკიც)?

ძნელი სათქმელია, რა მონაცემებს ეფუძნება ა. შავხელიშვილი, როცა აღნიშნავს, „ეთნონიმ დურძუკის წარმოშობა გაურკვეველი რჩება, ჩეჩნურ-ინგუშურ და ქართულ ენებში ეს ეთნონიმი თავის ახსნას ვერ ნახულობს და ვაინახებისათვის ის საერთოდ არ არის ცნობილი“¹⁵. მოცემული განმარტებიდან ავტორის ეს აღნიშვნა შეუთავსებელია, მისივე მტკიცებასთან, იმის შესახებ, რომ ქართული წერილობითი ცნობების მიხედვით უძველესი დროიდან (ისტორიის სხვადასხვა მონაკვეთში) ჩეჩნეთ-ინგუშეთი ცნობილია ძურძუკეთის, ძურძუკ-ლიღვეთის..., სახელწოდებით. ჩეჩნეთ-ინგუშეთი ეს ორი გეოგრაფიული სახელი (ხაზგასმა ჩვენია — მ. ც.), იმავე ძურძუკისა და ლი-

¹⁰ Караулов Н. А., Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении, Азербайджане, СМОМПК, т. XXXI, Тб., 1902, გვ. 15.

¹¹ თ. პაპუაშვილი, რანთა და კახთა სამეფო (VIII—XI სს.), თბ., 1982, გვ. 82.

¹² Армянская география, VII в., перевод Патканова К. П., СПб., М., 1877, გვ. 37.

¹³ Гаглойти Ю. С. Аланы и вопросы этногенеза в Осетии, 1966, გვ. 164—165.

¹⁴ Харაძე Р. Л., Робакидзе А. И. К вопросу о нахской этнонимике «Кавказский этнографический сборник», вып. II, Тб., 1968, გვ. 24—25.

¹⁵ Шавхелишвили А. И. Из истории взаимоотношений между грузинскими и чечено-ингушскими народами, Грозный, 1963, გვ. 40.

ღვის გამოხატველია, ვახუშტისეული „ქურძუკეთის“ დასავლეთი ნაწილი ჩეჩნეთის დასავლეთის დასაწყისია, რომ აქ ქურძუკეთში თანამედროვე ჩეჩნეთის მთიანი ზოლია., ან თუნდაც მისივე დამოწმება — „ქურძუკ-ლილივე-თი გეოგრაფიულად თანამედროვე ჩეჩნეთ-ინგუშეთია“¹⁶ და ა. შ.

აღნიშნულის გარდა ჩვენ მიერ ზემოთ დამოწმებული, როგორც უცხოურა, ასევე ქართული წერილობითი წყაროების საფუძველზე დგინდება, რომ II—I ათასწლეულის დაწყებულ (ჯერ ერთი, ჩვენ მხედველობაში ვაქვს ჩვ. წ. აღრ. XI საუკუნე), რადგან ღურძუკებად იწოდებოდნენ ვაინახები საერთოდ (ამაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი), (ხოლო აღნიშნული საუკუნიდან დაწყებული XVIII ს-მდე სხვა ეთნონიმებიც გვხვდება, ვაინახი ხალხის აღნიშვნად იხმარება ეთნონიმ „ღურძუკი“, „ქურძუკი“)¹⁷, მაშინ რატომ არ უნდა იყოს ის ცნობილი ჩეჩნებისა და ინგუშებისათვის.

ავტორის ამგვარი მიდგომის საფუძველი, როგორც ჩანს, უნდა მომდინარეობდეს შემდეგი გარემოებიდან. ვაინახები ნახურ ენაზე მოლაპარაკე ხალხია და ქართულ წერილობით წყაროებზე მათ ხელი არ მიუწვდებოდათ (ენის უცოდინარობის გამო) და, ამდენად, ეს ეთნონიმი მათთვის უნდა ყოფილიყო უცნობი. ვფიქრობთ, ყოველივე ზემოთ აღნიშნულის გათვალისწინების საფუძველზე სხვა აზრი არ უნდა არსებობდეს იმის შესახებ, რომ „ღურძუკი“ ვაინახებისათვის არ იყოს ცნობილი.

სხედველი მკვლევრის შეცდომას უფრო ამძიმებს იმის მტკიცება, რომ ადგილობრივი (ხაზგასმა ჩვენია — მ. ც.) ტოპონიმების შესწავლის შედეგად შეიძლება გაცემულიყო პასუხი „ღურძუკის“ წარმოშობის კითხვაზე და უთითებს: „თუშეთის“ ერთ-ერთ კუთხეში ჩალმა არის მდ. ღურჯი*, რომელიც ჩაედინება მდ. ალაზანში მარცხენა მხრიდან. ამ მდინარის გარდა არც მეორე მდ. ღურჯი კახეთში, ყვარლის რაიონში, ის მოედინება ჩრდილოეთიდან სამხრეთით და წარმოადგენს მდ. ალაზნის მარცხენა შენაკადს. ეს გვაძლევს იმის საბაბს ვიფიქროთ, რომ ოდესღაც აქ მდ. ღურჯის სანაპიროზე ნახურა ტომი ცხოვრობდა. ამ მდინარის სახელწოდების მიხედვით შესაძლოა, მათ ეწოდათ ღურღზი“. თავისი ამ შეცდომის საარგუმენტაციოდ მკვლევარი იშველიებს ივ. ჯავახიშვილს (თუ რომელი წყარო აქვს მხედველობაში, ჩვენთვის უცნობია), რომ ივ. ჯავახიშვილი აღმოსავლეთ საქართველოში, კერძოდ კახეთის ტოპონიმისა და ეთნონიმის გულდასმითი შესწავლის შედეგად მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ამ ტერიტორიაზე შორეულ წარსულში ცხოვრობდნენ დადესტნელი და ჩეჩნურ-ინგუშური ხალხების წინაპრები“¹⁸. როგორც ვხედავთ ავტორს არამართებული წარმოდგენა აქვს აღნიშნული ეთნონიმის მიმართ და მის ახსნას უკავშირებს კახეთის მთიანეთში არსებულ მდინარეებს.

¹⁶ ა. შავხელიშვილი, საქართველო ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ურთიერთობა XVI—XVIII სს., თბ., 1980, გვ. 5—22.

¹⁷ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბ., 1973, გვ. 651—652.

* უნდა აღინიშნოს, რომ მთხრობელთა გადმოცემით ასეთი მდინარე საერთოდ არ დასტურდება.

¹⁸ Шавхелишвили А., Из истории взаимоотношений между грузинскими и чечено-ингушскими народами, გვ. 40—41.

ეთნონიმა „დურტუკმა“ მკვლევართა ყურადღება მიიქცია. ა. გენკო შეეცადა აეხსნა ეს ეთნონიმი და დაუკავშირა „ორმო“-ს აღმნიშვნელ ოსურ ლექსემას, რომელიც ბგერობრივად ახლოს დგას საკვლევ ტერმინთან¹⁹. ა. გენკოსეულ ეთნონიმ „დურტუკის“ ეს ინტერპრეტაცია დღეს საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში უარყოფილია. ვ. ვინოგრადოვი და კ. ჩოკაევი აღნიშნულის შესახებ წერენ: „საკმაოდ დიდი რაოდენობის ტოპონიმიკური მასალა მიუთითებს ჩვენთვის საინტერესო ტერმინის არსებობაზე თანამედროვე ჩეჩნეთ-ინგუშეთში, ასე მაგალითად, სოფლის სახელწოდება, რომელიც შეესატყვისება მთის — დურტი-დორტი — სახელს“²⁰.

აღნიშნული ეთნონიმი, დღევანდელი ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ტერიტორიაზე რომ დასტურდება, ერთგვარად ადასტურებს ხ. ოშაევიც, რომელიც წერს, რომ ჩეჩნეთ-ინგუშეთში (სოფ. ითონკალეში) არის „დურტუკ-ქორთ“, რომელიც აღნიშნავს დურტუკის მწვერვალს²¹. ასევე ივანენკოვთან დაცული თქმულებებიც მოგვითხრობენ, რომ აქ ცხოვრობდნენ „Дардыкоях“, რომლებიც შემდეგში თანამედროვე ჩეჩნების გვარებმა შეცვალეს²².

აღნიშნული ეთნონიმის შესახებ საინტერესო დასკვნა აქვს გაკეთებული ს. ჯამირზაევს; იგი აღნიშნავს — „Наиболее созвучно с этнонимом Дзурд зукъ название Чеченского общества (таипа) Дзандакь-ой//Сандакьой, локализирующегося в юго-восточной части Чечни“, საინტერესოა იგი შვედართო აულების დასახელებას: — „Дзандакья, Дзандакь-Ара „поле, плоскость, равнина“ (в Ножной-Юртовском районе) и Сандакья, Название горы Сандакьой — лам—гора Сандакьойцев (Советского района)“²³.

დამოწმებული მასალა გვაძლევს კიდევ ერთხელ დაუზღუდლედ ეთნონიმ დურტუკს. ქვემოთ გარკვევით არის ნაჩვენები, რომ დურტუკეთი წარმოადგენდა თანამედროვე ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ტერიტორიას.

ქართლის ცხოვრებაში დაცული ტრადიციით ლეონტი მროველი კავკასიის ხალხთა ისტორიას იმ ხანიდან იწყებს, როდესაც ადგილი ჰქონდა კავკასიის თავდაპირველ დასახელებას. ლეონტი „ცხოვრება ქართველ მეფეთა“-ში წერს: „დურტუკ... უწარჩინებულეს იყო შვილთა შორის კავკასისთა მივიდა და დაჯდა ნაპარს შინა მთისასა, და უწოდა სახელი თვისი დურტუკეთი“²⁴. ლეონტის ამ ჩვენების მიხედვით, დურტუკი კავკასიის შვილად არის მიჩნეული.

ისმის კითხვა — ვინ არის კავკასოსი? ამის შესახებ ცნობებს თვით ლეონტი იძლევა; „ესე თარგამოს იყო ძე თარშისი, ძმისწული იაფეთისი, ძისა ნოესი და იყო ესე თარგამოს კაცი გმირი. და შემდგომად განყოფისა ენათა-

¹⁹ Генко А. И. Из культурного прошлого Ингушети и записи общества востоковедов. Т. V. Влад. 1930, გვ. 705.

²⁰ Виноградов В. Б., и Чакаев К. З. Древнейшие свидетельства о названиях и размещении нахских племен, Арх.-этног. сбор., Г, 1965, т I

²¹ Харадзе Р. Л. Робакидзе А. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 26.

²² იქვე.

²³ Джамирзаев С. М., К этимологии слова дзурзуки (друрзуки). Вопросы Вайнахской лексики, Грозный, 1980, გვ. 85.

²⁴ ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქ., ტ. I, თბ., 1955, გვ. 12.

სა ოდეს აღაშენეს ბაბილონს გოდოლი, და განეყვნეს მუნ ენანი და განიბნინეს მუნით ყოველსა ქუეყანასა..., შვილთა შორის მისთა გამოჩნდეს კაცნი რვანი, გმირნი ძლიერნი და სახელოვანნი, რომელთა სახელები ესე არს: პირველსა ერქუა ჰაოს, მეორესა ქართლოს, მესამესა ბარდოს, მეოთხესა მოვაკან, მეხუთესა ლეკ, მეექვსესა ჰეროს, მეშვიდესა კავკას, მერვესა ეგროს, ესე რვანი იყვნენ გმირნი²⁵.

ლეონტი კავკასიის ისტორიის უძველესი პერიოდის შესახებ წერისას ეპეს ვარეშა, უნდა ემყარებოდეს რაღაც ისტორიულ წყაროთა მონაცემებს, მაგრამ მისი ცნობა კავკასიის ხალხთა თავდაპირველი განსახლების შესახებ ელემენტია იმ რთული კონცეფციისა, რომ კავკასიის ტომები ნოეს ძის იაფეტის შვილისშვილის თარგამოსის შთამომავლები არიან მას შემდეგ, რაც ნებრითმა ბაბილონის გოდოლი ააშენა, იქ ენები გაიყვნენ და განიბნინენ მთელს ქვეყანაზე²⁶.

ლეონტი მროველს ერთ სხვა ადგილას იგივე დურძუკი ტირეთის ძედ ჰყავს მოხსენიებული; „ხოლო შვილთა ზედა კავკასისთა იყო უფალ დურძუკი, ძე ტირეთისი“²⁷.

ვახუშტი ბაგრატიონი, რომელიც ლეონტი მროველისეული ეთნოგენეტიკური კონცეფციიდან გამოდის და მის თავისებურ ინტერპრეტაციას იძლევა, ვაინახების (დურძუკების ისტორიას იმ ხანიდან იწყებს, როცა მისი აზრით, ადგილი ჰქონდა კავკასიის თავდაპირველ დასახლებას. იგი გვამცნობს: „კავკასოს დაიპყრა ქუეყანა ლეკანის საზღვრიდამ, ვიდრე პონტოს ზღუამდე, კავკასიის ჩრდილოეთი ველითურთ..., ხოლო ძე ტინენისა დურძუკოს, უწარჩინებულეს იყო ნათესავთა შორის კავკასოსთა, შემოივლტო კავკასის მთასა შინა, აღაშენა ქალაქი და უწოდა სახელი თუსი. ამის გამო უწოდა არაგვის (თერგის — მ. ც.) აღმოსავლის კერძს ლეკეთის საზღვრამდე ძურძუკეთი“²⁸. ვახუშტი თავისი ნაშრომის სხვა ადგილას ოდნავ განსხვავებულ ვარიანტს გვაწვდის. „ძურძუკოს ძემან ტინენისამან, რომელ უწარჩინებულეს იყო ძედა შორის კავკასოსთა, ჩამოვიდა ესე ძურძუკოს კავკასისა შინა და პოვა ადგილი ფრიად მაგარი და აღაშენა ქალაქი და უწოდა სახელი თვისი ძურძუკი..., და ეწოდა შემდგომად მისსა ძურძუკეთი კევის (ე. ი. თერგის — მ. ც.) აღმოსავლეთთა კეობათა, ხევის დასავლეთისათა კავკასნი, ანუ შემდგომად მისა ძურძუკეთი ანუ დუალეთი“²⁹.

როგორც ლეონტი მროველის, ასევე ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობებით, დურძუკი ტირეთის შვილი ყოფილა, მათი ნამშობიდან არა ჩანს, ტირეთი კავკასოსის შვილად არის ნაგულისხმები, თუ ტირეთი და კავკასოსი ერთი და იმავე ეთნონიმის ორი სხვადასხვა სახელია. ყოველ შემთხვევაში აღ-

25 ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 3—4. !
26 ს. ჯანაშია, შრომები ტ. II, თბ., 1952, გვ. 22.
27 ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 11. !
28 ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 632—633.
29 ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 654.

შენიშვნა: განსაკუთრებით ინტერესს იწვევს ვახუშტის ეს უკანასკნელი გამოთქმა. ამის შესახებ შეიძლება დაისვას კითხვაც, როგორც უნდა გვესმოდეს ყოველივე ეს. დღეს-დღეობისა და დღელთა ვინაობის შესახებ მრავალი გამოკვლევის მიუხედავად ერთი აზრი არ არსებობს, ჩვენი შრომის განსაზღვრული მოცულობის გამო აქ არაფერს ვიტყვით იმის შესახებ, თუ რომელია სწორი, ამ საკითხს ჩვენ შემდეგში დავუბრუნდებით.

ნიშნულიდან გამომდინარე ერთი რამ ცხადია, რომ ეთნონიმ დურძუქის წარმოშობა აიხსნება შემდეგნაირად: ქართული საისტორიო ტრადიციის თანახმად (რომელიც ქართლის სამეფოს წარმოქმნას ძვ. წ. — აღრ. IV ს. დასასრულიდან იწყებს და დურძუქეთს ამ დროიდან დაწყებული წარმოგვიდგენს, როგორც მკვეთრად შემოსაზღვრულ ტერიტორიულ ერთობას ერთნაირი მოსახლეობით), კავკასიის იყო თარგამოსის მეშვიდე შვილი და ქართლოსის ძმა, ამ კავკასიის შთამომავალი (შვილი) იყო „დურძუქი“. ამიტომ ამ მხარეს ლომეკის** (მდ. თერგის—ა. ც.) აღმოსავლეთით მდებარე ადგილს ლეკეთის საზღვრამდე (დაღისტანამდე) მამა-შვილის³⁰ სახელის მიხედვით მათ შთამომავლებს (ვიანახებს) კავკასიონი და დურძუქები ეწოდათ, რომელიც ცენტრალური კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილის ჩრდილოეთ კალთებზე მოსახლე ტომის ეთნიკური სახელია. ვიანახი ტომის სახელწოდება „დურძუქი“ არის ეთნონიმი, რომელიც ქართულ ისტორიოგრაფიაში, გამოჩაქლისის გარეშე, ლოკალიზდება აღმოსავლეთით დაღესტანსა³¹ და დასავლეთით მდ. თერგს შორის. ამასთან, „კავკასიანნი“ ფართო მცნებაა, ხოლო „დურძუქნი“ — მთლიანი „კავკასიანის“ მნიშვნელოვან ნაწილს აღნიშნავს³¹.

ზემოაღნიშნულის შეჯამების საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ ჩვენ არავითარი საფუძველი არ გავგაჩნია ეთნონიმ დურძუქის ახსნა ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ტერიტორიის ფარგლებს გარეთ ვეძიოთ.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ძვ. წ. — აღრ. IV საუკუნის დასასრულიდან დაწყებული ე. ი. ფარნავაზიდან (ქართლის პირველი მეფე). ახ. წ. — აღრ. XI ს-მდე „დურძუქებად“ იწოდებოდნენ ვიანახები. საერთოდ, აღნიშნული საუკუნიდან დაწყებული ისტორიის სხვადასხვა მონაკვეთში ჩეჩნებისა და ინგუშების აღმნიშვნელ სახელებად დარძუქთან ერთად გვხვდება: ლილივი³², ქისტნი³³ და იშვიათად ნოხჩი³⁴, XVIII ს-მდე.

აქვე შევნიშნავთ: მეტი სიფრთხილე იყო საჭირო, როდესაც ითქვა, ისტორიული წყაროებიდან ჩანს, რომ ადრეფეოდალურ ხანაში (რომელიც IV—X საუკუნეებით იფარგლება) ცნობილი იყო ვიანახური მოდგმის ხალხთა რამდენიმე ტომობრივი გაერთიანება და თავიანთი მოსაზრების დასასაბუთებ-

** ერთგვარ ინტერესს იწვევს ქართულ წერილობით წყაროებში არსებული ჰიდრონიმი „თერგის“ (ლომეკის) ახსნის ცდები. ლომეკი-ლომეხი-ლომი, შესაძლებელია, ეს სიტყვა ნახურთან იყოს დაკავშირებული (რადგან ლომ-ხი. ლამ-ხი, ნახურ ენაზე ნიშნავს მთის წყალს — მ. ც.). ჩვენ აქ არაფერს ვამბობთ, იმ აუტორების შრომებზე, სადაც აღნიშნულ ჰიდრონიმზეა საუბარი. ეს საკითხი შემდგომი კვლევის საგანია.

³⁰ ცნობილია, რომ ცალკეული ინდივიდის სახელი ზოგადდება, სახელს აძლევს ამა თუ იმ ხალხს და კრებითი მნიშვნელობის ფუნქციასაც ასრულებს ხოლმე (ამაზე ქვემოთ).

³¹ Гамрекли В. Н. Двали и Двалетия в I—XV вв., Тб., 1961. გვ. 26—27.

³² ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 561; იქვე, Джанашивили М., Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, СМОМПК, т. XXII, Тб., 1897, გვ. 31, 6. ბერძენიშვილის რქდ., საქართველოს ისტორია, თბ., 1958, გვ. 245; დ. გუბრიანიშვილი, ქართლის გეოგრაფია.

³³ Армянская география VII в. — перевод Патканова, გვ. 37; კ. კეკელიძე, ეტიუდები, ტ. 1, თბ., 1956, გვ. 179. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 651—653; დ. გუბრიანიშვილი, ქართლის გეოგრაფია.

³⁴ Армянская география, გვ. 37; კ. კეკელიძე, ეტიუდები, ტ. II, თბ., 1945, გვ. 314—315.

ლად მოიშველიეს „სომხური გეოგრაფია“, რომელშიც მოხსენიებულია კავკასიის მთიელთა ჩამოთვლისას: ჩანახატები კუსტები და ცხოვატელები³⁵.

ღლიღვი შეესატყვისება ინგუშების თვითსახელწოდებას — ღალღას. „ღალღა“-ს უწოდებენ თავიანთ თავს ინგუშები (თუ რამ გამოიწვია დურძუკთან ერთად ამ ეთნონიმის გაჩენა, ამაზე ქვემოთ). ჩვენ ვერ დავთანხმებით ე. კრუპნოვს, როცა აღნიშნავს, პირველად ღლიღვი მოიხსენიება XI საუკუნის ქართულ ქრონიკებში³⁶, ზემოთ დამოწმებული ცნობებიდან ნათლად ჩანს, რომ (XI) ს. ისტორიკოს ლეონტი მროველთან მსგავსი რამ არაა მოხსენიებული. ე. კრუპნოვის ამგვარი მიდგომის საფუძველი, ჩანს, უნდა მომდინარეობდეს XVIII ს-ის პირველი ნახევრის ისტორიკოს ვახუშტი ბაგრატიონიდან, რომელიც თავის ნაშრომში უძველესი დროიდან დაწყებული XVII ს-მდე ქართველი ისტორიკოსებიდან პირველი იხსენიებს ღლიღვს XI ს-ის ამბებთან დაკავშირებით³⁷. მისაღები უნდა იყოს მისი მტკიცება, როცა წერს: „შუა საუკუნეებში ამიერკავკასიის ხალხისათვის ჩეჩენთა მოსახლეობა ცნობილი იყო „დურძუკებ“-ის, ხოლო ინგუშები — „ღლიღვებ“-ის სახელწოდებით“³⁸.

ჩვენ ვერ ვავიზარებთ ე. კრუპნოვის იმ მტკიცებასაც, როცა სხვადასხვა წყაროთა მონაცემებზე დაყრდნობით ამტკიცებს ინგუშების აღნიშნული ამ ეთნიკური ტერმინის „ღალღასა“ და სტრაბონისეულ „გარგარებს“ შორის არსებულ გენეტურ კავშირზე და წერს; „ამ საკითხის სპეციალური გამოკვლევით მე მივიდი იმ დასკვნამდე, რომ სტრაბონისეული გარგარების, ინგუშების ტომობრივი თვითდასახელების ღალღასთან გაიგივების კანონიერება შეიძლება მივიჩნიოთ სავსებით დაფუძნებულად“³⁹, ამის დამადასტურებელ მთავარ არგუმენტად მკვლევარს მოაქვს ვაინახებში დღემდე შემონახული სიტყვა „გარგარ ნახ“, რაც ნიშნავს ახლობელ, ნათესავ ხალხს⁴⁰.

ვფიქრობთ, განმარტებას არ უნდა საჭიროებდეს ის გარემოება, რომ სტრაბონისეულ გარგართა სამოსახლეო ტერიტორია, როგორც სათანადო ლიტერატურაშია დიდგენილი, წარმოადგენდა კავკასიის ალბანეთის ტერიტორიას (და არა ჩრდილო კავკასიის ტერიტორიას, როგორც ამას აღნიშნავდნენ ძველი ბერძენი ავტორები)⁴¹. მაშინ, როცა ღალღას ინგუშების ტომის საცხოვრისი უძველეს დროიდანვე ჩრდილო-აღმოსავლეთი კავკასია არის და ამასთანავე ვაინახური ეთნოსის კუთვნილებას შეადგენს. ე. ი. გეოგრაფიული მდებარეობა არ იძლევა ამის დაშვებას, მეორეც — ყველა მონაცემით გარგარები წარმოადგენენ კავკასიის ალბანელთა წინაპრებს და ქრავითარ კავშირში არ არიან სტრაბონისეულ გარგარებთან, რომ გარგართა ენა მიე-

35 ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ისტორიის ნარკვევები, ნაწ. I, თბ., 1969, გვ. 60.

36 Крупнов Е. И. Средневековая Ингушетия, გვ. 30.

37 ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 561.

38 Крупнов Е. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 30.

39 იქვე, გვ. 25.

40 Крупнов Е. И., Древняя история Северного Кавказа, М., 1960, გვ. 72—74.

41 Латишев В. В., Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, В. Д. И. 1947, № 3, 1948, № 4, გვ. 222, 296—639.

კუთვნება კავკასიის ალბანეთში შემავალ ტომთა ერთ-ერთ ენას, რომელიც მოიცავს აგრეთვე სამხრეთ დაღესტნის ტომებს⁴².

ეს მოსაზრება გვაიძულებს კიდევ ერთხელ დავებრუნდეთ ე. კრუზნოვის ცდას სტრაბონისეული გარგარების ვაინახურში არსებულ სიტყვა „გარ-გარ ნახ“-თან ვაიგივების საკითხს.

ა. შავხელიშვილი თავის საკანდიდატო დისერტაციაში აღნიშნავს, „არადროულია იმ დასკვნის გამოტანა, რომ გარგარები წარმოადგენენ წინაპრებს სახელდობრ ინგუშებისა, რადგან ეთნიკური, ენობრივი განსხვავება ჩეჩნებსა და ინგუშებს შორის ადრეულ პერიოდში იყო უფრო ნაკლები, ვიდრე ახლა“⁴³. ინგუშური ენა ეკუთვნის კავკასიურ ენების ნახურ (ვაინახურ) შტოს და განსაკუთრებით ახლოსაა ჩეჩნურთან, ჩეჩნურ და ინგუშურ ენაზე მოლაპარაკენი თავისუფლად უგებენ ერთმანეთს, მაგრამ იქვე მიუთითებს, „რომ ინგუშებისა და ჩეჩნების წინაპრების გარგარებთან ვაიგივება (ხაზგასმა ჩვენია — შ. ც.) არ უნდა იყოს მოკლებული მეცნიერულ ღირებულებას“⁴⁴. იგივე ავტორი თავის სხვა ნაშრომში შენიშნავს: ე. კრუზნოვის ზემოთ აღნიშნული მოსაზრება საკამათოდ მიგვაჩნია ორი გარემოების გამო: „ჯერ ერთი, მათი გეოგრაფიული ლოკალიზაცია არ იძლევა ამის თქმის საშუალებას, მეორეც, გარგარები ეთნიკური ნიშნის გამომხატველი ცნებაა, ხოლო „გარგარ“ ვაინახურად ნიშნავს ახლობელს, როგორც ვხვდავთ, ეს ორი სიტყვა სემანტიკურად განსხვავებულია...“, გარდა ფორმალური დამთხვევისა, დამატებითი წერლობითი, არქეოლოგიური, ტოპონიკური და სხვა სახის მასალები არ გავაჩნია იმისათვის, რომ „გარგარები“ ლილიღელების წინაპრებად გამოვაცხადოთ“⁴⁵.

ძნელი სათქმელია, რა მონაცემებს ეფუძნება ა. შავხელიშვილი, როცა ინგუშების აღმნიშვნელ ეთნონიმ „ლილიღს“ ქართულ სიტყვა გალელიღ-და-ღელიღთან აკავშირებს და ამბობს: „ხომ არ არის ლილიღი ამ ქართულ სიტყვასთან დაკავშირებული“⁴⁶, თავისი ამ დებულების საარგუმენტაციოდ იშველიებს ვახუშტის, რომელსაც თავის ნაშრომში ერთ ადგილას ლილიღთან დაკავშირებით უწერია „... ლილიღისიგან, ძურძუკოს ძის-ძისიგან, სახელდებული ანუ უმოსოელობისათვის წოდებული“-ო⁴⁷. მკვლევარი იქვე განმარტავს: ვახუშტის ამ ცნობით, ლილიღი ძურძუკის ჩამომავალია და ეს სახელი ჩაცმულობის თავისებურებასთან ყოფილა დაკავშირებული⁴⁸. ყოვლად მიუღებელია დამოწმებული ავტორის ეს მტკიცება, რადგან, ჯერ ერთი, ქართული სიტყვა „გალელიღი“, „დაღელიღი“ არის დაკავშირებული სიტყვა

43 თ. პაპუაშვილი, რანთა და კახთა სამეფო (VIII—IX სს.) გვ. 87.

44 შენიშვნა: ჩვენ ვერ დავეთანხმებით ავტორს ამ აღნიშვნაშიც, რადგან ეთნიკურ, ენობრივ განსხვავებაზე ლაპარაკი ჩეჩნებსა და ინგუშებს შორის მიუღებელია. მართალია, დღეს კონსტიტუციით ამ ხალხის შიშართ ცალ-ცალკე აღინიშნება ჩეჩენი-ინგუში, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ისინი ან ენობრივად ან ეთნიკურად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. რაც შეეხება ენას, ადრეც და ახლაც ძალიან კარგად უგებენ ერთმანეთს (ღიალიქტზე და გრამატიკულ ნიშნებზე არა გვაქვს საუბარი).

45 Шавхелишвили А., Из истории взаимоотношений..., გვ. 33.

46 ა. შავხელიშვილი, საქართველოს და ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ურთიერთობა XVI—XVIII სს. გვ. 7.

47 ა. შავხელიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 6.

48 ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 652.

49 ა. შავხელიშვილი, საქართველოს და ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ურთიერთობა XVI—XVII სს., გვ. 6.

„ლია-სთან, მეორეც, როცა საქმე ეხება ხალხის (ტომის) აღმნიშვნელ ეთნონიმს, მის მიმართ ასეთი მიდგომა მეტ სიფრთხილეს მოითხოვს, იმიტომაც, რომ ჭეროვანი თვალსაჩინოებისათვის ყოველივე ამის შესახებ საგანგებოდ უნდა იყოს მოცემული სათანადო განმარტება და, რაც მთავარია, ღლიღვი ჩვენ ტოპონიმის სახით გვხვდება. მაგ., ღლიღუეთი, ღლიღვის წყალი, ღლიღვის ქვეყანა და ეთნიკური სახელითაც „ღლიღოსი“⁴⁹. რაც შეეხება ვაინახი ხალხის აღმნიშვნელ ეთნონიმ „ქისტზე“ ადრე ეთნონიმ „ნოხი“-ს განხილვას, ჩვენ აქ განვებ ვუშვებთ.

„ნოხი“-ს უწოდებენ ჩიჩნები თავიანთ თავს. საისტორიო წყაროებში ეს ეთნონიმი XVIII ს-მდე ორჯერ გვაქვს დადასტურებული. VII საუკუნის სომხურ გეოგრაფიაში „ნახჩამატებ“-ის ფორმით⁵⁰ და XIV საუკუნით დათარიღებულ ქართულ დოკუმენტში (როგორც გეოგრაფიული მხარე), „ნახჩია“ სახელით⁵¹. VII ს-ის „სომხურ გეოგრაფიაში“ ეთნონიმი ნოხი, როგორც აღინიშნა, ჩგვხვდება „ნახჩამატებ“-ის ფორმით. ისმის კითხვა — რამდენად შეესაბამება სინამდვილეს კ. პატკანოვის აზრი, რომელიც პტოლემეოსის იაკსამატების ნაცვლად VII ს. „სომხური გეოგრაფის“ თარგმანში იყენებს ნახჩამატებს (რომლებიც ლოკალიზდებიან დონის შესართავში და აიგივებს მათ თანამედროვე ჩიჩნებთან?), რომლებიც დღესაც თავიანთ თავს უწოდებენ „ნოხი“-ს (ნოხიუ-ს)⁵². შემდეგში პატკანოვის ეს მოსაზრება ყოველგვარი კომენტარების გარეშე გაიზიარეს სხვა მკვლევრებმაც და აღნიშნეს: „სომხური გადმოცემა ბერძულ-რომაული ფორმისა იაკსამატი უახლოვდება ეთნონიმ „ნოხჩი“-ს, როგორც უწოდებენ დღევანდელ დროში ჩიჩნები თავიანთ თავს. VII ს-ის სომეხმა ავტორმა იცოდა რა კარგად კავკასია, სწორედ გადმოსცა ადგილობრივი ეთნიკური „ტერმინი“, რადგან სახელწოდება „ნახჩამატჩიან“-ში ეთნიკური დაბოლოება „იანი“, „იანიც“-ი დამახასიათებელია სომხებისათვის, ხოლო სიტყვა „მატ“-ს გაუკეთეს ინტერპრეტაცია ქვეყნის ტერიტორიის მნიშვნელობით, რადგან ეს უკანასკნელი წარმოადგენს მეორე ფუძეს ისეთი ეთნონიმებისა, როგორიცაა „სარმატი“, „იაკსამატ“-ი, რომლებიც ცნობილი არიან ირანულენოვანი ტომებისათვის წინა კავკასიაში, აქედან გამომდინარე დაასკვნეს: კ. პატკანოვმა სრული საფუძვლიანობით თვითონ ძირი განსახილველი „ნახჩა“ დაუკავშირა თანამედროვე ჩიჩნებს, რომლებიც ნამდვილად დღეისათვის იწოდებიან „ნახჩო“-დ, „ნოხიუ“-დ, სალიტერატურო ენაში „ნოხჩო“-დ,⁵³ ხოლო, ხოლო თავიანთი ამ დებულების საარგუმენტაციოდ⁵⁴ მოიშველიეს ნ. მარი, რომელიც აღნიშნავს:

49 ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 651—654.

50 Армянская география... გვ. 37.

51 კ. კეკელიძე, ეტიუდები, ტ. II, გვ. 314—315.

52 Русско-чеченский словарь, «Русский язык», М., 1978, გვ. 695.

53 Крупнов Е. М. Средневековая Ингушетия, გვ. 38—39, Очерки истории Чечено-Ингушской АССР, Т. I, Грозный, 1967, გვ. 30.

54 შენიშვნა: საინტერესოა აღინიშნოს, რომ თავისი დებულების საარგუმენტაციოდ ე. კრუპნოვი ნაკლებად იმეწმებს ივ. ჯავახიშვილს და აღნიშნავს: სინამდვილეში სიტყვა „მატ“-ი, სხვადასხვა ვარიაციით, გავრცელებული არის ჩრდილო კავკასიის ფართო ტერიტორიაზე და ჩართული არის სხვადასხვა ეთნონიმში. ჯავახიშვილის დაკვირვებით ის გვხვდება ქართულ ენაშიც (Крупнов Е. Средневековая Ингушетия, გვ. 29). შესაძლებელია, მკვლევარს მხედველობაში ჰქონდა ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრება, კერძოდ, როცა წერს:

1961/7

„ამნაირი სატომო სახელების გავრცელების ტერიტორიისდამიხედვით უფრო ბუნებრივი იქნებოდა სიტყვა „მატ“-ი ჩეჩნურსა და მის მონათესავე ენებში გვექმნა. ამიტომ „მატ“-ი ენის აღმნიშვნელ ჩეჩნურ სიტყვად მიმაჩნია. რომელსაც ესლაც „მათ“ ინგუშურად „მოთთ“ ეწოდება*, რომელსაც ტომობრივ სახელებში ხალხების მნიშვნელობა ენიჭებაო“⁵⁵.

ჩვენ ვერ გავიზიარებთ აგრეთვე „ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ისტორიის ნარკვევების“ პირველი ტომის ავტორთა იმ თვალსაზრისს, რომლებიც პტოლემეოსის იაკსამატების ტრანსფორმაციას ნახჩამატებად შემდეგნაირად ხსნიან და აღნიშნავენ: „როგორც ჩანს, ნახჩამატების ლოკალიზაცია დონის შესართავში უნდა იყოს ჩვ. წ. აღრ. II ს. ბერძენი გეოგრაფის პტოლემეოსის ცნობის თავისუფალი გამოყენების შედეგი, რომელიც ერთ-ერთი პირველხარისხოვანი წყაროა“ „სომხური გეოგრაფიისა“. პტოლემეოსი იცნობდა ტანაის შესართავის მახლობლად მცხოვრებ სარმატებს, იაკსამატებს, რომლის ბერძნული დამწერლობა სომეხ ანონიმ ავტორს აგონებდა მისთვის კარგად ცნობილი მთიელი ხალხის ნახჩამატების სახელწოდებას“⁵⁶, როგორც ვხედავთ, აქაც ჩვენთვის ცნობილ ზემოთაღნიშნულ უზუსტობასთან გვაქვს საქმე.

მართალია VII ს-ის სომხურ გეოგრაფიაში დაცული ცნობები კავკასიის მთიელი ტომების შესახებ ყურადღებას იქცევს, მაგრამ აღნიშნული გეოგრაფიის შესახებ არსებულმა სპეციალური ლიტერატურის შესწავლამ ცხადყო, რომ მას მრავალ სხვა თხზულებასთან ერთად საფუძვლად უდევს პტოლემეოსის გეოგრაფიაც, რომელიც თავისებურად არის შევსებული სომეხი ანონიმი ავტორის მიერ იმ ნაწილში, სადაც კავკასიაზეა საუბარი, მეორეც, სომეხი გეოგრაფის მიერ კავკასიის მთიელი ტომების აზოვ-სარმატიკო მითაცხება (მაშინ, როდესაც ისინი აშკარად ქართლის სამეფოს ფარგლებში შემოდიან) მიუთითებს მათ ეთნიკურ განსხვავებაზე, ვიდრე პოლიტიკურ დამოკიდებულებაზე⁵⁷.

ასევე ი. მანანდიანი სპეციალურად იკვლევდა „სომხური გეოგრაფიის“ ავტორების საკითხს. იგი აღნიშნავს: „სომხური გეოგრაფია“ სარგებლობდა რა ფართო პოპულარობით სომხეთში, შემონახული გვაქვს მრავალრიცხოვანი ხელნაწერების სახით. ხდებოდა მისი არა ერთხელ ბეჭდვა დაწყებული XVII ს-დან. ყველაზე უძველესი ხელნაწერი XIII საუკუნეზე იქით აღარ

* დიდი ხანია უკვე აღნიშნულია, რომ იმიერკავკასიაში მცხოვრებ ერთა ზოგად სახელებს ბოლოში ახლავთ „მატ...“: (ივ. ჯ ა ე ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, თბ., 1950, გვ. 98). მაგრამ ამ შეთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს აღნიშნული ცნებების ერთმანეთთან გაიგივების არამართებული ანალიზის კვალობაზე შემუშავებულ მოსაზრებასთან და მკითხველს აყენებს ეპიქვემე. ამგვარ უზუსტობას არ ექნებოდა ადგილი. ე. კრუნოვს რომ ესარგებლა მის მიერვე დამოწმებული ავტორის სხვა შრომებითაც.

** აღნიშნულთან დაკავშირებით საგანგებოდ უნდა ითქვას: როგორც ცნობილია, „მეთა“-„მოათ“ დღესაც წარმოადგენს ჩრდილო კავკასიაში ფართოდ გავრცელებულ სიტყვას და ნიშნავს „ენას“.

⁵⁵ М а р р Н. Я., Кавказские племенные названия и местные параллели. Петроград, 1922, гв. 20—21.

⁵⁶ Очерки истории Чечено-Ингушской АССР, т. I, гв. 31.

⁵⁷ ე. შ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, ტ. I, თბ., 1977, გვ. 99—100, 225—226. |

2. „მ ა ე ნ ე“, ისტორიის სერია, 1990, № 2

მიდის⁵⁸. ყოველივე აქედან გამომდინარე სპეციალურ ლიტერატურაში აღინიშნა: ერთ-ერთმა გვიანდელმა ინტერპოლატორმა, რომელიც კარგად იცნობდა XIV ს-ის დასაწყისის ქართულ წყაროს, ისეხსა მისგან ჩეჩენთა აღმნიშვნელი სახელწოდება „ნოხჩო“ (ნოხჩი), (რადგან ეს სახელწოდება ქართულ წყაროებში აღნიშნულ საუკუნეზე ადრე არ გვხვდება) და შეიტანა იგი სომხური გეოგრაფიის ტექსტში, მაგრამ რადგან მას არ ჰქონდა ნათელი წარმოდგენა „ნოხჩო“-ს ტომის ადგილმდებარეობის შესახებ, იგი დაეყრდნო იმ ერთგვარ ბეგრობრივ მსგავსებას, რომელიც არსებობდა ტერმინებს — იაკსამატებსა და ნახჩამატებს შორის და ამ სახელის მატარებელი ხალხი მოათავსა იმ ადგილებში, სადაც პტოლემოსს აღნიშნული ჰყავს იაკსამატები⁵⁹. ანგარიშვასაწევია ის ფაქტიც, რომ ჩეჩნური მითოლოგიური გადმოცემით ჩეჩნები წარმოიშვნენ „ნაშახ“-ში (ადგილია ჩეჩნეთში), საიდანაც მომდინარეობს „ნოხჩი“ — ჩეჩნების აღმნიშვნელად. ასევე არსებობს გადმოცემა, რომლის მიხედვითაც მთელი ჩეჩნები ორ ნაწილად იყოფოდნენ: „ნოხჩი“-დ — „მხენელ-მთესველებად“ და „ჰაბერლოიდ“ — მეცხვარეებად“. აღნიშნული ორივე გადმოცემა მეურნეობის დარგების: ერთი — მიწათმოქმედების, მეორე — მესაქონლეობის ტრადიციასთანაა დაკავშირებული⁶⁰.

ფეიქრობთ, ნათქვამის ერთგვარი დადასტურება უნდა იყოს აკად. ს. ერემიანის მიერ მოსკოვში 1964 წ. „ანთროპოლოგებისა და ეთნოგრაფების“ მე-7 საერთაშორისო კონგრესზე გაკეთებული მოხსენება, რომელიც ეხება „მთიელი ხალხის განსახლების საკითხს კავკასიაში, პტოლემიოსისა და VII ს. სომხური გეოგრაფიის მიხედვით“ და აღნიშნავს: „შეუძლებელია ჩე. წ. აღრ. VII ს-ში თანამედროვე ჩეჩნების წინაპრებს, რომ ეცხოვრათ მდ. ტანაისზე — დონზე. ამ პერიოდში მათ უნდა ეცხოვრათ თანამედროვე ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ავტონომიური რესპუბლიკის ტერიტორიაზე (ხაზგასმა ჩვენია — მ. ც.), ხოლო რაც შეეხება მათ ლოკალიზაციას მდ. ტანაის — დონის შენაკადებთან გაკეთებული იქნა პტოლემოსის გავლენით, რადგან აღნიშნული მონაკვეთი, სადაც დასახლებულნი არიან „ნახჩამატები“ ითვლება თითქმის სიტყვა-სიტყვით ნათარგმნად ბერძენი „გეოგრაფ-კარტოგრაფის“ ტექსტისა⁶¹.

იაკსამატების ტომის ბინადრობის გეოგრაფიული განსაზღვრა ძნელი არ არის, შენიშნავს ივ. ჯავახიშვილი, რადგან კლ. პტოლემოსს ამაზე სრულიად გარკვეული ცნობები მოეპოვება. მისი სიტყვით, ...მდ. დონის აუზის სამხრეთ ნაწილში ყოფილა მათი ბინადრობის ადგილი, რასაც აქ ორი გეოგრაფიული სახელი ამტკიცებს“. ამავე მეცნიერის სიტყვით, წერს ივ. ჯავახიშვილი, მდ. ტანაისის, ანუ დონის, შესართავს შემდგომ აზიის სარმატიაში აქსაბატისია..., ამჟამად ასეთი გეოგრაფიული სახელი ამ სანახებში აღარ არსებობს, სამაგიეროდ დღევანდლამდეა დაცული დონის შესართავის სახელი „აქსაბა“.

⁵⁸ Манандян Я. А., Когда и кем была составлена «Армянская география», приписываемая Мансею Хоренскому, Византийский времени, т. I (XVI), М., 1947, гл. 127.

⁵⁹ თ. პაპუაშვილი დასაბ. ნაშრომი, გვ. 81.

⁶⁰ ეს ეთნოგრაფიული მასალა მოგვაწოდა ისტორიის მეცნიერებათა დოქტ. ბ. გამყრელიძემ, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვხსენებთ.

⁶¹ Крупнов Е. И., Средневековая Ингушетия, гл. 29.

რომლის ნაპირსაც XIX ს. დამდეგს არსებობდა დონის ყაზახთა სოფელი ოქსადასკაა)⁶².

ეთნონიმი „ქისტი“ პირველად VII ს. „სომხურ გეოგრაფიაში“ „კუსტი“-ს⁶³ სახით გვხვდება, ხოლო XIII ს-ით დათარიღებულ დოკუმენტში „ქიშტნი“-ს⁶⁴ სახით. აღნიშნულ ეთნონიმის წარმოშობის საკითხი სათანადო ლიტერატურაში განმარტებულია⁶⁵.

ჩვენ ვერ გავიზიარებთ ა. შავხელიშვილის თვალსაზრისს, როცა აღნიშნავს: „წარმოშობით ქისტის სახელწოდება უფრო შორეული ჩანს (ხაზგასმა ჩვენია — შ. ც.), ეს სახელწოდებები (მათ შორის იგულისხმება „ქისტი“-ც) უძველესი დროიდან (ისტორიის სხვადასხვა მონაკვეთში) მეტ-ნაკლებად გვხვდება და მოდის თითქმის XX ს-ის პირველ ნახევრამდე“⁶⁶. ძნელი სათქმელია, თუ რა მონაცემებზე დაყრდნობით ასაბუთებს ავტორი ამ დებულებას, შევნიშნავთ — მკვლევარს მკითხველი შეჰყავს შეცდომაში, ჯერ ერთი, თითქოს ეთნონიმი ქისტი, დურძუქსა (ძურძუქს) და ღლიღვზე ადრეული იყოს, — მეორეც, XX ს-ის პირველი ნახევრის შემდეგ ეს ეთნონიმი საერთოდ აღარ იხსენიებოდა⁶⁷. ასევე მეტი სიფრთხილე იყო საჭირო, როცა ამბობს:

⁶² ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, გვ. 275.

⁶³ Армянская география..., გვ. 137.

⁶⁴ კ. კეკელიძე, ეტიმოლოგი, ტ. 1, გვ. 179.

⁶⁵ Шавхелишвили А., Из истории взаимоотношений между грузинскими и чечено-ингушскими народами, გვ. 40; там же, Алираев И. Ю. Кахкские языки и культура, Грозный, 1979, გვ. 11.

⁶⁶ ა. შავხელიშვილი, საქართველო ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ურთიერთობა (XVII—XVIII სს.), გვ. 5—6.

⁶⁷ შენიშვნა: დაბეჯითებით თქმა, თუ რომელი საუკუნიდან იხსენიებს ქართული წყაროები ეთნონიმ ქისტს, ძნელია. მკვლევარი თავის ამ დებულებაში თუ ეყრდნობა VII ს. „სომხურ გეოგრაფიას“ (ამ მოსაზრების არგუმენტაციას სომხური გეოგრაფიით იწყებს), ყურადღება უნდა გაემახვილებინა სხვა წყაროებზე და თვით აღნიშნულ გეოგრაფიაში მოცემულ ვინაზების აღმნიშვნელ ეთნონიმებზე. თუ ეყრდნობა ვახუშტი ბაგრატიონს, რომელიც ლენტი მროველისეული ეთნოგენეტიკური კონცეფციიდან გამომდის და მის თავისებურ ინტერპრეტაციას იძლევა და ცალ-ცალკე ახასიათებს ქისტებს, ძურძუქებს და ღლიღვებს. მისივე მტკიცებით, როგორც ჩანს, ვახუშტის მიხედვით, „ქისტეთში შედიოდა ძურძუქეთი და ღლიღვეთი“ (ა. შავხელიშვილი, საქართველო ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ურთიერთობა XVI—XVIII სს., გვ. 6), მაშინ ანგარიში უნდა გავწიოს ვახუშტისეულ აღნიშვნას, „ჩვენს მიერ აღწერილი ყველა ხევი წინათ ერთი სახელით იწოდებოდა — ძურძუქეთად, მეორეც დურძუქეთი დაყოფილი რომ ყოფილიყო, ასე ცალ-ცალკე, ეს არც ლენტი მროველს, ისტორიანი და აზმანი შარაენდეთანის“ ავტორს და არც „შამთაილმწიერელს“ მხედველობიდან არ გამორჩებოდა. აღნიშნულის გარდა, თუ ეყრდნობა „ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ისტორიის ნარკვევებს, მის პირველ ტომში გატარებულ აზრს (Очерки истории Чечено-Ингушской АССР, т. I, გვ. 31), რომელიც მეცნიერულ ღირებულებასა და მოკლებული ამგვარად, დაწყებული VII ს-დან ქართულ და სომხურ ისტორიულ და გეოგრაფიულ ლიტერატურაში ჩნდება ცნობები ვინაზურ ტომებზე: დურძუქებზე, ნახამატიანებზე და ქისტებზე, რაც განსაზღვრავს მათ მნიშვნელობას იმ დროის ისტორიაში, ან თუნდაც ასე აღმოჩნდნენ ნახამატები „სომხური გეოგრაფიის“ ტექსტში მოწყვეტილი ქისტებისაგან? ან კრუპნოვის მიერ აღნიშნულ ადრეული ხანის ქისტებს (Крупнов Е. Средневековая Ингушетия, გვ. 34). — ამიტომ ჯეროვანი თვალსაზიარებებისათვის ყოველივე ამის შესახებ უნდა ყოფილიყო მოცემული სათანადო განმარტება, ხოლო რაც შეეხება ეთნონიმ „ქისტს“, ის დღესაც იმარტება.

„Народности „мелки“. Это очевидно Мелхестнищи (Чеченское название мальхи), живущие бок о бок с хевсурами-шатилыцами“ (და XIII ს-ით დაათარილა)⁶⁸. აღნიშნულთან დაკავშირებით შეგინუნავთ: დოკუმენტი ენება ხალხთა კლასიფიკაციისა და გეოგრაფიული განრიგების საკითხს ძველ ქართულ მწერლობაში, როგორც კ. კეკელიძე აღნიშნავს, ბიზანტიასა და მისგან კულტურულად დამოუკიდებელ ქვეყნებში უძველეს დროიდანვე დამყარდა შეხედულება, რომ წარღვნის შემდეგ კაცობრიობა მომრავლდა ნოეს სამი შვილისაგან... საშუალო საუკუნეების ბიზანტიაში ჩნდებიან მწერლები, რომლებიც არკვევენ იმ დროის ცნობილ ერთა გენიალოგიას..., იყო, თუ არა საქართველოში ამგვარი საკითხებისადმი ინტერესი? ეროვნულ-გენეალოგიური საკითხებით ჩვენშიც ყოფილან დიანტერესებულნი. ამის მაჩვენებელია ლეონტი მროველის საისტორიო შრომა, „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“: მაგრამ მას თავისი წინამორბედიც ჰყავდა ექვთიმე ათონელის სახით. დოკუმენტში ჩამოთვლილი სია ექვთიმეს თარგმანში არ შესულა, ეს სია არც მის დედანში მოიპოვება, სამაგიეროდ ასეთი სია ქართულ მწერლობაში სხვა წყაროებიდან შემოსულა. კ. კეკელიძე აღნიშნავს, რომ ამ ხელნაწერში შემონახული სია საკმაოდ ძველი, არაუგვიანეს, XIII ს-ის უნდა იყოს. ამას გვაფიქრებინებს ფრაზა „და ესე თათარნი, რომელშიც მონღოლები უნდა იგულისხმებოდნენ და ისიც ახლად გაცნობილნი საქართველოში“⁶⁹. დოკუმენტში სიტყვა „მელქნი“ მოხსენიებულია ასურეთის შემდეგ. „მელხი“ დღეს მითხოვლებს (მთის ზოლში — მელხისტში მცხოვრებლებს, ადგილია ჩეჩნეთ-ინგუშეთში) ეწოდებათ. არ მიგვაჩნია დასაშვებად ეს სიტყვა „მელხისი“ აღნიშვნელად XIII ს-ში. ი. ჯავახიშვილი წერს: „კავკასიაში მობინადრე ტომების შთამომავლობის შესახებ საკითხი, რომელსაც ბერძნები ეხებოდნენ ჩვენს მწერლობაში პირველად არსებული წყაროების მიხედვით ექვთიმე ათონელმა წამოაყენა და გადაჭრა მეათე საუკუნის ვასულს. მან თარგმნა მაქსიმე აღმსარებლის თხზულება „ნეტარისა თალასეს მიმართ“, რომელიც კითხვა მიგების სახითაა დაწერილი“⁷⁰. მართალია, დოკუმენტში ჩამოთვლილი სია ექვთიმეს თარგმანში არ შესულა, მაგრამ ქართული საისტორიო წყაროებიდან ჩვენთვის ცნობილია, რომ ვაინახების აღნიშვნელად აღნიშნული საუკუნეში იხმარებოდა: დურძუკი, ღლიღვი, ქისტი (აქვე უნდა დავძინოთ, რომ XIII ს-ში ქართულ წყაროებში ვაინახების აღმნიშვნელად გვხვდება მხოლოდ დურძუკი — მ. ც.)⁷¹ და რაც მთავარია, XVIII ს-მდე ეს ტერმინი აღნიშნული ხალხის აღნიშვნის მნიშვნელობით, როგორც ქართულ, ისე უცხოურ წყაროებში არ დასტურდება⁷².

68 Шавхелишвили А., Из истории..., გვ. 39. Очерки истории Чечено..., т. I, გვ. 42.

69 კ. კეკელიძე, ეტიუდები, ტ. I, გვ. 168—181.

70 ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, გვ. 127.

71 ქართლის ცხოვრება, ტ. II, თბ., 1959, გვ. 183.

72 რაც შეეხება ვაინახთა სხვა თემებს, გიულდენშტეტს 18 აქვს დასახელებული (მათ შორის ყარბულახი — სიტყვა თურქულია და შავწყაროს ნიშნავს. ინგუშები და თვით ყარაბულახელნი ყარაბულახის თემს არშტეს (Arsht-s) უწოდებენ, ჩეჩნები არიშ-ტოჯაის (Arisch Tojai). აღნიშნულის შესახებ დაწერილებითი მასალები იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, ტფ., 1937, გვ. 18—20.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში XVIII ს-ში ტერმინ „ღურძუქის“ (ძურძუქის ეთნიკური შინაარსი XI ს-დან დაწყებული ქართულ წყაროებთან შედარებით, რამდენადაც იცვლება. თუ ძვ. წ. აღრ. IV ს-დან დაწყებული ახ. წ. აღრ. XI ს-მდე „ღურძუქებად“ იწოდებოდნენ ვაინახები საერთოდ, აღნიშნული საუკუნიდან დაწყებული XVIII ს-მდე ვაინახი ხალხის აღნიშვნულად ღურძუქთან ერთად გვხვდება ღლიღვი, ქისტი და ნოხჩი, ხოლო XVIII საუკუნის დსაწყისიდან, ჯან შეიძლება უფრო ადრეც, ეთნონიმი ღურძუქი ამ საერთო მნიშვნელობით ქრება და ადგილს უთმობს ახალ ეთნიკურ ნომენკლატურას⁷⁴, აღნიშნული საუკუნიდან ეთნონიმი „ქისტი“ უფრო ფართო შინაარსის გამომხატველი ხდება. „ქისტი“ აღნიშნავდა ან ინგუშების ნაწილს, რომელიც ინგუშებთან არის მოხსენიებული (მღ. კისტინკას წყალი და არამხის ხეობის მცხოვრებლებს), ან ჩეჩნების მიმართ იხმარებოდა, რომლებიც არღუნის ზემო წელზე ცხოვრობდნენ⁷⁵, ხშირ შემთხვევაში ღურძუქისა და ღლიღვის ერთად გამომხატველიც იყო⁷⁶, ხოლო ღურძუქებად აღნიშნებოდა მხოლოდ ნაწილი ვაინახებისა, სახელდობრ მისი დასავლეთი ეთნიკური ჯგუფი⁷⁷.

აქ ბუნებრივად იბადება კითხვა, რას უნდა გამოეწვია ყოველივე ეს? ქართველებს არ შეიძლება დაეიწყებოდათ ვაინახების აღნიშვნელი სახელი ღურძუქი, შემდეგში მასთან ერთად ჩნდება ღლიღვი, ნოხჩი და ბოლოს უკვე „ქისტი“, მით უმეტეს, ისინი ქართველებთან მჭიდრო ურთიერთობაში იმყოფებოდნენ. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ეს საკითხი სათანადოდ არ არის შესწავლილი.

ჩვენ მიერ ზემოთ მოყვანილ ცნობებზე დაყრდნობით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ვაინახი ხალხის აღნიშვნულ კრებით სახელებს — „ღურძუქს“ „ღლიღვს“ „ქისტს“ და „ნოხჩის“ — პირველ საწყის საფუძვლად ადრეულ საუკუნეებში სხვაზე მეტად გაძლიერებული და გავლენამოპოვებული ერთ-ერთი ტომის თუ ხალხის სახელი უნდა დადებოდა. კერძოდ, ფაქტია, რომ ეს ყველა სატომო სახელი ერთი ისტორიული ხანის პროდუქტი არ არის. საქმე ისაა, რომ ეს მრავალტომიანობა დამყარებულია არა ტომთა კავშირზე, არამედ წამყვან და სოციალურად თავისთავად რთული ეთნიკური ელემენტის პრიორიტეტზე⁷⁷.

ვაინახებში ასეთი წამყვანი ეთნიკური ელემენტი, რომელიც საერთო სახელს აძლევდა ამ ხალხს (რაც ხშირ შემთხვევაში კრებითი მნიშვნელობის ტერმინი ცალკეული ინდივიდის აღნიშვნის ფუნქციასაც კისრულობდა), იყო „ღურძუქი“.

ხშირად მოცემულ სტადიაზე სატომო სახელი შეიცავს ადგილის, მიწაწყლის მნიშვნელობის მომენტსაც. ამ შემთხვევაში ეს უკანასკნელი გამოიხა-

⁷³ То гошвили Г., Из истории грузино-вайнхских политических взаимоотношений во второй половине XVII в., ИЧИИЯЛ, т. V, Грозный, 1964, გვ. 40.

⁷⁴ Пожидаев В. Горцы Северного Кавказа, Тб., 1926, გვ. 12—13.

⁷⁵ მ. ბერძინიშვილი, საქართველო XVIII ს-ის მეორე ნახევარში, საქართველოს გეოგრაფიული ატლასი, თბ., 1964, გვ. 257—258.

⁷⁶ Волков Н. Г. Этнонимы и племенные названия северного Кавказа, М., 1973, გვ. 137.

⁷⁷ ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. II, თბ., 1952, გვ. 19.

ტება სათანადო ტერმინით, რომელიც სატომო სახელთან სახლვრულის როლში გამოდის. ამ დროს სატომო სახელწოდება გაფორმებული არის ადგილის აღმნიშვნელი საშუალებებით, ესეც თვალნათლივ ჩანს „დურძუქის“, „ლილივის“, „ქისტის“ და „ნოხჩის“ მაგალითზე⁷⁸.

როგორც ისტორიული წყაროებიდანაა ცნობილი, გაძლიერებული ტომი თუ ხალხი ცდილობს თავისი ინტერესები თავს მოახვიოს სხვა უფრო სუსტი ტომის ან თვისტომ ხალხს, რაც ყვევს ტომის აღმნიშვნელი სახელწოდების შეცვლას, რომ ტომს მოეპოვება ყოველთვის ის ორგანო, რომლითაც ხალხი თავის სუვერენულ უფლებებს ახორციელებს⁷⁹, ვაინახებში ესეც დადასტურებულია⁸⁰.

ჩვენს ხელთ არსებული ზემოთ აღნიშნული ამ ისტორიული მონაცემების მიხედვით შესაძლებელი ხდება დაუშვათ, რომ ასეთი ტომი, თუ ხალხი ვაინახებში იყენენ: დურძუქები — ლილივები — ქისტები — (ნოხჩები), რომლებიც ისტორიის განვითარების ერთ-ერთ ეტაპზე წინააღმდეგებიან. ქართველებისათვის ყოველივე ეს არ შეიძლება უცნობი ყოფილიყო, რადგან, როგორც უკვე აღინიშნა, ვაინახები უძველესი დროიდან მოყოლებული ქართველებთან მჭიდრო კულტურულ, ეკონომიკურ და პოლიტიკურ კავშირში იმყოფებოდნენ.

დღეს „დურძუქის“ მაგიერ იხმარება „ჩეჩენი“, „ლილივის“ მაგიერ „ინგუში“,⁸¹ ხოლო თვით ეთნონიმი „ქისტი“. იხმარება საქართველოში კერძოდ კი ახმეტის რ-ნში, პანკისის ხეობაში მაცხოვრებელი ვაინახების მიმართ, რომლებიც XIX ს-ის მეორე ნახევარში არიან გადმოსახლებულნი⁸² აქვე დავძენთ, რომ ჩეჩენი-ინგუში-ქისტი სხვადასხვა დიალექტის მიუხედავად ერთი მოდგმის ხალხია. ამის შესახებ ივ. ჯავახიშვილსაც აქვს აღნიშნული ი. გიულდენშტედთან

78 Харадзе Р., Робакидзе А., К вопросу о нахской этнонимике..., გვ. 12—40; Шапхелишвили А., Из истории взаимоотношений..., გვ. 40. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 651—654. დ. გუ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, ქართლის ჭირი.

79 ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, საქართველო აღრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, თბ., 1937. გვ. 5.

80 ე. ბ ო რ ჩ ა შ ვ ი ლ ი, საზოგადოებრივი წყობილება და კლასობრივი ურთიერთობა ჩეჩენთ-ინგუშეთში XVIII ს. ბოლოსა და XIX ს. პირველ ნახევარში (საქანდიტო დისერტაცი), თბ., 1974; Тотоев Ф. В. Общественно-экономический строй Чечни вторая половина XVIII—40-е годы XIX века (Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, М., 1966, Ахриев Ч., Ингуши, сборник сведений о Кавказских горцах, 1875, გვ. 1—5.

81 თუ საიდან მომდინარეობს ვაინახი ხალხის აღმნიშვნელი ეთნონიმები ჩეჩენი და ინგუში — სამეცნიერო ლიტერატურაში გარკვეულია და ამდენად, ჩვენ ყურადღებას არ ვამახვილებთ.

82 ქისტების პანკისის ხეობაში დასახლებას შეეხნენ ლ. მარგოშვილი (პანკისის ქისტები (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული გამოკვლევა) საქანდ. დისერტ. 1969), ე. ბ ო რ ჩ ა შ ვ ი ლ ი და მ. ა ლ დ ა მ ო ვ ი (როდის დასახლდნენ პანკისის ხეობაში ქისტები — ვაზ. „ზახტრიონის“ 1973—74 წწ. ნომრები), ბ. გა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე (სამეურნეო ყოფის ზოგიერთი მხარე პანკისის ხეობაში, მაცნე, № 2, 1974), დამოწმებულ ავტორთა ცნობებიდან აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით ახრთა სხვადასხვაობა არსებობს. ამ შემთხვევაში ჩვენ ვეფუძნებით ბ. გამყრელიძის შრომას, რომელიც ასკენის, რომ პანკისის ხეობაში ქისტების დამკვიდრება იწყება 1848 წლიდან და მთავრდება XIX ს-ის 60-იან წლებში, ამდენად, ჩვენს შრომაში ჩვენ ვანგებ ვუშვებთ ქისტების პანკისის ხეობაში (ზაზგასმა ჩვენია — მ. ც.) დასახლების თარიღად XIX საუკუნის მეორე ნახევარს.

დაკავშირებით, რომ მასაც „ქისტურის — ჩაჩნურის — დლიდურის“ უმჭიდროესი ნათესაობა შეუმჩნევია და სამივე ენა სხვადასხვა დიალექტების მიუხედავად ერთ ენად მიუჩნევია⁸³.

ამრიგად, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წყაროების ანალიზი და არსებული ლიტერატურის კრიტიკული განხილვა ნათელყოფს, რომ ვაინახების აღმნიშვნელი ეთნონიმები დასტურდება საკუთრივ ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ტერიტორიაზე (რაც ერთხელ კიდევ ამტკიცებს მათ აბორიგენობას) და არა გვაქვს საფუძველი ეს ეთნონიმები მის ფარგლებს გარეთ ვეძებოთ.

М. А. ЦИХЕСАШВИЛИ

ЗАМЕЧАНИЯ К ВОПРОСУ ЭТНОГЕНЕЗА ЧЕЧЕНЦЕВ И ИНГУШЕЙ

Резюме

Изучение этнонимов, обозначающих чеченцев и ингушей (вайнахов), которые в разных интервалах истории встречаются под разными именами (дурдзуки, глигви, кисти, нохчи), показало, что допущенные в существующей литературе ошибки в большинстве случаев обусловлены ненаучным анализом письменных источников и этнографических документов. Поэтому исследование в этом направлении подразумевает руководство тем исходным положением, что каждую страну с обозначениями ее этнонимами можно представить только в ее границах.

М. TSIKHESASHVILI

NOTES ON THE QUESTION OF THE ETHNOGENESIS OF THE CHECHENS AND THE INGUSHES

Summary

A study of the ethnonyms designating the Chechens and the Ingushes (Vainakhs), appearing under different names at different periods of history (Durdzuks, Glighvis, Kistis, Nokhchis), has shown that the errors found in the available literature are mainly due to the nonscientific analysis of written sources and ethnographic materials.

Therefore, research in this direction clearly implies the adherence to the principle that enemy country should be conceptualized only within the limits of the ethnonyms designating it.

წარმოადგინა თსუ საქართველოს ისტორიის კათედრამ

⁸³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, გვ. 23.

ბიზილ ნიკოლეიშვილი

ქუთაისის კომუნალური მეურნეობა XIX ს. რეფორმის შედეგად
პერიოდში

XIX ს-ის მეორე ნახევრის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების ვაზზე საქალაქო კომუნალური მეურნეობის საწარმოთა მშენებლობის საკითხს მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს. ქალაქის საწარმოებისა და მოსახლეობის კომუნალური მომსახურება საქალაქო თვითმმართველობის სფეროში შედიოდა და მასაც იმავეთვე გადაუდგამს ნაბიჯი ამ მიმართულებით. ქალაქის ბურჟუაზიული გარდაქმნის კვალობაზე ქალაქის თვითმმართველობა იწყებს ზრუნვას წყალსადენის, ტრამვაის, რკინიგზის ხაზის, ელექტროგანათების და სანტექნიკური კვანძის მოსაწყობად. ქალაქის თვითმმართველობამ ამ საკითხს თავისი მოღვაწეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი დაუთმო, მაგრამ მიუხედავად ამისა, რევოლუციამდელ პერიოდში, იგი დადებითად მაინც ვერ განხორციელდა. მრავალწლიანმა მცდელობამ არავითარი შედეგი არ გამოიღო, რის გამოც არაერთხელ გამხდარა მსჯელობის საგნად პრესის ფურცლებზე ქალაქის გამგეობის მოუქნელი მუშაობა.

წინასწარ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ქუთაისში აღნიშნული საკითხი დაისვა იმ დროს, როდესაც იწყებოდა ქალაქის თანდათანობითი გარდაქმნა ბურჟუაზიულ ყაიდაზე — ეს იყო სრულიად კანონზომიერი მოვლენა, რადგან ბურჟუაზიული ქალაქის კომუნალური მეურნეობისათვის წყალსადენი, ელექტროგანათება, ტრამვაი და კანალიზაცია აუცილებელი და ძირითადი კომპონენტი იყო.

XIX ს-ის 80-იანი წლების დასაწყისში ქალაქის თვითმმართველობაში დასმული იქნა საკითხი ქუთაისში წყალსადენის მშენებლობის შესახებ. ამ დროიდან დაწყებული თითქმის არ ყოფილა ახლად არჩეული არც ერთი საქალაქო საბჭო, რომელსაც ეს საკითხი რამდენიმეჯერ არ განეხილა, მაგრამ იგი საბოლოოდ გადაუწყვეტელი რჩებოდა. წყალსადენთან ერთად ტრამვაის ხაზის, ელექტროსადგურის და სანტექნიკური კვანძის საკითხებიც იხილებოდა, რომელთაც ქალაქის კომუნალური მეურნეობისათვის უპირველესი მნიშვნელობა ჰქონდა. იმის გამო, რომ ქალაქს საამისო სახსრები არ გააჩნდა საქალაქო გამგეობაში შემოდიოდა კერძომფლობელთა წინადადებები ზემოაღნიშნულ საწარმოების მშენებლობის განხორციელების შესახებ.

1884 წელს ადგილობრივმა მცხოვრებმა იაკობ ივანეს ძე კოკოჩაშვილმა ქალაქის გამგეობას წარუდგინა „კონტრაქტის პროექტი“ მდ. რიონიდან წყალსადენის გამოყვანის შესახებ, რომელსაც ქალაქისათვის დღე-ღამეში 30 ათასი ვედრო სასმელი წყალი უნდა მიეწოდებინა, კონტრაქტის ვადა 50 წლით იყო განსაზღვრული.

1887 წელს ქალაქის გამგებლობაში შემოვიდა გერმანიის ქვეშევრდომის ინჟ. ფეოდორ განემანისა და თავად დავით ნიჟარაძის საკონცესიო წინადადება მოეწყობა ქალაქისათვის წყალსადენი დღე-ღამეში 100 ათასი ვედრო წყლის გამტარიანობით, კონცესიის ვადა 40 წლით განისაზღვრებოდა. ორივე წინა-

დადება ვარაუდობდა წყლის გამოყვანას მდ. რიონიდან. მაგრამ გაზეთ „ნოვოეობოზორენიეში“ დაიბეჭდა წერილი, რომელშიც აღნიშნული იყო, რომ წყალსადენის მშენებლობის დაწყებამდე უმჯობესი იყო გამოკვლევითიო ქალაქის შემოგარენში არსებული წყაროს წყლები, რომელთაც დიდი უპირატესობა ექნებოდათ მდ. რიონის წყალზე¹.

გაზეთის ზემოხსენებული შენიშვნის შედეგად, 1892 წლიდან დაიწყო ქუთაისის შემოგარენში არსებული წყლების გამოკვლევა, რომელიც გავრცელდა 1898 წლამდე. ქალაქის საბჭოში იგზავნებოდა წყალსადენისათვის საჭირო წინასწარი გამოკვლევები, გეოლოგიური დასკვნები, თუ რა გზით უნდა მომხდარიყო სასმელი წყლის მიღება. ქალაქის საბჭოში სისტემატურად იხილებოდა ეს საკითხი. ხმოსნების ერთი ნაწილი წინადადებას აყენებდა სასმელი წყალი გამოეყვანათ ისევ მდ. რიონიდან, მეორე ნაწილი აუცილებლად წყაროს წყლის გამოყვანას თვლიდა საჭიროდ. ამ აზრს თავგამოდებით იცავდა ქალაქის საბჭოს ხმოსანი, ექიმი დიმიტრი ნაზარიშვილი². ამ საქმეში მონაწილეობის მისაღებად მოწვეული იქნა კავკასიის სამთო სამმართველოს გეოლოგი ს. სიმონოვიჩი. მაგრამ ქალაქის შემოგარენში გამოკვლეული წყაროს წყლების დებეტის სიმცირემ აიძულა ქალაქის გამგეობა ისევ მდინარე რიონის წყლის საკითხს, დაბრუნებოდა³. მიუხედავად ამისა, მოწინააღმდეგეები მაინც წყაროს წყლის გამოყვანას მოითხოვდნენ. როგორც კი თვითმმართველობა შეეხებოდა ამ საკითხს, მაშინვე გაიმართებოდა ძველებური სჯაბაასი, ხელახლა უბრუნდებოდნენ საკითხს: „რიონი თუ წყაროებიო“ და ამ დავას ბოლო არ უჩანდა.

ეს აზრთა სხვადასხვაობა ხელს უწყობდა ამ საქმის გაჭიანურებას. თუმცა, მიუხედავად ამისა, მაინც შეიძლებოდა რომელიმე მხარეს მინიჭებოდა უპირატესობა და საკითხიც დადებითად გადაწყვეტილიყო. მაგრამ მთავარი დაბრკოლება მაინც სხვა იყო: თუ როგორ უნდა განხორციელებულიყო ეს საქმე, თუ ვის უნდა გაეკეთებია იგი. ქალაქს თავისი სახსრებით, თუ რომელიმე კერძო მრეწველს, რადგანაც ქალაქის კომუნალური მეურნეობის ძირითადი ობიექტები: წყალსადენი, ტრამვაი, ელექტროსადგური და სანტექნიკური კვანძი ქუთაისის სინამდვილეში თითქმის ერთდროულად დადგა დღის წესრიგში, მათი განხორციელებაც ერთად უნდა მომხდარიყო. მაგრამ რადგანაც ქალაქს მაშინ საამისო სახსრები არ გააჩნდა, ბუნებრივია, რომელიმე კერძო მრეწველთან უნდა დადებულიყო კონტრაქტი, მაგრამ ქუთაისში მაშინ ასეთი მსხვილი წარმოება და მსხვილი მრეწველები არ იყვნენ⁴. ამიტომ რჩებოდა ერთადერთი გზა: საქალაქო მმართველობას უნდა დაედო ხელშეკრულება უცხოელ ფირმასთან და კონცესიის გზით გადაეჭრათ ეს რთული პრობლემა. აქ კი ქალაქის საბჭოს ხმოსნებს შორის მუდმივი უთანხმოება სუფევდა, რაც გახდა უმთავრესი მიზეზი იმისა, რომ რევოლუციამდელ პერიოდში ქუთაისი დარჩა წყალსადენის, ტრამვაის, ელექტროსადგურის და კანალიზაციის გარეშე, მიუხედავად იმისა, რომ მათი განხორციელების საკითხი 80-იან წლებიდან დღის წესრიგში იდგა. 1893 წელს გაზეთი „კვალი“ წერდა: „ამ ბოლო დროს ქუთაისის ქალაქის გამგეობა, როგორც ეტყობა ძალიან ჩქარობს ისეთი რამ საქმე გააკეთოს, რომ კვალი დააჩნოს ქუთაისის მივიწყებულ კეთილმოწყო-

¹ ცენტრალური სახელმწიფო არქივი ქუთაისში, ფ. 174, ს. 179, ფ. 26.

² ი. პურადაშვილი, მოგონებანი, ხელნაწერი, ქიბ. № 692, გვ. 208.

³ ცსა (ქუთაისი), ფ. 174, ს. 179, ფურც. 26—27.

⁴ გაზ. „ივერია“, 1899 წ., № 224.

ბას. იმას უნდა ერთბაშად წყალიც გამოიყვანოს, ცხენის რკინიგზაც გაიყოს, ქალაქის საავადმყოფოც დააარსოს და ბევრი რამ სხვა ცვლილებაც შემოიღოს“⁵. როგორც ითქვა, წყალსადენთან ერთად ცხენის რკინიგზის („კონკა“) მოწყობის საკითხიც დადგა დღის წესრიგში. 80-იან წლებში ვინმე ავალიანმა პისცა ქალაქს წინადადება ცხენის რკინიგზის მოწყობის შესახებ, მაგრამ ეს საქმეც უშედეგოდ მთავრდება.

90-იან წლებში ქალაქის თვითმმართველობამ გამართა მოლაპარაკება ვინმე ყორღანოვთან, ცხენის რკინიგზის მოწყობის შესახებ. მაგრამ ამ მოლაპარაკებასაც არავითარი შედეგი არ მოჰყოლია. ამის მიზეზი, როგორც ითქვა, საკითხის ირგვლივ ხმოსნებს შორის არსებულმა უთანხმოებამ განაპირობა. ზოგიერთი ხმოსანი იმ აზრისა იყო, რომ „უცხო კაცს რათ ვაძლევთ უფლებას ჩვენს ქალაქში რკინიგზის გაყვანისასო, — იქნებ აქაც მოიპოვებთან ისეთები, რომლებიც იკისრებენ ამ გზის გაკეთებას“⁷. ეს იყო საბჭოს დემოკრატიული მიმართულების ხმოსანთა თვალსაზრისი, ამ თვალსაზრისს ადგა საბჭოს მთელი შემადგენლობის მნიშვნელოვანი ნაწილი, უმთავრესად დემოკრატიული ინტელიგენცია, მაგრამ სხვა აზრისა იყო იმდროინდელი ქალაქის თავი ლ. ლოლუა, რომელსაც ზურგს უმაკრებდა შედარებით მსხვილი მესაქუთრე ხმოსანთა შემადგენლობა, მაგრამ არც იმოდენა სიძლიერის მქონენი, რომ შეძლებოდათ ამ რთული პრობლემის გადაჭრა. ეს კარგად იცოდა ქალაქის თავმაც და ამიტომ განუცხადებია ზემოხსენებული ხმოსნის საყვედურის საპასუხო: „ქუთაისში, ჩვენ არ გვევლება ისეთი შეძლებული და გამბედავი კაცი, რომ შეძლოს ასეთი დიდი საქმის აღება და გაძლოა“⁸. ლ. ლოლუას ეს განცხადება საქმის რეალურ ვითარებას ადასტურებს, რომ ქალაქის სინამდვილეში იმდენად სუსტი იყო ადგილობრივი ბურჟუაზია, რომ მათ წარმომადგენლებს არ შეეძლოთ ამ რთული ამოცანის განხორციელება, მაგრამ საკითხი საბოლოოდ უცხო ქვეყნის წარმომადგენლების სასარგებლოდ მაინც არ წყდებოდა. ქალაქის საბჭოს დემოკრატიული მიმართულების ხმოსნებს ერჩივნათ სულაც არ გაკეთებულიყო წყალსადენი და ცხენის რკინიგზა, ვიდრე იგი უცხო ქვეყნის მრეწველებს ჩავარდნიდათ ხელში, რომელთაგან შემდეგ თავის დაღწევა ძალზე ძნელი იქნებოდა. ეს მნიშვნელოვანი მომენტი წითელ ზოლად მიჰყვება აღნიშნულ საკითხს მთელი 30 წლის მანძილზე.

90-იანი წლების მეორე ნახევრიდან ქუთაისში ცხენის რკინიგზის მოწყობის საკითხმა ქალაქის საზოგადოებრიობის დიდი დიანტერესება გამოიწვია: 1898 წელს გაზეთ „კვალის“ კორესპონდენტი წერდა: „ქუთაისში დღეს ყველას კონკა აკერია პირზე. საითაც არ გაივლი, ყოველი მხრიდან კონკის შესახებ გესმის საუბარი. ქალაქის საბჭოსაც თითქმის ყველაფერი დავიწყანია და მის უკანასკნელ კრებებზე სულ კონკის შესახებაა სჯა-ბაასი“⁹. ამავე წელს ქუთაისში გამოჩნდა ქალაქისათვის მანამდე უცნობი მრეწველი არზუმიანცი, რომელიც ქალაქის გამგეობას სთავაზობს თავის პროექტს ცხენის რკინიგზის გაყვანის შესახებ. როგორც მოსალოდნელი იყო ხმოსნების ერთმა ნაწილმა არ დაუჭირა მხარი ქალაქის გამგეობას არზუმიანცთან საკონცესიო პირობის

5 გაზ. „კვალი“, 1893 წ., № 6.

6 გაზ. „ივერია“, 1898 წ., № 224.

7 იქვე.

8 იქვე.

9 გაზ. „კვალი“, 1898, № 47.

დადების შესახებ, მაგრამ საბოლოოდ მასთან მაინც არ მოხერხდა ხელშეკრულების დადება, რადგან მან უარი განუცხადა ქალაქის საბჭოს ცხენის ტრამვაის რკინიგზის ნაცვლად ელექტრორკინიგზის ხაზის გაყვანის შესახებ, რომელიც ქალაქის ინჟინრის გრაზნოვის გამოანგარიშებით 290 ათასი მანეთი ჯდება¹⁰. როგორც ჩანს, ცხენის რკინიგზის მაგივრად ელექტრორკინიგზის გაყვანის შესაძლებლობას საქალაქო საბჭოს ხმოსანთა მოწონება გამოუწვევია. ამით უნდა აიხსნას ის, რომ 1898 წლის ნოემბერში სამთო ინჟინერმა ა. მიხაილოვმა წინადადებით მიმართა ქალაქის გამგეობას საკონცესიო პირობით ელექტრორკინიგზის გაყვანის შესახებ. 1898 წლის 16 ნოემბერს ქალაქის საბჭომ მოიწონა და შეიწყნარა ინჟინერ რ. მიხაილოვის ხელშეკრულების პროექტი. ქუთაისში ტრამვაის ელექტრორკინიგზის გაყვანისა და ამ გზის კონცესიით ვაცემის შესახებ. კონცესიის ვადა 45 წლით განისაზღვრა. ქალაქს შეეძლო გამოეყვიდა ეს რკინიგზა 20 წლის შემდეგ. ა. მიხაილოვს უკისრია, აგრეთვე ქალაქში წყალსადენის გაყვანა (350 ათასი ვედრო დღე-ღამეში) და ქუთაისის ელექტროდენით განათება¹¹. 1899 წლის დისაწყისში გაზეთი „ივერია“ იტყობინებოდა, რომ ქუთაისის ვუბერნიის საქალაქო საქმეთა საკრებულომ დაამტკიცა საქალაქო საბჭოს 1898 წლის 16 ნოემბრის დადგენილება ინჟ. ა. მიხაილოვის მიერ ქუთაისში ელექტრორკინიგზის გამართვის შესახებ¹². მაგრამ სულ მალე, ა. მიხაილოვს გამოუჩნდა ამ საქმეში კონკურენტი ბელგიელი ინჟინრის ა. რობის სახით, რომელიც იმ დროს თბილისის საქალაქო საბჭოსთან აწარმოებდა მოლაპარაკებას ფუნჯულიორის საკონცესიო წესით მოწყობის შესახებ¹³. რობი მიიწოდებდა ჩაშალის მიხაილოვთან დადებული შეთანხმება და თვითონ ჩაივლია ხელში ქუთაისში ტრამვაის რკინიგზის გაყვანის კონცესია¹⁴. მიუხედავად იმისა, რომ ქუთაისის საქალაქო საბჭოს დამტკიცებული ჰქონდა ა. მიხაილოვის კონცესია ბელგიის საზოგადოების წარმომადგენელმა ალფონს რობმა მაინც მოახერხა თავისი წინადადების წამოყენება საქალაქო საბჭოზე. ე. ი. საბჭოს თავის გადაწყვეტილებაზე უარი უნდა ეთქვა, როგორც მოსალოდნელი იყო, 1899 წლის 8 თებერვალს სხდომაზე დაძაბული სიტუაცია შეიქმნა. რობი შეეცადა თავისი ნაცადი თვალთმაქცური ხერხი გამოეყენებინა მოწინააღმდეგის დასამარცხებლად. ა. რობი ისეთსავე ხელშეკრულებას დებდა ქალაქის გამგეობასთან, როგორსაც ა. მიხაილოვი, მაგრამ იგი ცვლიდა ორ მუხლს, რომლითაც ის აპირებდა უპირატესობის მოპოვებას. ერთ მუხლში იგი უთითებდა იმ გადასახადს, რომელსაც პირდებოდა ქალაქს კონცესიის მინიჭების სასყიდლად. მეორე მუხლში აჩვენებდა ხარჯს, რომელიც ამ საქმის გამოსასყიდლად დასჭირდებოდა ქალაქს 20 წლის შემდეგ. პირველ მუხლში იგი ამყარებდ უჩვეულებად, რომ „ამ 20 წლის განმავლობაში მე მივცემ ქალაქს 120 თუმენით უფრო მეტს, ვიდრე გაძლევთ ჩემი მოწინააღმდეგეო. მეორე მუხლში ამბობდა, რომ გამოსყიდვის დროს მე უნდა მომცეთ წლიური შემოსავალი ხუთი პროცენტის კაპიტალიზაციით და მაშინ თქვენ დაგრჩებათ მთელი ეს საქმეო. აქ რობი განგებ არ უთითებდა თუ რა განსხვავებაა, როცა

¹⁰ „ივერია“, 1898 წ., № 224.

¹¹ ცსა (ქუთაისი), ფ. 174. ს. 179. ფ. 27; „ივერია“, 1899, № 28.

¹² „ივერია“, 1899, № 60.

¹³ ა. ბენდიანიშვილი, საქალაქო თვითმმართველობა და ბრძოლა მისი დემოკრატიზაციისათვის საქართველოში, გვ. 92.

¹⁴ „ივერია“, 1899, № 28.

კაპიტალიზაციას ანგარიშობენ ხუთის %-დან კი არა 5,5-დან, რომელსაც კისრულობდა მიხაილოვი. თავისი წინადადების თაბაუთობას რობი ასაბუთებდა 10 ათასი მანეთის სარგებლიანობის თავდებობით, მაშინ როდესაც მიხაილოვისათვის საბჭოს მოეთხოვა მხოლოდ 300 თუმანი — ნაღდი ფული, რომელიც უსარგებლოდ უნდა ჰქონოდა ქალაქს კონცესიის დასრულებამდე. ამ მოჩვენებითმა უბრაატესობამ კინალამ ბელგიის საზოგადოების წარმომადგენლის სასარგებლოდ გადაწყვიტა საკითხი, მაგრამ ქალაქის საბჭოში მოხერხდა მისი თვალთმაქობის გამოაშკარაება. პირველად საბჭოს ხმოსნებს მოეჩვენათ, რომ თითქოს რობის კონცესია უფრო ხელსაყრელი იყო ქალაქისათვის (ხმოსანი დ. ნაზარიშვილი), მაგრამ გამგეობის წევრმა ჩიმაკაძემ შეძლო გამოეთქარავებინა მისი ხრიკები. კერძოდ, მან განმარტა, რომ, მართალია, რობი 20 წლის განმავლობაში 1200 თუმნით მეტს გვაძლევს, მაგრამ გამოსყიდვის დღეს იგი ამ ფულს ერთი სამად მეტს იბრუნებს უკან და თითქმის 4 ათასი თუმნით მეტს იღებს ვიდრე მიხაილოვიო¹⁵. მომდევნო სხდომაზე ქალაქის საბჭომ უარყო რობის წინადადება ტრამვაის გზის გაყვანის შესახებ და შეიწყნარა ინჟ. მიხაილოვის წინადადება. ცხადია, ამ უკანასკნელის შეწყნარება ბელგიელი მრეწველის გამოჩენამ გამოიწვია, თორემ ქალაქის საბჭოს შემადგენლობა არც მიხაილოვისადმი იყო ერთსულოვნად განწყობილი. როგორც აღვნიშნეთ, კ. მიხაილოვი საკონცესიო ხელშეკრულებას დებს ქალაქის თვითმმართველობასთან, აგრეთვე, წყალსადენის გაყვანის შესახებაც. ეს ხელშეკრულება ასე იყო ჩამოყალიბებული: 1) ა. მიხაილოვი ვალდებულია კისრულობს თავისი ხარჯით და პასუხისმგებლობით მიაწყოს და ექსპლუატაცია გაუწიოს წყალსადენს, ქალაქს დღელამეში მიაწოდოს 350 ათასი ვედრო სასმელი წყალი; 2) წყალი გამოყვანილი იქნება მდ. რიონიდან. წყლის გასაწმენდად მოეწყობა აუზები და ფილტრები; 3) წყალსადენის ქსელის სიგრძე იქნება 18 კმ.; 4) კონტრაჰენტი ვალდებულია ყოველწლიურად ქალაქს გადაუხადოს წყალსადენის შემოსავლის 20%; 4) კონცესიის ვადად წესდება 34 წელი, რის შემდეგ წყალსადენი უფასოდ გადადის ქალაქის ხელში; 6) კონცესიის 20 წლის თავზე და მის შემდეგ ქალაქს უფლება აქვს თავის საკუთრებაში გამოისყიდოს წყალსადენი, 7) საგარანტიოდ კონცესიონერმა ქალაქის სალაროში უნდა შეიტანოს 20 ათასი მან.¹⁶ ეს პროექტი მოიწონა საქალაქო საბჭომ, შემდეგ კი დაამტკიცა შინაგან საქმეთა და ფინანსთა სამინისტროებმა¹⁷.

საქმის განსახორციელებლად მიხაილოვმა შეადგინა რამდენიმე პირისაგან შემდგარი წინასწარი ამხანაგობა. 1901 წლის 22 ივლისს ამ ამხანაგობამ გააფორმა ხელშეკრულება ქალაქის გამგეობასთან, მაგრამ სექტემბერში მათ შორის ჩამოვარდა უთანხმოება პროექტის ტექნიკურ მხარესთან დაკავშირებით, საჭირო შეიქმნა პროექტში შესწორებების შეტანა, რომლებსაც უთითებდნენ ინჟინრები — შტემლერი და შულცი. 1902 წლის 26 ივნისს „ამხანაგობას“ უკვე ჰქონდა დამტკიცებული ტექნიკური პროექტი და მიღებული იქნა დადგენილება მუშაობის დაწყების შესახებ. ვადაიდა ნაბიჯი წყალსადენის მშენებლობისათვის. მოზიდული იქნა წყლის მილები, არქიელის გორაზე დაიწყეს

¹⁵ „ივერია“, 1899, № 33.

¹⁶ „ივერია“, 1899, № 39.

¹⁷ ა. ბენდიანიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 160—161.

მიმღები რეზერვუარის აშენება, სადაც ფილტრები უნდა დადგმულიყო. ამასთან ერთად მიხაილოვი შეუდგა საჭირო სახსრების შეგროვებას. გადაწყდა, რომ თბილისსა და ქუთაისში დაარსებულიყო სააქციო საზოგადოება. თანხის შეგროვების მიზნით, ქუთაისში შედგა ე. წ. საინიციატივო კომისია გიორგი ზდანოვიჩის თავმჯდომარეობით. ქალაქის მოსახლეობაც ინტერესს იჩენდა ამ საქმისადმი, იწყება ხელის მოწერა, მაგრამ სულ მალე ისევ დაბრკოლებებმა იჩინა თავი. მიხაილოვს გამოუჩნდნენ მოწინააღმდეგეები, შეიქმნა საზოგადოებრივი აზრი იმის შესახებ, რომ მიხაილოვი ამ საქმეს ვერ შესძლებსო და ეს შეგროვილი თანხა დაიკარგებაო. ამას ზედ დაერთო ის, რომ სამუშაოს მწარმოებელმა კომისიამ საპროექტო მოცემულობას გადაუხვია, რაც საბაბი გახდა ახალი დაბრკოლებისა, 1904 წელს მუშაობა შეჩერებული იქნა, ხოლო 1905 წელს 2 მარტს ქალაქის საბჭოს გადაწყვეტილებით ხელშეკრულება გაუქმებული იქნა¹⁸. რაც შეეხება ელექტროტრამვაის რკინიგზის პროექტს მიხაილოვს მისი განხორციელება არც კი უცდია.

მის შემდეგ, რაც დადგენილი იქნა ხელშეკრულება ინჟ. მიხაილოვთან, ქალაქის გამგეობამ მიმართა საიმპერატორო ტექნიკურ საზოგადოებას ტრამვაის ხაზისა და ელექტროგანათების მშენებლობის დაპროექტების შესახებ. პროექტების დასამუშავებლად შედგენილი იქნა საგანგებო კომისია საგზაო ინჟინრების პ. დიმიტრენკოს, გ. გრაფტიოს და ინჟინერ-ტექნოლოგის ულმანის შემადგენლობით. ხსენებული ინჟინრების მიერ ადგილზე ჩატარებულ იქნა გამოკვლევა და 1906 წლის ბოლოს წარმოდგენილი იქნა სამი პროექტი: პიდრო-ტექნიკური ნაგებობის და საგენერატორო მოწყობილობის (ინჟ. გ. გრაფტიო), ელექტროტრამვაის (ინჟ. პ. დიმიტრენკო) და თბოელექტროსადგურის (ინჟ. ულმანის) პროექტები. მაგრამ ამ პროექტების განსახორციელებლად შემდეგი ნაბიჯი არ გადადგმულა.

1905—1907 წლების ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის მომდევნო წლებში, რეაქციის გაბატონების შედეგად შექმნილი არახელსაყრელი ვითარების მიუხედავად ქუთაისის წყალსადენის მშენებლობის საქმე დღის წესრიგიდან არ მოხსნილა. ქალაქის გამგეობა განცილილი წარუმატებლობის შედეგად იძულებული შეიქმნა 1909 წელს გაეფორმებინა შეთანხმება წყალსადენის მშენებლობის შესახებ ბაქოს საზოგადოების წარმომადგენლებთან და ინჟინერ კანცლერთან ი. დადიანთან, კონცესიურ საწყისებზე. გამგეობა ერთგვარად დაიმედებული იყო ამ შეთანხმებით (მეტადრე ნავთის მრეწველ ინჟ. ი. დადიანის იმედი ჰქონდათ) და თითქმის 5 წელი ელოდა მათ მიერ რეალური ნაბიჯის გადადგმას, მაგრამ ეს ვარიგებაც უშედეგოდ დამთავრდა. კანცლერ დადიანის პროექტი სამინისტრომ არ დაამტკიცა, იგი პეტერბურგიდან გადასამუშავებლად უკან დაუბრუნეს კონცესიონერებს, მაგრამ მათ გადაამუშავებაზე უარი განაცხადეს, ამიტომ 1913 წლის 23 ოქტომბერს ქალაქის გამგეობამ შეწყვიტა მათთან საქმის წარმოება.

მთელს რუსეთის იმპერიაში ძალზე ძნელი იყო სხვა საგუბერნიო ქალაქის დასახელება, რომელშიც რევოლუციამდელ პერიოდში თითქმის ერთდროულად დასმულიყო დღის წესრიგში წყალსადენის, ტრამვაის, ელექტროსადგურის და კანალიზაციის საკითხები, ნახევარი საუკუნის განმავლობაში სის-

¹⁸ ცსა (ქუთაისი), ფ. 174, ს. 179, ფურც. 28. იხ. აგრეთვე ი. პურადაშვილი, „მოგონებანი“, გვ. 209.

ტემატური მსჯელობის საგანი გამზდარიყო, მაგრამ საბოლოოდ, დადებითად, მაინც არც ერთი არ გადაწყვეტილიყო. ასეთი ქალაქი იყო ქუთაისი. ამ კითხვის დასმისას ჩვენ იმას ვითვალისწინებთ, რომ ქალაქის კომუნალური მეურნეობის ზემოხსენებული ობიექტები რევოლუციამდელი პერიოდის ნებისმიერი ქალაქისათვის ითვლებოდა მეტ-ნაკლებად დასაძლევ პრობლემად, რადგან თითოეული მათგანი გარკვეულ მოგებას აძლევდა დამფინანსებელს და განმახორციელებელს, ქალაქის იქნებოდა ეს თუ კერძო კაპიტალისტური ფორმა. ამით აიხსნება ამ საწარმოთა მშენებლობით დაინტერესებულ მსურველთა სიმრავლე, როგორც კერძო მრეწველობის, ასევე ცალკეულ საზოგადოებათა სახითაც. განსაკუთრებით აქტიურად ებმებოდნენ ამ საქმიანობაში უცხოელი კონცესიონერები, რომლებიც თავიანთ მიზანს კიდევაც აღწევდნენ. მაგრამ ქუთაისის საქალაქო საბჭოს შემადგენლობაში უცხოელ კონცესიონერებთან ერთობრტობაში არ იყო ერთსულოვნება. ზოგიერთი ხმოსანი ავრესიულად იყო განწყობილი უცხოელი კონცესიონერებისადმი. ეს მომენტი ნათლად გვიჩვენებს საქალაქო თვითმმართველობის დემოკრატიული შემადგენლობის საზოგადოებრივ პოლიტიკურ მიმართულებას. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ უწინარეს ყოვლისა ქუთაისის თვითმმართველობის, მისი ხმოსნების დემოკრატიული ნაწილის ასეთმა ტენდენციურმა დამოკიდებულებამ უცხოელი კონცესიონერებისადმი განაპირობა ეს წარუმატებლობა, რომელიც მოჰყვა ქუთაისში წყალსადენის, ელექტროსადგურის, ტრამვაის ხაზის და სანტექნიკური კანძის მშენებლობის საქმეს, მიუხედავად 30 წლიანი მცდელობისა, მართალია, ქალაქის თვითმმართველობა უსასხრობის გამო ვერ ახერხებდა საკუთარი ძალებით ამ ობიექტების მშენებლობას, მაგრამ რადიკალურად განწყობილ ხმოსნების ერთ ნაწილს არც ისეთი წყალსადენი, ტრამვაი და ელექტროგანათება უნდოდათ, რომელთა ბატონ-პატრონი მთელი სიცოცხლის მანძილზე უცხოელები უნდა ყოფილიყვნენ. ამიტომ ვერ ურიგდებოდნენ კონცესიონერები ქალაქის საბჭოს, რომელშიც კონცესიის მოწინააღმდეგე ხმოსნებიც შედიოდნენ. ეს უკანასკნელნი აღმაცურად უყურებდნენ უცხოელ კაპიტალისტთა საკონცესიო საქმიანობას, რომლებიც მხოლოდ იმის მცდელობაში იყვნენ, რომ რაც შეიძლება მეტი წაეგლიჯათ ქალაქისათვის.

ქუთაისის საქალაქო თვითმმართველობისათვის არ აღმოჩნდა ხელსაყრელი ის პირობები, რომლებსაც უცხოელი კონცესიონერები აყენებდნენ. მათ შორის მოლაპარაკება მეტწილად მწვავე ხასიათს ღებულობდა, რადგან ხმოსანთა გარკვეული ნაწილი გულცივად ხედებოდა უცხოელ კაპიტალისტთა დაინტერესებას საქალაქო მეურნეობის მნიშვნელოვანი ობიექტების მშენებლობისადმი, მიაჩნდათ ეს მათი ეროვნული ინტერესების შემლახავად. მათ შორის საკონცესიო ხელშეკრულების გაფორმება, ძალიან ადვილად, საკონფლიქტო სიტუაციებს იწვევდა და იგი უშედეგოდ მთავრდებოდა.

ქალაქის დემოკრატიული ინტელიგენციის შეურიგებელი დამოკიდებულება უცხოელი კონცესიონერების მიმართ, რომლებიც თავიანთ გარიგებას მაქსიმალური მოგების მიღების უდებდნენ საფუძვლად, საქალაქო საბჭოს მთელ შემადგენლობაზე მოახდინა ზეგავლენა. ეს უკანასკნელი ბოლოს და ბოლოს დარწმუნდა, რომ კონცესიური გზა ეწინააღმდეგება ქალაქის საერთო ინტერესებს და საჭიროა მისგან თავის დაღწევა. ამ დარწმუნებას იმანაც შეუწყო ხელი, რომ 30 წლის განმავლობაში მათ შორის მოლაპარაკება ყოველთვის უშედეგოდ მთავრდებოდა და, აი, 30 წლის შემდეგ ქალაქის თვით-

მმართველობა თვითონ გახდა იძულებული ხელი აეღო საქმის წარმოების საკანცესიო გზაზე და გადასულიყო სამეურნეო წარმოების გზაზე, მაგრამ უკვე გვიან იყო, რადგან საქალაქო თვითმმართველობის უსახსრობას არახელსაყრელი პოლიტიკური პირობები (პირველი მსოფლიო ომის დაწყება) დაემატა და სამეურნეო გზით ხსენებულ მშენებლობათა განხორციელება კიდევ უფრო ძნელი გახდა.

ქალაქის ხმოსნების ის ნაწილი, რომელიც უცხოელი კონცესიონერების მიმართ უნდობლობას იჩენდნენ, კარგად გრძნობდა, რომ ამ მნიშვნელოვან საწარმოთა უქონლობა ძლიერ აფერხებდა ქუთაისის სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებას, მაგრამ როგორც ჩანს, მათი თვალსაზრისით, ეს უფრო მოსათმენი იყო ვიდრე ქალაქში საკონცესიო წესით უცხოელ კაპიტალისტთა მიერ შემოყვანილი წყალსადენის მილები და ელექტროტრამვაის რკინიგზის ხაზები, რომელთა კლანჭებიდან თავის დაღწევა შემდეგ ძალზე ძნელი იყო. აი, ეს აზინებდათ მათ და ამიტომაც ამბობდნენ უარს ამ გზით განმტკიცებულიყო ქალაქის კომუნალური მეურნეობა. ასეთი ტენდენციური დამოკრძალებული უცხოელი კონცესიონერებისადმი ქალაქის ხმოსნების დემოკრატიულ შემადგენლობას იმად დაუჭდა, რომ საქართველოს მეორე საგუბერნიო ქალაქი — ქუთაისი რევოლუციამდელ პერიოდში დარჩა წყალსადენის, ტრამვაის, ელექტროსადგურის და კანალიზაციის გარეშე, რომლებიც იმდროინდელი ქალაქის კომუნალური მეურნეობის ძირითად ატრიბუტებს წარმოადგენდა.

ქუთაისის წყალსადენის, ელექტროსადგურის და ტრამვაის რკინიგზის მშენებლობის გაჭიანურებული ისტორია არის მანქანებელი ბურჟუაზიული პერიოდის საქალაქო თვითმმართველობის საქმიანობისა ქალაქის კომუნალური მეურნეობის დარგში ქონებრივ საკუთრებაზე დაფუძნებულ მმართველობის აბარატი სხვადასხვა შესაძლებლობის მქონე მესაკუთრე კლასის, ბურჟუაზიის ინტერესების გამოხატველი იყო, მაგრამ ეს არაერთგვარი სიძლიერე თავის დაღს ასვამდა თვითმმართველობის საქმიანობას. საქალაქო საბჭოში ნოხვედრილი დემოკრატიული მიმართულების წარმომადგენლები თვითმმართველობის საქმიანობას უბიძგებდნენ ადგილობრივი და ეროვნული ინტერესების დაცვისაკენ. სოციალურ-ეკონომიკურ ცხოვრებაში, როგორც ვნახეთ, ეს გამოიხატა უცხოელ კონცესიისადმი უნდობლობის გამოცხადებაში და ადგილობრივი ბურჟუაზიის ინტერესების დაცვაში. ქალაქის ხმოსნების შორის ასეთი არაერთსულოვანი განწყობილება პოლიტიკურ სფეროშიც მტკიცებოდა. ამის დასტური იყო ის, რომ ქალაქის ხმოსნთა ერთმა ჯგუფმა, რომელშიც შედიოდნენ გ. მაიაშვილი, დ. ნაზარიშვილი, კ. ლორთქიფანიძე, ი. ოცხელი და სხვები 1905 წლის ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის დროს ქვეყანაში გამეფებული სამხედრო-პოლიტიკური რეჟიმის წინააღმდეგ გამოვიდნენ და სახელმწიფო და საზოგადოებრივი ცხოვრების საერთო პირობების შეცვლა მოითხოვეს¹⁹.

ესებოდა რა დემოკრატიულ მოძრაობას დასავლეთ ევროპაში გაზეთი „ცნობის ფურცელი“ 1902 წელს წერდა: „ამ მოკლე ხანში პრუსიის ზოგიერთ ქალაქში არჩევნები იყო. არჩევნებში დიდი მონაწილეობა მიიღო დემოკრატიზაციამ, ესხლა პრუსიაში ბევრ საბჭოში დემოკრატებს შესამჩნევი ძალა

¹⁹ ქუთაისის ისტორიული არქივი, ფ. 108, ს. 3205, ფურც. 1—4.

აქვთ, რაც თვალსაჩინოდ დაეტყო მუნიციპალიტეტების ნაყოფიერ მოღვაწეობას²⁰.

საქალაქო საბჭოებში დემოკრატიული მოძრაობის გააქტიურებას უკავშირებს გაზეთის კორესპონდენტი გერმანიაში საკონცესიო წესის მოსპობას და მის მაგივრად ქალაქის მიერ კომუნალური მეურნეობის თავის ხელში აღებას. ცოტა მოგვიანებით კი გაზეთი „იმერეთი“ წერდა იმის შესახებ, რომ საკონცესიო საქმიანობა 30—50 წლის განმავლობაში კერძო კაპიტალისტებს აძლევდა დიდ მოგებას და ქალაქს მხოლოდ ნასუფრალი რჩებოდაო. ასე იყო ევროპაში, მაგალითად, საფრანგეთში, ინგლისში, გერმანიაში, ასე არის დღეს რუსეთსა და ჩვენში. ეს კონცესიური ფორმა კარგა ხანია უარყო მთელმა ევროპამ, როგორც ფრიად მავნე და უპარგისი. ამის ნაცვლად კი შემოიღო საოჯახო წესით აშენება და ექსპლუატაცია, როგორც წყალსადენის, ისე ტრამვაის, ელექტროგანათების და სხვა დიდ ნაშენობათა²¹.

ქუთაისის რევოლუციამდელი პერიოდის კომუნალური მეურნეობის ისტორია არის მაჩვენებელი იმისა, რომ ქუთაისის საქალაქო საბჭოს დემოკრატიული შემადგენლობა ქალაქის სამეურნეო-ეკონომიკურ საკითხებში ადგილობრივ ეროვნული ინტერესების სადარაჯოზე იდგა და მისი ღირსებისათვის ებრძოდა.

ქუთაისის საქალაქო საბჭოს ზემოხსენებულ ხმოსანთა და მათ მიმდევარ მოქალაქეთა დგომა ადგილობრივი ეროვნული ინტერესების დაცვის სადარაჯოზე, ყველაზე მეტად კულტურის სფეროში მკლავნდებოდა, რადგან ბევრი მათგანი თავად ედგა სათავეში კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებებს და მათი დამოკიდებულება მთავრობის მიერ გატარებული ღონისძიებებისადმი ქალაქის ფართო საზოგადოებრიობის მხარდაჭერით იყო შეპირობებული. თუ აღნიშნულს იმასაც დაუმატებთ, რომ ქუთაისის საქალაქო საბჭოს ეროვნული შემადგენლობა თითქმის ერთგვაროვანი იყო (ხმოსანთა აბსოლუტური უმრავლესობა ქართველი იყო), მაშინ გასაგები გახდება ის პროცესი, რამაც განსაზღვრა ქართული დემოკრატიული ინტელიგენციის ფორმირება ქუთაისის XIX ს-ის II ნახევარში და ის როლი, რომელიც შეასრულა ქუთაისის პროგრესულად განწყობილმა ინტელიგენციამ ქართული ეროვნული კულტურის დაცვისა და განმტკიცების საქმეში.

М. В. НИКОЛАИШВИЛИ

КУТАЙССКОЕ ГОРОДСКОЕ КОММУНАЛЬНОЕ ХОЗЯЙСТВО ПОРЕФОРМЕННОГО ПЕРИОДА XIX ВЕКА

Резюме

В работе рассматривается состояние кутаисского городского коммунального хозяйства пореформенного периода XIX века. Изучение хозяйственной деятельности кутаисского городского самоуправления приводит нас к выводу, что затруднения и перебои в росте и развитии социально-экономической жизни города были обуслов-

²⁰ „ცნობის ფურცელი“, 1902 წ., № 1771, 3 აბრილი.

²¹ „იმერეთი“, 1914, № 6, 12 მარტი.

лены не только объективными причинами, но и причинами, носящими субъективный характер. Правда, городское самоуправление, не имеющее средств, не могло заниматься своими силами строительством коммунально-хозяйственных объектов города, но большинство членов городского совета, особенно демократическая его часть, была против осуществления этих проблем путем концессий. Они старались направить усилия городского самоуправления на защиту местного и национального интересов. Такую твердую позицию гласных городского самоуправления обуславливал национальный состав городского совета (абсолютное большинство гласных составляли грузины), отсюда становится ясным и тот процесс, который обуславливал формирование грузинской демократической интеллигенции. Кутаиси после 80-х годов XIX века и та роль, которую сыграла прогрессивно настроенная интеллигенция города в деле защиты грузинской национальной культуры и ее дальнейшего развития.

M. NIKOLAISHVILI

FROM THE HISTORY OF THE MUNICIPAL ECONOMY OF KUTAISI
(THE II HALF OF THE 19—TH C.)

Summary

The work deals with the problems of the municipal economy of Kutaisi in the II half of the 19-th century. Based on the existed material the author considers that the reason of the difficulty of the social and economical development of the town had not only the objective, but the subjective characteristics as well. In spite of the fact that the city council because of the deficiency of money had no opportunity to build the municipal constructions, the majority of the city council members (chmosnebi-glasnie) especially the democratic part of them, absolutely ignored the way of foreign concession. The activity of the city council served only for the defence of the national interests. The determination of municipality was obliged by the fact that the absolute majority of the council members were Georgians. From that point of view it is understandable that this process, aided the formation of the Georgian democratic intelligentsia in Kutaisi at the end of the 19-th century and the influence of the progressive intelligentsia of town upon the defence and further development of Georgian culture.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის, საქართველოს ახალი ისტორიის განყოფილებაში

შუშუნა პრიაზვილი

ბრადიციული სოციალურ-რელიგიური ინსტიტუტები და მოსახლეობის უპველესი ეთნიკური სტრუქტურა აღმოსავლეთ საპარტხვლოს მთიანეთში

1. კელ/კალ ფუძიანი სახელწოდების ეთნიკური ელემენტი

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში დგინდება ჯვარ-ხატების მსახურთა ზოგადადმნიშვნელოვანი სახელწოდება: ხევისბერი, ხელოსანი, მარიგენი (მორიგენი/მერიგენი) და დეკანოზი. რეგიონალურად ეს სახელწოდებები ასე ნაწილდება: ხევსურეთში ძირითადად იხმარება ხელოსანი და მარიგე; ფშავში — ხევისბერი; თუშეთში — ხელოსანი და დეკანოზი; მთიულეთ-გუდამაყარში — ხევისბერი, დეკანოზი და ზოგჯერ ხელოსანი; ხევში — ხევისბერი. მიუხედავად სახელწოდებათა განსხვავებული ლექსიკური ფორმებისა, მათ ქვეშ გაერთიანებულია ერთი შინაარსის მქონე კულტის მსახურთა ფენა, რომელიც იმავდროულად თემის საერო ხელისუფლების ფუნქციასაც ტვირთულობს.

ჯვარ-ხატების მსახურთა ინსტიტუტის რეგიონალური შესწავლით, განსხვავებები თავს იჩენს არა მარტო მის სახელდებაში, არამედ განვითარების დონეშიც. დასახელებული ინსტიტუტის განვითარების ადრეული საფეხური შემორჩენილია ხევსურეთსა და ფშავში, უფრო დაწინაურებული კი მთიულეთ-გუდამაყარსა, ხევსა და თუშეთში.

ხევსურეთში ხელოსანთა აღინიშნება თემის სრულწლოვანი (15—16 წ.) და სრულუფლებიანი მეთემე მამაკაცი, რომელმაც გადაიხადა „საქელოში ჩადგომის“, ან „ზღუბლის დალაკვის“ წესი. ხელოსნებიდან, ანუ სრულწლოვანი და სრულუფლებიანი მეთემე მამაკაცთა წრიდან დგებიან ჯვარ-ხატების მსახურნი: ხუცესი, ქადაგი, მედროშე, მეგანძური, მეზარე, მესაფუერე. ამიტომ, ისინი იწოდებიან ასეც: მედროშე-ხელოსანი, მეგანძე-ხელოსანი, მეზარე-ხელოსანი, ხუცესი-ხელოსანი, მესაფუერე-ხელოსანი.

ფშავში ხევისბერი არის ხატის ყველა მსახურის ზოგადადმნიშვნელოვანი სახელწოდება: მედროშე-ხევისბერი, მეთასგანძე-ხევისბერი, მეზარე-ხევისბერი, მესანთლე-ხევისბერი და ა. შ. ხევისბერად დგებიან სრულწლოვანების ასაკში (15—16 წ.), „კელ-მკრის ნათელის წესის“ შესრულების შემდეგ. ხევისბერა ფშავში ხევსურული ხელოსნის პარალელური ინსტიტუტია, მაგრამ იგი ხელოსნობასთან შედარებით განვითარების უფრო დაწინაურებულ საფეხურს აჩვენებს.

ჯვარ-ხატების მსახურთა ზოგადადმნიშვნელოვანი მესამე სახელწოდება მორიგე („მარიგენი“/„მერიგენი“/„მორიგენი“). „მორიგენი“ იხმარება კონკრე-

ტულად ხევსურეთის ცენტრალურ სალოცავში — გუდანის ჯვარში და საერთოდ სამაგანჭუროს თემის სხვა სალოცავებში. საარქივო მასალების პირდაპირი მითითებით „გუდანის ჯვარში ხელოსანი ბევრი იყო და ამათ ყველათ მორიგენი ეწოდებოდათ“¹. იხმარებოდა ასეც: „კელოსან-მარიგე“. მორიგეთა შორის უფროსს „თავ-მორიგე“, ანუ „უფროსი მორიგე“, ანუ „მთავარი მორიგე“ ეწოდებოდა (შდრ., თავ-ჯევისბერი, უფროსი ხევისბერი, მთავარი ხევისბერი; უფროსი კელოსანი, მთავარი კელოსანი). თავ-მორიგე იყო ხუცესი. იქ, სადაც, ჯვარ-ხატების მსახურთა ზოგადდამნიშვნელი სახელი მორიგე იყო, სრულდებოდა „ზღუბლის დაღაცის“ წესი და არა „საკელოში ჩადგომა“. თუმცა იყო ისეთი თემებიც, სადაც „ზღუბლდაღაცულს“ ხელოსანი ეწოდებოდა (მაგ., ბისო-ხანმატის თემში, ლიქოკის თემში)².

მსახურთა ზოგადდამნიშვნელი მეოთხე სახელწოდება იყო დეკანოზი, რომელიც საქართველოს მთიანეთის თითქმის ყველა რეგიონში იხმარებოდა, თუმცა ძირითადი სახელწოდება იგი არ იყო — მას ხმარობდნენ ზემოჩამოთვლილი სახელწოდებების პარალელურად. დეკანოზს თავისი საკუთარი, დეკანოზად დადგომის რაიმე წესი არ ჰქონდა და არც სხვა რამ წესები, რომლებიც საკუთრივ დეკანოზობასთან იქნებოდა დაკავშირებული.

ამრიგად, ერთსა და იმავე გეოგრაფიულ გარემოში (აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთი), ერთი და იმავე შინაარსის მქონე მოვლენა (ჯვარ-ხატების მსახურთა ინსტიტუტი) რამოდენიმე სახელწოდებას ატარებდა. ამასთან ირკვევა, რომ ეს სახელწოდებანი დღევანდელი ეთნოგრაფიული ჯგუფების თანხვედრილნი არ არიან. მაგ., ხევისბერის ინსტიტუტი მარტო ფშავეზში კი არ ფუნქციონირებს, ან, ვთქვათ, ხევში, არამედ რამდენიმე ეთნოგრაფიული ჯგუფისთვისაა ერთდროულად დამახასიათებელი, ე. ი. ხევისბერის გავრცელების არეალი ერთი რომელიმე ეთნოგრაფიული ჯგუფის ტერიტორიულ საზღვრებში არ ჯდება. აუცილებლად სჭირდება ახსნა იმ მოვლენასაც, რომ ერთმანეთის უშუალო და ახლო მეზობლებში — ფშავესა და ხევსურეთში, რომლებიც XV ს-მდე ერთი ისტორიულ-გეოგრაფიული მხარის — ფხოვის შემადგენელი ნაწილები იყო, ერთი შინაარსის მქონე, მაგრამ სხვადასხვა სახელწოდების ინსტიტუტები ფიგურირებს — კელოსანი (ხევსურეთი) და კევისბერი (ფშავე), ახსნა სჭირდება იმასაც, თუ რატომ ამჟღავნებს, ამ მხრივ, კავშირს ხევსურეთი მაინცდამაინც თუშეთთან, სადაც ჯვარ-ხატის მსახურთა ისეთივე სახელწოდება იხმარება.

ყველა ზემოდასახელებული ტერმინები დღევანდელი ქართველისათვის საზოგადოდ, და მთიანეთის მოსახლეობისათვის, კერძოდ, გასაგები, მშობლიური და კეთილხმოვანია. მაგრამ მათი გაჩენისა და ჩამოყალიბების ხანისათვის ეს ლექსიკური სხვაობა უთუოდ ენობრივი სხვაობიდან მომდინარეობდა. თითოეული, ამ ტერმინის მატარებელი ჯგუფი, უეჭველად, განსხვავებულ ენაზე მეტყველებდა; ანდა, თითოეული (ამ ტერმინთაგანი) სხვადასხვა ენაზე მოლაპარაკე ტომთა კულტურული კუთვნილება იყო. ამ თვალსაზრისს აძლიერებს ის გარემოებაც, რომ თითოეული ამ ტერმინთაგანის და მათ ქვეშ ნაგუ-

1 ალ. თაბიაძე, ხევსურული მასალები, II, რკ. № 1, გვ. 1—9;
 2 დაწვრილებით კულტის მსახურთა ამ ზოგადდამნიშვნელი სახელწოდებებისა და მათ ქვეშ გავრთიანებული ინსტიტუტების შესახებ იხ. ე. ერიაშვილი, უძველესი სოციალურ-რელიგიური ინსტიტუტები საქართველოს მთიანეთში, თბ., 1982.

ლისხმევი ინსტიტუტების გავრცელების არეალი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, მკაცრად არის ლოკალიზებული. როგორც ჩანს, ამ ტერიტორიების და მათ ქვეშ ნაგულისხმები ინსტიტუტების მატარებელ თითოეულ ეთნიკურ ჯგუფს თავისი საკუთარი ტერიტორია ჰქონდა და კომპაქტურად იყო დასახლებული. ამ ტერიტორიის საზღვრები კი, როგორც უკვე ვთქვით, არ ემთხვევა დღევანდელი, რომელიმე ერთი ეთნოგრაფიული ჯგუფის ტერიტორიულ საზღვრებს, არამედ, ზოგ შემთხვევაში, ერთბაშად რამდენიმეს მომცველიც კი არის. მაგ., ხელოსნის ინსტიტუტის გავრცელების არეალი მოიცავს ორი ეთნოგრაფიული ჯგუფის — ხევსურეთისა და თუშეთის ტერიტორიას; ხევისბერის — ოთხი ეთნოგრაფიული ჯგუფის — ფშავის, ხევის, მთიულეთისა და გუდამაყრის ტერიტორიას, ხოლო მორიგე/მარიგე/მერიგე გავრცელებულია და ფუნქციონირებს კერძოდ ხევსურეთის სამაგანძუროს თემში და ზოგადად, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, ხევისბერის და ხელოსანის ტერიტორიების პარალელურად. მასასადამე, ჯვარ-ხატების მსახურთა ინსტიტუტის ამა თუ იმ სახელდების მატარებელი ჯგუფის გავრცელების არეალი უფრო ფართოა, ვიდრე რომელიმე დღევანდელი ეთნოგრაფიული ჯგუფის ტერიტორიული საზღვრებია (ხევისბერი და ხელოსანი) ან, უფრო მცირე, ვიდრე ერთი რომელიმე ეთნოგრაფიული ჯგუფის ტერიტორიული საზღვარი (მორიგე). ამით იმის თქმაც გვინდა, რომ ჯვარ-ხატების მსახურთა ინსტიტუტის ამ სახელწოდებების გაჩენა და ჩამოყალიბება არაა დაკავშირებული ამ ეთნოგრაფიული ჯგუფების წარმოშობა-ჩამოყალიბებასთან და, უეჭველად, უფრო აღრეულია.

განათვლა, მიბარება, საველოში ჩადგომა, ზღუბლის დალაგვა და ჯელმკრის ნათვლა ჩვენ მივიჩინეთ გენეტურად მრავალეტაპოვანი ინიციაციის სისტემიდან მომდინარე წესებად³. როგორც ცნობილია, ინიციაცია წარმოიშობა შრომის სქესობრივ-ასაკობრივი დანაწილებისას, როდესაც საზოგადოება განშრევედება ორ ძირითად ასაკობრივ კლასად: უმცროსებად და უფროსებად. საზოგადოების წევრის უფროსთა კლასში ჩარიცხვა ხდებოდა ინიციაციის წესების შესრულების შემდეგ. ინიციაციის წესები არსებობას წყვეტენ შრომის საზოგადოებრივი დანაწილებისას, ან ტრანსფორმირდებიან — გადაიზრდებიან ახალი სოციალური ბაზის შესატყვის სხვა ხასიათის წესებში, რომლებიც, გენეტურად, რა თქმა უნდა, დაკავშირებულნი არიან ინიციაციასთან. საზოგადოების განვითარების გვაროვნულ საფეხურზე, შრომის ასაკობრივი დანაწილებისას, ინიციაციის წესების შესრულებით ახალგაზრდა ერთი ასაკობრივი ჯგუფიდან (კლასიდან) მეორეში გადადიოდა. საზოგადოების განვითარების მომდევნო საფეხურებზე, შრომის საზოგადოებრივი დანაწილებისას, ტრანსფორმირებული ინიციაციის წესების შესრულებით ახალგაზრდა ერთი სოციალური ჯგუფიდან მეორე სოციალურ ჯგუფში გადადიოდა (ჩვენს შემთხვევაში, ის ყმობიდან ხელოსნობაში, ხევისბრობაში გადადიოდა). ასაკზე დაფუძნებული სრულუფლებიანობა (შრომის ასაკობრივი დანაწილებისას) შემდეგში სოციალური სრულუფლებიანობით იცვლება — ასაკობრივი ჯგუფები (კლასები) სოციალურ ჯგუფებში გადაიზრდება. ეს კარგად ჩანს

³ ქ. ე რ ი ა შ ვ ი ლ ი, ბერის ინსტიტუტის საკითხისათვის საქართველოში 1. განათვლის, მიბარების, საველოში ჩადგომის, ზღუბლის დალაგვის წესების გენეზისის საკითხისათვის ფშავ-ხევსურეთში, თბ., „მაცნე“, ისტორიის... სერია, № 1. 1987, გვ. 118—130.

თვით ამ ტერმინთა მნიშვნელობების ცვალებადობითაც. მაგ., ველი და ველოსანი საქართველოს მთიანეთში (და არა მარტო აქ, არამედ საქართველოს ბარშიც) სოციალური ტერმინებია, მაგრამ ამავე რეგიონში ისეთი ტერმინის არსებობა, როგორცაა აჯალი, ან აჯალ-უჯალი — შესაბამისად, ნიშნავს ასაკით უმცროსს, ახალგაზრდობას — მიჯვანიშნებს კელისა და ველოსნის (უფრო კი ხელის) ოდინდელ ასაკობრივ შინაარსზეც. ა-ჯალი, ან უ-ჯალი (ანუ უმცროსი) ის უნდა ყოფილიყო, ვინც ველი (//ჯალი)⁴ არ იყო, ანდა ვისაც ველი//ჯალი არ ჰქონდა ვერ. ასევე სოციალური ტერმინია ბერი (შემდეგდროინდელი კევისბერი; ზევისბერთა ნაცვლად ეხლაც ხშირად ხმარობენ ბერებს. არის ტერმინი საბეროც, რომელიც ჯვარ-ხატში ზევისბერთა საცხოვრებელი — სადგომი ნაგებობაა), მაგრამ ამავე რეგიონში (და საზოგადოდ ქართულში) ნიშნავს ასაკობრივად და საზოგადოებრივად უფროსსაც. მაგ.:

„ვერც შენ გაგტეხეს ციხეო, ვერც ხეს დაახლეს ხელია, ალბათ თუ გშველდა ხთიშვილი, კმალი ბედნიერია. იმის პირდაპირ არიან დაცარაფებულნი კლდენია, ბედელჩი ესხდეს უფროსნი, ვინც უწინდელნი ბერი⁵ სალაშქრო დროშას ხაზმევდეს: ბუენი და კვეისბერია“⁶

ბერი საქართველოს მთიანეთში უპირისპირდება ახალს: „ბერიდ' ახალი“⁷ — ასაკით უფროსი და ახალგაზრდა, უფროსი და უმცროსი.

მაგ.:

„ალვის ზე გადააქციეს, ძირ არ გაწირეს, წვერია. შიბ გაწყდა, ცისკე წაიდა, წიოდა, როგორც ვველია. შენაც გაგტეხეს ციხეო, თავზე დაგხუის მტერია. მაშინ ბევრ კვესურ გაწყვიტეს, ახალ არ დარჩა, ბერია“⁸.

ზოგადად, ძველ ქართულში ბერს უპირისპირდება ყმა („იგი მარტო გაპარულა, ყმა არ ახლავს, არცა ბერი“ და სხვ. — „ვეფხისტყაოსანი“). რომელიც დღეს აგრეთვე სოციალური, მაგრამ ყრმა-ფორმით ოდინდელი ასაკობრივი ტერმინია⁹ (ასევე ოდინდელი ასაკობრივი ტერმინებია კაცი, წული, რომლებმაც შემდეგ სოციალური შინაარსიც შეიძინეს). ახალი საქართველოს მთიანეთში სოციალურ ტერმინად ვერ იქცა, იგი ასაკის აღმნიშვნელ ტერმინად დარჩა, რადგან ახალი გამოდევნა ყმამ, რომელიც, როგორც უკვე აღვნიშ-

4 ქვემოთ ვნახავთ, რომ ჯელს ჯალ ვარიანტიც აქვს.
5 აღნიშნული ტაუმიდან ირკვევა, რომ სსოვნა ტრადიციისა — ბერის, როგორც უფროსის შესახებ ჯერ კიდევ ცოცხალია.
6 ალ. ოჩიაური, „შურის ციხე“, M¹⁷, III, 1939.
7 მაგ.: „სოფლელებო, მაგიოდასთ ყველას; ვისაც არ მაგდისთ, ერთმანეთს გააგებით. თუ გწყალობთ არხოტის ჯვარი, ზეალ თავის საქმეზე არცად-ვინ წახვიდათ, ჯვარის ყანა ივენის. ყველამ დამაზადეთ დღეს ჯარის იარაღი. ზეალ დილას ყველა გამედილთ ბერიდ' ახალი (ალ. ოჩიაური, ქართული ხალხური ლექსების კალენდარი, გვ. 5).
8 ალ. ოჩიაური, „შურის ციხე“, M¹⁷, III, 1939.
9 ე. ბერიანის მიხედვით, ბერის ინსტიტუტის... „მაცნე“, 1987, № 1; გ. მამულაია, პატრონაჟობა, თბ., 1987.

ნეთ, თავიდან ასევე ასაკობრივი, შემდეგში კი სოციალურში გადაზრდილი ტერმინია¹⁰.

საქართველოს მთიანეთშიც ყმა უკვე სოციალური ტერმინია: ყმა და კვეისბერი, ყმა და კელოსანი. კელოსანსა და კვეისბერს, ორივეს ერთად, სოციალურად უპირისპირდება ყმა. ყმა — რიგით მეთემეთა აღსანიშნავად ორივე რევიონში (ფშავ-ხევსურეთში), ხოლო კელოსანი (ხევსურეთი) და კვეისბერი (ფშავი) კი სოციალური ინსტიტუტებია, სრულუფლებიანთა ის წრეა, საიდანაც თემის მმართველი ფენა — ჯვარიონ-ხატიონი დგება. ახალი გვაროვნულ საზოგადოებაში (შრომის ასაკობრივი დანაწილებისას), იმ ასაკობრივი ჯგუფის სახელწოდება უნდა ყოფილიყო, რომლებსაც ზოგადად უმცროსები ეწოდებოდათ და რომლებიც უპირისპირდებოდნენ კელს — კელოსანს, რომელიც თავის მხრივ, სრულწლოვანთა და სრულუფლებიანთა, ანუ ზოგადად, უფროსთა ჯგუფის სახელწოდება იყო. ორი ეთნიკური ჯგუფის — კელსა და ბერის კულტურის მატარებელი ჯგუფის — შერევა-შერწყმის, კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობის შედეგად, საქართველოს მთიანეთში (ფშავ-ხევსურეთში) ერთმანეთს დაუპირისპირდა ბერი და ახალი — ბერი, როგორც ასაკობრივად უფროსთა, ახალი, როგორც ასაკობრივად უმცროსთა აღმნიშვნელი ტერმინები. დღევანდელ ვითარებაში, ტრადიციულად, ფშავ-ხევსურეთში „ბერიდ“ ახალი, შესაბამისად, უფროსების და ახალგაზრდების, უფროსთა და უმცროსთა აღმნიშვნელ ცნებებად დარჩა.

ტერმინი ახალი ახალგაზრდის, ასაკით უმცროსის მნიშვნელობით გვხვდება ქართული ენის აჭარულ დიალექტშიც; კერძოდ: „ახალი (ჩვეულებრივი მნიშვნელობის გარდა): ახალი ინსანი — ახალგაზრდა (საპირისპირო — ძველი¹¹) — „შენ ჯერ ბევრი რამე მოგესტრება, ახალი ინსანი ბ/ბ/ძანდები“¹². ამავე დიალექტში ინსანი არაბული სიტყვაა და ნიშნავს ადამიანს, კაცს. ასეთივე მნიშვნელობისაა ეს სიტყვა ინგილოურშიც¹³ და ბოლოს, თვით ქართულ სალიტერატურო ენაშიც ახალი შესულია სიტყვა „ახალგაზრდაში“.

ცვლილებები ინიციაციის წესებში, ინიციაციავალითა წრის დაეწროვებითაც გამოიხატა. იმ მიზეზებზე, თუ რა იწვევდა ამ წრის თანდათანობით დაეწროვებას საქართველოს მთიანეთში, უკვე გვქონდა მსჯელობა ადრე გამოქვეყნებულ ნაშრომებში და აქ მას აღარ გავიმეორებთ¹⁴. დასახელებულ

¹⁰ ბერი და ყმა სწორედ უფროსისა და უმცროსის მნიშვნელობითაა დაცული „ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანის“ ისტორიკოსის ცნობაში („და ვითარ წყობა და რაზმი ერთმანეთს განეწყენეს, იმათებურეს მოყმეთა თამარისთა: და უსწრობდა ბერი ყმასა და ყმა ბერსა, პატრონი ყმასა და ყმა პატრონსა“; „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, 1959, გვ. 40). წინააღმდეგ შემთხვევაში გამოვა, რომ ლაშქარში ყრმები — არასრულწლოვანები და ბერები — მოხუცები მონაწილეობდნენ.

¹¹ ძველი აჭარულში გადატანილი მნიშვნელობით ნიშნავს მოხუცს, უფროსთა ობის წარმომადგენელს, წინაპარს (შ. ნიქარაძე, ქართული ენის აჭარული დიალექტი, ბათუმი, 1971, გვ. 409) ე. ი. თუ ფშავ-ხევსურულში ერთმანეთს უპირისპირდება ბერი და ახალი, ძველ ქართულში ბერი და ყმა, აჭარულ დიალექტში ძველი და ახალი. ყველა ესენი ასაკობრივი ტერმინებია.

¹² აჭარულში: „ახალიბაში — ახალგაზრდობაში“, „ახალიბი — ახალგაზრდა, მოზარდული პირუტყვი, პირველი ხბოს მომეები ფური“ (იქვე, გვ. 97).

¹³ დასახ. ლექსიკონი, გვ. 216.

რეგიონში სახეზეა ინიციაციის განვითარების (ტრანსფორმაციის) ისეთი საფეხურიც, როდესაც ინიციაციავალილთა წრე (ხელოსნები, ხევისბერები) ხდენა ის ბირთვი, საიდანაც საზოგადოების მმართველი თეოკრატიული ფენა (ჯვარიონნი, ხატიონნი) დგება. ეს სწორედ ის ცვლილებებია, რამაც გვარონული საზოგადოების ასაკობრივი ჯგუფები — შრომის სქესობრივ-ასაკობრივი დანაწილებისას, საზოგადოების განვითარების შემდგომ საფეხურზე — შრომის საზოგადოებრივი დანაწილებისას, სოციალურ ჯგუფებად აქცია. მართალია, საქართველოს მთიანეთში ინიციაციის წესები საერთო, უნივერსალური მოვლენა იყო, მაგრამ სხვადასხვა ეთნიკურ გარემოში ინიციაციავალილი ახალგაზრდის ზოგადი სახელწოდება განსხვავებული ლექსიკური ფორმით გამოიხატა.

აქ გვინდა შევხებოთ აქამდე ნაკლებად შეინიშნულ ინიციაციის ინსტიტუტის, თუ შეიძლება ასე ითქვას, „ეთნიკურ ფუნქციას“, მის „ეთნიკურ ასპექტს“. ჭინოსოციალური ერთობის ისეთ ისტორიულ-სტადიალურ ტიპში, როგორცაა ტომი, ინიციაციის წესები იყო ეთნიკური თვითშეგნების იმ აუცილებელი კომპონენტის ერთ-ერთი გამოვლენა, რომელსაც ეთნოსის შემადგენელი ყველა წევრის წარმოშობის ერთიანობის შესახებ წარმოდგენა ეწოდება. ჩვენს შემთხვევაში, ჯვარ-ხატის დროს ქვეშ შეგორებით (ჯვარ-ხატში ბავშვის შიბარების წესი), საყმოში დაბადებულ ბავშვებს, ღვთაების სახით, ერთი საერთო „მშობელი“ — წინაბარი უჩნდებოდათ და ამით საერთო წარმოშობა იდეოლოგიურად საბუთდებოდა. სრულწლოვანების ასაკში ინიციაციავალილთა ერთი ჯგუფის ყველა წარმომადგენელს კელოსანი (ან მარიგე/მორიგე/მეორიგე) ეწოდებოდა, მეორისას — ბერი (ხევისბერი): ხევესურეთში ყველა სრულწლოვანი და სრულფლებიანი მამაკაცი კელოსანი, ან მორიგე იყო, ფშავში — ყველა ბერი (ხევისბერი). ე. ი. ტერმინი ხელოსანი (ხევისბერი) და მორიგით) გადმოცემული იყო მათი წარმოშობის ერთიანობის წარმოდგენა. ანდა ასე: ინიციაციავალილი ყველა მეთემის საერთო სახელწოდება — კელოსანი (ხევისბერი, მორიგე) — მათი ოდინდელი საერთო წარმოშობის დღევანდლამდე მოღწეული ექოა. ინიციაციის წესის შესრულებით მიღებული ნათესაობა, ზოგიერთი მკვლევრის აზრით, ეს იყო ტომის წევრთა არა ბიოლოგიური, არამედ სოციალური ნათესაობა. ჩვენი აზრით, კონკრეტული ეთნოგრაფიული მასალების ჩვენებიდან გამომდინარე, ღვთაებასა და ბავშვს შორის დამყარებული ურთიერთობის გარკვევისას, ბიოლოგიური ნათესაობის საფუძველზე შემუშავებული მოდელიდან უნდა ამოვიღეთ მაინც (შიშველი ბავშვის შეგორება, როგორც შობა-დაბადების სიმულაცია). ამიტომ, ხშირად, ინიციაციავალილის სახელწოდება, რელიგიური ასპექტით, ბავშვისა და შვილის მნიშვნელობასაც იტვირთავდა.

ინიციაციის წესების „ეთნიკურ ფუნქციაზე“ მიუთითებს ისიც, რომ მისი საშუალებით ხდებოდა პირველყოფილ-თემურ საზოგადოებაში ტომის ტრადიციული კულტურის ტრანსმისია თაობიდან თაობაში. ამასთან დაკავშირებით, სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია შემდეგი თვალსაზრისი:

«В интересующей нас связи представляется также существенным подчеркнуть внутреннюю однородность культуры отдельных племен. Как свидетельствуют этнографические данные, все члены каждого

племенн, или по крайней мере составляющих его половозрастных групп обладают в основном стереотипными знаниями, навыками, нормами поведения и т. п. Все их действия четко регламентированы и любое отклонение от стереотипов строго карается. «Как ни импозантно, — писал Энгельс, — выглядят в наших глазах люди этой эпохи, они неотличимы друг от друга». Для обеспечения устойчивой межпоколенной трансмиссии культуры существовал особый институт — так называемые инициации. Иницируемого подростка посвящали в нормативную и религиозно-мифологическую жизнь общины и проверяли его зрелость, обычно испытывая посредством ряда мучительных процедур...¹⁵»

ეთნოგრაფიულ სამეცნიერო ლიტერატურაში კი ჩამოყალიბებულია აზრი, რომ თითოეული ადამიანი წარმოადგენს ეთნიკური იერარქიის მიკროეთნიკურ ელემენტს — ეთნიკური თვისებებისა და ინფორმაციის მატარებელს¹⁶. ინიციაციაცაველინი — სრულწლოვანი და სრულუფლებიანი წევრები საზოგადოებისა (ტომის) იყვნენ სწორედ ამ ეთნიკური თვისებებისა და ეთნიკური ინფორმაციის მატარებლები.

შევეებით ინიციაციის ინსტიტუტის კიდევ ერთ „ეთნიკურ ასპექტს“. საქმე ის არის, რომ ინიციაციაცაველილის სახელწოდება იმეორებს (ზუსტად, ან მიახლოებითი ფორმით) ეთნიკური ერთობის სახელწოდებას — ეთნონიმს. რომელია მათ შორის უძველესი, ანუ ეთნონიმი ედება საფუძვლად ინიციაციაცაველილის სახელს, თუ პირიქით, ინიციაციაცაველილთა სახელწოდება გვაძლევს ეთნონიმს, როგორც საზოგადოების სრულწლოვან, სრულუფლებიან წევრთა ერთობლიობის, ერთიანობის სიტყვიერი, ენობრივი გამოხატულება, თუ სიმბოლო. სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებულია, რომ გენეტურად, პირველადია სოციალური ორგანიზმები, ხოლო შესატყვისი ეთნიკოსები — მეორადი¹⁷. ხომ არ გვაძლევს ეს საფუძველს, რომ საკითხი ინიციაციის წესების სასარგებლოდ გადაწყვიტოთ: ვთქვათ, პირველადია ინიციაციის წესგავლილთა საერთო სახელწოდება და ის საფუძვლად ედება მათი ერთობის გამომხატველ სახელწოდებას — ეთნონიმს. ცნობილია, რომ უძველესი ეთნონიმების რიცხვს მიაკუთვნებენ შემდეგი მნიშვნელობის მქონე ტერმინებს: „ადამიანი“, „კაცი“, „ხალხი“. ასევე ინიციაციაცაველილთა საერთო, კოლექტიური სახელწოდებაც ხშირად ამ არსებითი სახელებით არის გამოხატული: „ადამიანი“ „ნამდვილი ადამიანი“, „კაცი“, „მამაკაცი“, „ნამდვილი მამაკაცი“ და ა. შ. ამიტომ, ხშირად ეს ძველი ეთნონიმები ხალხის აღმნიშვნელადაც გვევლინებიან და ამ ხალხის შემადგენელი ცალკეული ინდივიდისაც¹⁸ თუ ინიციაციის ინსტიტუტის „ეთნიკურ ფუნქციას“ გავითვალისწინებთ, მაშინ გამოდის, რომ კელოსანი (კვეისბერი, მორიგე) სოციალური და ეთნიკური შინაარსის მქონე ტერმინია ერთდროულად, რაც კარგად გამოხატავს სოციალურისა

¹⁵ Б р о м л е й Ю. В., Очерки истории этноса, 1983, გვ. 260—261.

¹⁶ მ ი ს ი ვ ა, Современные проблемы этнографии, 1981, გვ. 31.

¹⁷ მ ი ს ი ვ ა, Этнос и этнография, 1973, გვ. 40. ამავე წიგნში—Этнические процессы, გვ. 153—179.

¹⁸ მაგ., ქართულ წერილობით წყაროებზე დაყრდნობით, ს. ჯანაშია ფიქრობდა, რომ ერთი ნიშნავდა ხალხს და ცალკეული ინდივიდის აღმნიშვნელიც იყო.

და ეთნიკურის ურთიერთმიმართებასაც, მათ ურთიერთგამსჭვალულობას, მათ სინთეზს¹⁹.

ჯელოსანი (და ჯევისბერი) რომ სოციალური ინსტიტუტია, ხოლო საქართველოს მთიანეთის (ხევსურეთის) მოსახლეობის სოციალურ სტრუქტურაში, მას, როგორც სოციალურ ფენას, თავისი ადგილი უჭირავს, ვფიქრობთ, ეს დაკავს და ექვს არ იწვევს, მაგრამ არის თუ არა ამ კულტურის (ჯელოსნის კულტურის) მატარებელი ჯგუფი ოდინდელი ეთნოსოციალური ერთობა (ტომი), ამის ამოცნობის მეცნიერულ დასაბუთებას შევეცდებით ჩვენ სწორედ წინამდებარე წერილში.

ტერმინ ~~ჯელოსანის სეანური ვარიანტი ჯალსუანი/ჯალსვანი~~ მიგვიითხებს ჯერ ერთი, ჯელის ჯალ ვარიანტზე და, შემდეგ, გვაფიქრებინებს, რომ ჯელოსანში კუთვნილების აღმნიშვნელი სუფიქსი — ოსანი თავისი თავდაპირველი მნიშვნელობით (ჯალ-სუანი-ში/ჯალ-სვანი-ში სუანის/სვანის მსგავსად), შესაძლებელია, ეთნიკური ტერმინი იყოს²⁰. ყოველ შემთხვევაში, ჯალსუანი/ჯალსვანი კომპოზიტის მეორე წევრი, ვფიქრობთ, ეთნიკური ტერმინია. სამწუხაროდ, სხვა რაიმე სანდო წყარო ჯელოსანის შესახებ ზემოთხსენილი მსჯელობის მეტი საბუთიანობისათვის არ გავვაჩინა და

19 ეთნიკურისა და სოციალურის ურთიერთმიმართების საკითხის თვალსაზრისით, საინტერესოა მეკლევართა მოსაზრება ისეთი ეთნოსოციალური ორგანიზმის შესახებ, როგორიცაა ტომი, ანუ სხვანაირად, ეთნიკურისა და სოციალურის ურთიერთმიმართება წინაკლასობრივ და ადრეკლასობრივ საზოგადოებებში (იხ. Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе, 1982 წ.). სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთხელ აღნიშნულია, რომ „Этнический аспект племени... старше его социального аспекта“ (იქვე, გვ. 7), მაგრამ ზოგადად ფაქტი და საკითხის გაღრმავებული კვლევის ქვეშ იქნება ამ მოსაზრებას და აყალიბებს ახალს: „По-видимому, можно скорее говорить о взаимодействии обоих аспектов. При общей относительной аморфности первобытных этнических образований социально-экономическая и зачаточная постстаршая общности стимулировали этнокультурное единство, а последнее в свою очередь способствовало складыванию этносоциальных общностей»

ეთნიკურისა და სოციალურის ურთიერთმიმართების საკითხი არც ქართული ისტორიოგრაფიისათვის არის უცხო. ხ. ჯანაშიას, ნ. ბერძენიშვილის, გ. მელიქიშვილის და სხვათა ნაშრომებში გამოთქმულია არაერთი საყურადღებო და მნიშვნელოვანი მოსაზრება ამ საკითხზე. ერთ-ერთი ასეთია, მაგალითად, ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრება. მას ღრმად სწამდა რომ ქართულ-ქართველურ, თუ კავკასიურ ენებში სოციალურ-წოდებრივი ტერმინები ტომთა სახელწოდებისგან იყო ნაწარმოები და მას „მომე“ ტომებს შორის მძაფრი ბრძოლის მიმდინარეობით ხსნიდა, განსაკუთრებით იმ ხანაში, როდესაც „კლასობრივი საზოგადოება ყალიბდებოდა ამ ტომებში“ (ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII, გვ. 364—365) ნ. ბერძენიშვილი ფიქრობდა, რომ „თუ თავიდან ბოლომდე არა, მის დიდ ნაწილში გასაზიარებელია მარის მიერ პირველად გამოთქმული მეცნიერულ მოსაზრება, რომ კავკასიაში კლასობრივი საზოგადოების სხვადასხვა წოდებანი სატომო სახელგზსავან არის ნაწარმოები...“ (იქვე, გვ. 366).

20 ქართული ენის აპარულ დიალექტში სანი და ისანი ადამიანის ჩამომავლობისა და აგრეთვე კუთვნილების აღმნიშვნელი აფიქსია. დეგრადის უკვეცულ სახელს: მემედასანი — მემედაანთი, ჯელალასანი — ჯელალანთი (შ. ნიქარაძე, ქართული ენის აპარული დიალექტი, ბათუმი, 1971, გვ. 310). იმავე აპარულსა და ინგოლოურში ისანი ნიშნავს კაცს, ადამიანს. ეთნონიმიკაში, კვლევის დღევანდელ ეტაპზე, დღეგნულია, რომ კაცის და ადამიანის (აგრეთვე ხალხის) აღმნიშვნელი სახელები უძველესი ეთნონიმების რიცხვს განეკუთვნებიან (იხ. Этнонимы, 1970, გვ. 15—17). ხოლო ეს რეგიონი და შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილი ის ტერიტორიაა, სადაც სანებიც ცხოვრობდნენ.

ამდენად, ჩვენი მოსაზრება, ჯერჯერობით, მხოლოდ ვარაუდის ფარგლებში თუ დარჩება; თუმცა ამ საკითხს ქვემოთ კვლავ დაუბრუნდებით, უკვე სხვა მასალების შუქზე.

რაც შეეხება კელ/ვალს, ვფიქრობთ, იგი არა მარტო სოციალური, არამედ ეთნიკური ტერმინიც უნდა იყოს. უფრო სწორად, კელ/ვალ უნდა ყოფილიყო ეთნოსოციალური ერთობა (ტომი). იმ შემთხვევაში, თუ კი როდისმე დასაბუთდება კელოსანში ოსანი სუფიქსის ოდინდელი ეთნიკური მნიშვნელობა, ასეთ ეთნოსოციალურ ერთობად უკვე წარმოჩნდება კ ე ლ ო ს ა ნ ი, როგორც ორი ეთნოსოციალური ერთობის შერწყმის შედეგი.

თუ კელ/ვალ, სოციალურის გარდა, ერთ დროს ეთნიკური ტერმინიც იყო და განსაზღვრულ ეთნოსოციალურ ერთობას გულისხმობდა, მაშინ იგი, საზოგადოებრივი განვითარების ადრეული საფეხურებისათვის, უნდა ასახულიყო არა მარტო საზოგადოების სახელწოდებაში (ეთნონიმში), არამედ ამ საზოგადოების შემადგენელი თითოეული ინდივიდის (პატრიარქალურ-გვაროვნულ საზოგადოებრივ მოკიდებული — ყოველი სრულწლოვანი მამაკაცის) სახელწოდებაშიც. მართლაც, კ ე ლ ო ს ა ნ ი (დღევანდელი გაგებით კელის მქონე, კელის მფლობელი, უფლებამოსილი) ეწოდება სრულწლოვან, სრულყოფილებიან მამაკაცს ინციპიციის წესების (განათვლა, მიბარება, საკელოში ჩადგომა, ზღუბლის დაღაცვა) შესრულების შემდეგ. ამის მიზეზი იყო ის, რომ საზოგადოებრივი განვითარების ადრეულ საფეხურზე ინდივიდი ჯერ კიდევ არ იყო გამოყოფილი კოლექტივისგან. სწორედ ეს უქანასკნელი ჰქონდა მხედველობაში ნ. ბერძენიშვილს, როდესაც წერდა: „მაგრამ ასე არ უნდა ყოფილიყო გვარსახელის განვითარების უფრო ძველ საფეხურზე (გორასა და სახლის შეურყვნელობის საფეხურზე). იქ ინდივიდს და კოლექტივს, საფიქრებელია, ერთი სახელი ჰქონოდათ, უფრო სწორად რომ ითქვას, იმ დროს ინდივიდი, როგორც სოციალური მოვლენა, არც არსებობდა, და ცხადია, არც ინდივიდი ალური გვარსახელი არსებობდა. ლომთა გორადან ყველა ლომი იყო, ყორანთადან ყველა ყორანი, წერონიდან ყველა წერო იყო, ურბნიდან ყველა ურბი და ა. შ.²¹“

თუ კელ/ვალი ეთნიკური ფენომენიც იყო, მაშინ იგი უნდა ასახულიყო ამ ეთნიკური ფენის სადგომის, საცხოვრისის, მიწა-წყლის სახელწოდებაშიც. მართლაც, სა-ხლ-ი და მისი არარედუქტირებული ფორმა სა-ხელ-ი/სა-ხალ-ი²²

21 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII, გვ. 125. თუ საქართველოს ბარის მასალების რეტროსპექტული გააზრებით შესაძლებელი იყო ასე შორის მოშავი დასკვნების გაკეთება, ანუ საზოგადოების განვითარების ასე ადრეული საფეხურების წიაღში ჩასვლა, მით უმეტეს, ეს შესაძლებელი უნდა იყოს საქართველოს მთიანეთის მასალების საფუძველზე. აგრეთვე, ცნობილია სახლისა და სახელის ურთიერთმონაცვლეობა, რომელსაც გ. მამულა ხსნის იმით, რომ სახლში შემავალი წევრები თავის თავს სახლისგან ვერ გამოყოფდნენ და იმავე nomen-ს ატარებდნენ, რასაც თვით სახლი (გ. მამულა, კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ძველ ქართლში, თბ., 1979, გვ. 45).

22 ვ. თოფურიას გამოკვლევით სა-ხლ- ფუძის რედუქტირებული ხმოვნის აღდგენისას მეგრულ-ქანური ო-ხ-ო-ო-ი სახალ ფუძეს ითხოვს. მაგრამ მეგრულ ო-ს ქართული ე-ც შეესაბამება, ამიტომ სა-ხლ-ის არარედუქტირებული ფორმა სა-ხელ-ი იყო (ვ. თოფურია, რედუქციისათვის ქართველურ ენებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, 1946, I, გვ. ნი. იხ. აგრეთვე ი. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება და ბრუნებათა ფუნქციები ძველ

უნდა ნიშნავდეს იმ ნაგებობას, იმ მიწა-წყალს, იმ ქვეყანას²³, რომელიც ხელ/ხალს ეკუთვნის. „სახლი“ ერთი რომელიმე გარკვეული ტომის შემოტანილად მიაჩნდა ნ. ბერძენიშვილს, ხოლო გ. მელიქიშვილის აზრით, „პირველყოფილი თემური წყობილების დროს სახლი თუ ყველგან არაქართის ტომების ერთ ნაწილში მაინც, აღნიშნავდა გვარს“²⁴ (ხაზგასმა ჩვენია — ე. ე.). ჩვენი აზრით, ეს უნდა ყოფილიყო, სწორედ კელ/ვალ სახელწოდების მქონე ტომი. ამიტომ „საჯელოში ჩადგომა“ უთუოდ ნიშნავდა სახელში/სახალში/სახლში (სა-ჯელ-ო — დღევანდელი უფლებით ის, რაც ჯელისაა, ხელს ეკუთვნის; სა-ხელი//სა-ხლი//სა-ხლი — ასევე ის, რაც ხელისაა, ხელს ეკუთვნის), ანუ იმ გვარის, ტომის, თემის, თუ ქვეყნის მიწა-წყალში „ჩადგომასაც“, სადაც ეს წესი სრულდებოდა. ე. ი. სა-ჯელ-ო სახლი — სახელის, ანუ მიწა-წყლის ცნების შემცველიც იყო.

„ხელოსანი-სახელოსნოს“ „სახლი-სახელთან“ ურთიერთმიმართების შესახებ აზრი გამოთქმული აქვს აგრეთვე მ. კანდელაკს²⁵.

ზემოთმოტანილ მსჯელობებს ამავრებს ის გარემოებაც, რომ სახელოსნო, დარბაზი, დასაბერო ურთიერთპარალელურად, ურთიერთმონაცვლეობით ხმარებული ტერმინებია აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში და, შესაბამისად. პირველი აღნიშნავს ხელოსანთა სამყოფელს, საბერო-ბერების (ხევისბერების), ხოლო დარბაზი — ჯვარ-ხატის მსახურთა — ხუცესის, ქადავის, მეგანძურის, მედროშის, მესანთლის, მეზარის, მესაფუერის, ხელოსნების და ა. შ., სადგომი, თავშესაყრელი ადგილია და ამავე დროს, როგორც ცნობილია, ქართულში ადამიანთა საცხოვრებელსაც ეწოდება.

გვაროვნულ საზოგადოებაში, სრულწლოვანი, ინიციაციის წესშემსრულებელი ახალგაზრდა „საჯელოში ჩადგებოდა“, ანუ ამ მიწა-წყლის სრულუფლებიანი პატრონი და ამ მიწა-წყალზე მოსახლე სოციალური ერთეულის სრულუფლებიანი წევრი ხდებოდა. როგორც ვიცით კიდევ, საჯელოში ჩამდგარის — სახელწოდება კელ-ოსანი, ანუ კელის მქონე, ანუ უფლების მქონე — უფლებამოსილი იყო (ყოველშემთხვევაში, დღეს ქართველს ასეთი მნიშვნელობით ესმის ეს ტერმინი).

თავის (საზოგადოების, თემის, სოფლის) მიწა-წყალში „ჩადგებოდა“ ამ მიწა-წყლის მხოლოდ მკვიდრი მცხოვრები, ხოლო უცხო მიწა-წყლიდან მოსულს ეს ეკრძალებოდა. ასევე ეკრძალებოდა ინიციაციის წესის შესრულება მდედრობითი სქესის წარმომადგენელთ, რომელთა ერთი ნაწილი ამ მიწა-

ქართულში, თბ., 1957, გვ. 39—40. აქ ძველ ქართულ ტექსტებში დადასტურებულია სახელი — ნაცვლად.

²³ სახლი რომ „ძველად მარტო ოჯახის საცხოვრებელ ადგილს კი არ ერქვა, არამედ მიწა-წყლისა და აღმინისტრაციული ერთეულის აღმნიშვნელ ტერმინადც იხმარებოდა“ (ივ. ჯავახიშვილი, ტ. VI, თბ., 1982, გვ. 131—132) და იმ სოციალურ ერთეულსაც ერქვა, რომელიც ამ მიწაზე „იჯდა“, ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიღებულია და საყოველთაოდ გაზიარებული (იხ. ს. ჯანაშია, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 162—163; მ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII, 1975, გ. მამულია, კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ძველ ქართულში, თბ., 1979, გვ. 42—92).

²⁴ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 35; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, 1970, გვ. 580—581.

²⁵ Канделаки М. Б., Хелосани у горцев Восточной Грузии, საქ. სსრ მეც. აკადემიის მოამბე, ტ. 96, № 3, 1979.

წყალზე დროებით მაცხოვრებელთა რიცხვს ეკუთვნოდა (დები, ქალიშვილები), ხოლო მეორე კი ქორწინებით მოსულთა რიცხვს (ცოლები). ამიტომ მათი სრული ინტეგრაცია და თემის სოციალურ-ეკონომიკურ ცხოვრებაში სრული ჩართვა არ ხდებოდა: საქართველოს მთიანეთის ტრადიციულ ყოფაში საზოგადოების მდებარეობით ნაწილს მიწა-წყალში („წილ-ნაწილში“) წილი არ ედო, ანუ „უნაწილო“ იყო. ინიციაციის წესს ვერ შეასრულებდა ამანათი, უკანონო ბავშვი; სარქივო მასალებიდან ცნობილია, რომ ამანათს და უკანონო ბავშვს ასევე არ ედოთ წილი საზოგადოების „წილ-ნაწილში“. ასევე წილ-ნაწილში წილი არ ედო ქვრივ ქალს, რომელსაც მხოლოდ ქალიშვილები ჰყავდა. რაც შეეხება მოსულს, იგი ინიციაციის წესებს ასრულებდა მხოლოდ თავის საგვარეულო, თუ მამაშვილობის სალოცავში. სათემო (სასოფლო, რამოდენიმე სოფლის გამართიანებელ) სალოცავში ინიციაციის წესს ის ვერ შეასრულებდა, რაც გვაფიქრებინებს, რომ მოსულს წილი ედო მხოლოდ თავის საგვარეულო წილ-ნაწილში, საერთო, სასოფლო წილ-ნაწილზე კი მას ხელი არ მიუწვდებოდა²⁶.

მაგრამ ისიც უნდა ითქვას, რომ სა-ხლ-ი//სა-ხელ-ი//სახლი ენობრივი და სოციალური შინაარსის თვალსაზრისით, მოგვიანო (ტერიტორიის ცნების გამომხატველი) ფორმაა კელ//ვალ ფუძიანი სახელწოდების მქონე ეთნიკური ფენის სადგომის, საცხოვრისის სახელწოდებისაა. ზევსურეთში სახლის აღმნიშვნელი ძველი ტერმინი კოლი უნდა იყოს (მდრ. ო-ხორ-ი, ო-ხოლ-ი, ოხოლიასქირი//ოხორასკირი — მეგრულში; ოხორასქირი//ოხორასკირი — ლაზურში. ქართულში შეესატყვისება — სახლისშვილი). ამ ტერმინების სოციალურ ბუნებას შეეხნენ: ს. ჯანაშია, ა. შანიძე, არნ. ჩიქობავა და სხვ. მაგ., ზევსური ამბობს და განმარტავს: „დევთ ნასახლარები ციხეგორ-ანდრეზი. კოლ-კოლიავ, იტყვიან — სახლებ, სადგომი“²⁷. ნასახლარს (მაგ. დევთა ნასახლარებს) ზევსურეთში ნახოვლარი ეწოდება. აღნიშნულ ნასახლარებს ხოვლებიც ეწოდება.

ეს მოვლენა, რომ „აღამიანთა ერთობა — საზოგადოება და მის მიერ ათვისებული მისი სამეურნეო სარბიელი... თავდაპირველად ერთი და იმავე ტერმინით აღინიშნებოდა“, ქართულ ისტორიოგრაფიაში შენიშნულია ნ. ბერძენიშვილის მიერ „ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყნის“ ცნების წარმოშობის საკითხზე მსჯელობისას. მეცნიერის აზრით, „ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყნის“ ცნება დამოუკიდებლად არ არსებობდა და ის შედარებით გვიან არის გაჩენილი“. „ორბნი (ორბეთი, ურბნისი), მაგალითად — ანალიზებს ნ. ბერძენიშვილი — ან წეროვანი (წერონისი), ისევე, როგორც წოზენი ან ფხოვენი (ფხვენისი) არა მარტო „ორბთა“, „წეროთა“, „წოვთა“, ან „ფხოვთა“ სიმრავლეს აღნიშნავდა, არამედ იმავე დროს აღნიშნავდა ადამიანთა ამ კოლექტივების ადგილსამყოფელსაც. შედარებით გვიან-

²⁶ ამის საილუსტრაციოდ შეგვეძლო მოგვეტანა, მაგ., არხოტის თემის მასალა. აქ მოსულად წოდებული გვარები საველოში ჩადგომის წესს ასრულებენ მხოლოდ თავის საგვარეულო ჯვარ-ხატებში, საერთო, სათემო სალოცავში წესების შესრულება მათ არ შეეძლო. სათემო სალოცავში აღნიშნულ წესს ასრულებდა მხოლოდ უნჯად, მყვიდრად წოდებული ჯაბუშანთა გვარი.

²⁷ იხ. თ. ოჩიაური, მითოლოგიური გადმოცემები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, 1967, გვ. 171.

²⁸ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ.

ნი ხანის მოვლენა იყო და „აზროვნების უფრო მაღალი განვითარების მაჩვენებელი“, როდესაც „ამ სახელების შემრქმევი საზოგადოების ცნობიერებაში ერთიმეორეს გამოეყო ადამიანთა კოლექტივი და ამ კოლექტივის სამოღვაწეო ტერიტორია“²⁸. ჩვენი აზრით, ასეთი გამიჯვნა უკვე მომხდარია „სახლის“ სახით, ვოლი კი, ვარიაციული ფორმით, ჯერ კიდევ ტომის სახელწოდებას უნდა იმეორებდეს²⁹.

კოლ--ისაგან განსხვავებული ფორმის, მაგრამ ასეთივე სემანტიკისაა ხ უ ლ ი, რომელიც ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით, ნიშნავს ქოხს, ხულას³⁰. ა. შანიძეს, „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტიდან გამომდინარე, ხული განმარტებული აქვს, როგორც „უბრალო სახლი, ქოხი“³¹. „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტი კი საინტერესოა იმით, რომ 1) ურთიერთმიმართებაშია წარმოდგენილი დარბაზი და ხული: „უმისოდ მყოფსა სწორად მიჩნს, ჩემთვის დარბაზი და ხული“³²; 2) დარბაზის და ხულის — ორივეს ზოგადღმნიშვნელ ტერმინად გვევლინება სახლი: „არა ვნახვ სახლსა ჩემსა, არ დარბაზსა, არცა ხულსა“³³.

არ შეიძლება არ ითქვას ხულას შესახებაც (ხული- და ხულ-ა ერთი ფუძისგან არის შედგენილი). სულხან-საბას განმარტებით, ხულა — სახლი სავაჭრო სადგომი³⁴; ნ. ჩუბინაშვილი — ხულა — ქოხი//ქულბაქი, დუქანი, სავაჭროს სადგომი სახლი³⁵; იმერულ დიალექტში ხულა არის „ნაღია, სასიმინდე“³⁶.

ეს მასალა ერთხელ კიდევ ადასტურებს, ხევსურული მასალის პირდაპირ მითითებას, რომ კოლ-ვოლი არის „სახლები, სადგომი“. მაგრამ იმავე ხევსურული მასალიდან ჩანს, რომ „კოლ-ვოლია“, ნათქვამია დევთა ნასახლარების შესახებ. ალ. ჭინჭარაულის ცნობით, ხევსურები „ყოველგვარი საცხოვრებელი ნაგებობის ნანგრევს ნაშალს (//ვოლს) ეძახიან“³⁷. ამ უკანასკნელით გამოდის, რომ ვოლი ნიშნავს ნაშალს, ნანგრევს, მაგრამ არა ყველა ნაშალს და ნანგრევს, არამედ მხოლოდ საცხოვრებელი ნაგებობისას. მაგრამ ჩვენ გვაქვს ცნობაც, რომ ვოლი საღია, სადგომი; გვაქვს აგრეთვე, უთუოდ, ვოლის ვარიაციული ფორმის — ხულის და ხულას მნიშვნელობები, გვაქვს ო-ხორი და ო-ხოლი მეგრულსა და ლაზურში, რომლებიც იმავეს ადასტურებენ. როგორ შევეთავსოთ ერთმანეთს ეს ორი ცნობა (ალ. ოჩიაურის და ალ. ჭინჭარაულის)? ჩვენი თვალსაზრისი ამ საკითხზე შეიძლება მხოლოდ ასე ჩამოყალიბდეს: ვოლი არის სახლის, სადგომის აღმნიშვნელი და მათ შორის

29 ასევე გვიან გაჩენილად უნდა ჩავთვალოთ სა-ველ-ო-ც, რომელიც თავის თავში სახლის, მიწა-წყლის ცნებასაც აერთიანებს.

30 ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VIII, თბ., 1964.

31 შ. რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“, 1957, გვ. 147.

32 იქვე, გვ. 305 (1471).

33 იქვე, გვ. 398.

34 სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი, ტ. IV, თბ., 1966, გვ. 432, ხული ამავე ლექსიკონში განმარტებულია, აგრეთვე, როგორც „ნაქუქმაგარი ხილი: ნუში, ნიგოზი, თხილი, წაბლი, ბუსტულო და მისთანანი“.

35 ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი.

36 ვ. გაჩეჩილაძე, იმერული დიალექტის სალექსიკონო მასალა.

37 ალ. ჭინჭარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, 1960, არსებობს გეოგრაფიული სახელწოდებაც ვოლისკალუანიც. იქვე.

დევთა ნასახლარებისაც. მაგრამ რადგან დევთა ეს ნასახლარები ნანგრევების, ნაშალის სახითაა წარმოდგენილი, კოლი ხევსურეთში, ეტყობა, თანდათან იქცა ნაშალის, ნანგრევის აღმნიშვნელადაც. მაგრამ, ამასთან, არა ყველა ნაშალის, არამედ მხოლოდ საცხოვრებელი სახლის ნაშალის აღსანიშნავად.

საინტერესოა კოლის სხვა მნიშვნელობაც ხევსურულ დიალექტში. კერძოდ, ერთი კაცის ტვირთ თივას (შატილურ საწვირთოს) არხოტულში კოლს ეძახიან, უფრო მოზრდილს კი (ორ ტვირთ თივას) — საჯარეს³⁸. თუ ერთი კაცის ტვირთი თივა ვოლია, ხოლო ორი ტვირთი — საჯარე, ანუ ის, რაც ხარისათვის არის განკუთვნილი, მაშინ ერთი კაცის ტვირთი თივა კაცისთვის — კოლისთვის ყოფილა განკუთვნილი, ანუ კოლი კაცის, კაც-ერთეულის აღმნიშვნელი სახელწოდებაც გამოდის. ე. ი. აქ ერთ ტერმინში ერთიანდება ინდივიდის — კაც-ერთეულის და სადგომის (აგრეთვე ტომის) სახელწოდება³⁹.

ყურადღებას იქცევს საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში გავრცელებული და დადასტურებული ტოპონიმები: ხულო (ხულოს რაიონი აჭარაში), ხულევი, ხულევი და ჰიდრონიმი ხულევი — წყარო (ბორჯომის რაიონი, ბაქურიანის სადაბო საბჭო⁴⁰), ხალა — სოფელი ქობულეთის რაიონში; აქვე უნდა შევიდეს, უთუოდ, ხოვლეცი — ქართლში (ხოვლები ხევსურეთში დევთა ნასახლარებს ეწოდება), ხალევი — სოფ. ხაშურის რაიონში, ხალივდონი — სოფ. ჯავის რაიონში; პირიქითი ხევსურეთის არხოტის თემის ერთ-ერთი სოფელი — აქიელა; აქვე უნდა მოვიხსენიოთ, ალბათ: ხალაწანი — სოფ. ახმეტის რაიონში, ხალაწა — მთა კავკასიონის ქედზე, მდინარე ხალაწის სათავეში; სვანეთის კალდეში; ხალდე — მყინვარი სვანეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთ კალთაზე, მდინარე ხალდეჭოლის (ენგურის შენაკადი) სათავეში; სოფ. ხოლე — ვალის რაიონში, ხელედი — ლენტეხის რაიონში, ხელგაჩაური — აჭარაში, ხელთუბანი — გორის რ-ნი, ხელრა — მესტიის რ-ნი, ხელჩუა — ცხინვალის რ-ნი, ხულეგმო — ახალქალაქის რ-ნი და ა. შ.

ტოპონიმების — ხულოს, ხულევის, ხულების და ჰიდრონიმ ხულევი წყაროს შესახებ დამოწმებულია საინტერესო მასალები და სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში გაკეთებულია შესაბამისი ანალიზი. მხედველობაში ევაჭვს ს. მელიქიძის „ეტიმოლოგიური ძიებანი ქართული ტოპონიმებიდან“⁴¹. ავტორის მიერ მოპოვებული მასალებით ხულევი ეწოდება ადგილის ისტორიული თორის მახლობლად, სადაც გავრცელებულია ბუნქოვანი და ხე-მცენარეული ჯიშები; თხილი, კაკალი, წიფელი და სხვა; ხულევის კი იმავე ადგილის სათიბებს ეძახიან. ხულევი და ხულები ერთმანეთისგან განსხვავდებიან მაწარმოებლებით. აქ. შანიძეს დადგენილი აქვს, რომ -ებ და -ევი ფორმანტები ისტორიულად ერთმანეთის იდენტურია და ორივე აღნიშნავს მრავლობითობას. მხოლოდ -ევი სუფიქსი არქაულია, -ებ კი მოგვიანო. რაც შეეხება

³⁸ აღ. ჭინჭარაული, დასახ. ნაშრომი, გვ. 226.

³⁹ ამ მხრივ, შეიძლება საყურადღებო იყოს ტერმინი ხულგო (ხულუგო B) — ასაკმოლე ვეი A; ასაკმოლე ვეი B; იხ. სულხან-საბა ორბელიანი, ტ. IV, გვ. 432.

⁴⁰ ს. მელიქიძე, ეტიმოლოგიური ძიებანი ქართული ტოპონიმებიდან, ზოგადი და იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საკითხები, თბ., 1978, გვ. 114—119.

⁴¹ იქვე.

ხულოს, ეს ფორმა მეორეული ჩანს, არქაული იქნებოდა ხულა (ტოპონიმებში ბოლოკიდური ა დღევანდელ ქართულში ო-თი შეიცვალა: გონია — გონიო, გოჯია — გოჯიო, ხოსპია — ხოსპიო, გონდრა — გონდრიო, ეშტია — ეშტიო და სხვ. დღევანდელ აჭარულ მეტყველებაში ხულოს ნაცვლად გამოითქმის ხულა. ითვალისწინებს რა აღნიშნული ტოპონიმების ფუძის მნიშვნელობებს, ავტორი ასკვნის, რომ „ხულო აჭარულში შეიძლება მართლაც სახლთან, ქობთან ან შენობასთან იყოს დაკავშირებული, მაგრამ ბორჯომის ხეობის ხულევი... მცენარეულობას უკავშირდება“, რომ „ტოპონიმ ხულევის ფორმა და მნიშვნელობა არქაულია და აღნიშნავს ადგილს, სადაც გავრცელებულია ნაჭუჭმაგარი მცენარეულობა: თხილი, კაკალი, მუხა და სხვ.“, თუმცა იქვე გამოთქვამს ეჭვს, რომ „თუ ეს ვარაუდი მაინც სადავოა, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ გამორიცხული არაა ოდესღაც ხულევის წარმოქმნა ხულოს (ქოხი, ქულაბქი) დაუკავშირდეს, მაგრამ შემდგომ პერიოდში, როცა ეს ნაგებობები აღარ იქნებოდა, ადგილს უნდა მიეღო, როგორც ზემოთ ითქვა, წინა ვითარების აღსანიშნავად, სახელწოდება ნახულევი, მაგრამ რადგანაც სიტყვა ხულას ჰქონდა სხვა მნიშვნელობაც — ნაჭუჭმაგარი მცენარეულობა: თხილი, კაკალი, მუხა და მისთ. სიტყვის ფორმა იგივე დარჩა და არ შეიცვალა, რადგან ამჯერად მას სხვა ვითარების აღნიშვნა დაეკისრა“⁴².

ჩვენი თვალსაზრისით, რა მიზეზებიც არ უნდა ვეძებოთ ამ ტოპონიმების ასახსნელად — სახლის, სადგომის, ნაჭუჭმაგარი მცენარეულობის სახელწოდება, თუ სხვა, ერთი რამ ნათელია: ეს ტოპონიმები აქ დატოვა განსაზღვრულმა ეთნიკურმა ფენამ, რომლის ენაზეც სახლს — ხული, ხულა, ხოლო ნაჭუჭმაგარ მცენარეულობას — ხული ერქვა.

თუ გვლ/ვალი ეთნიკური ფენომენია, მაშინ იგი ღვთაების სახელწოდებაშიც უნდა მოწმდებოდეს⁴³. ღვთაება, რომელიც ხევსურეთში ცელის ეპითეტით მოიხსენიება, ესაა ხანმატის ჯვარი — სამქიმარ-ჯელი. აღნიშნული ღვთაების ბუნებისა და ფუნქციების შესასწავლად, მდიდარი მასალები აქვს დამოწმებული და საინტერესოდ გააზრებული ისტ. მეცნ. დოქტ. თ. ოჩიაურს⁴⁴. ამ მასალის საფუძველზე ირკვევა, რომ ხევსურეთში, ხანმატის ჯვარის ცნებაში ერთიანდება ორი ღვთისშვილი — გიორგი ნაღვარმშვენიერი და სამქიმარ — ცელი. ამ ორი ღვთისშვილიდან, სამქიმარ-ჯელი ნაყოფიერების ღვთაებას უნდა ასახიერებდეს: მას შესთხოვენ შვილიერებას, საქონლის გამრავლებას. გიორგის ვერ დაუძლევია სამქიმარის ძლიერი კულტი, შერწყმია მას და მისი ფუნქციები გაუზიარებია. სამქიმარ-ჯელი, როგორც ნაყოფიერების ღვთაება, სექსუალურ ურთიერთობას ამყარებს ჯვარის „გელკაცებთან“. ნაყოფიერების ღვთაების ასეთი დამოკიდებულება ჩვეულებრივ მოკვდავებთან, რელიგიის ისტორიაში ცნობილი ფაქტია.

42 ს. მელიქიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 114—119.

43 როგორც ცნობილია, ასეთივე დასკვნამდე მიიყვანა ნ. ბერძენიშვილი გორის, გვარის და ჯვარის კვლევამ: „ამრიგად, საცხოვრებელი ერთეული, მცხოვრებთა ერთეული და სალოცავი ერთი ძირიდან გამომდინარე ტერმინები ჩანს... რაც რეალურ-ისტორიულად შესაძლებელია და ბუნებრივი (ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, 1975, გვ. 47).

44 თ. ოჩიაური, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან (ქადაგობა ხევსურეთში), თბ., 1954, გვ. 41—63; მისივე, მითოლოგიური გადმოცემები აღმოსავლეთ საქართველოს მიიანეთში, თბ., 1967.

თ. ოჩიაურის მიკვლევით, სამიმარ-კელი ადგილობრივი, ხევსურული ღვთაება როდია. გადმოცემით, იგი „გაღვთისშვილებული ქაჯის ქალია“, რომელიც თავის დობილებთან — მზექალთან და აშექალთან ერთად, ტყვედ წამოუყვანია ხახმატის ჯვარს — გიორგი ნაღვარმშვენიერს, ქაჯავეთის ქვეყანაში ლაშქრობისას.

ქაჯეთში ფშავ-ხევსურეთის ღვთაებების ლაშქრობის შესახებ თქმულება ჩვენამდე მოღწეულია პროზაული და პოეტური ვარიანტების სახით⁴⁵. გადმოცემის მიხედვით, ხევსურეთის ღვთაებები, ხახმატის ჯვარის — გიორგი ნაღვარმშვენიერის თაოსნობით და ამავე ჯვარის მკადრეს — ხორციელ გახუა მეგრელაურის თანხლებით, აწყობენ ლაშქრობას ქაჯავეთში, „როდესაც ქაჯთა ადგილსამყოფელს მიღწევენ, გიორგი ნაღვარმშვენიერი „საფარველს იღებს“, ბუზად ან მტერად იქცევა და ისე შედის ქაჯთა სოფელში. არის ვარიანტი, რომლის მიხედვითაც ღვთიშვილები აშკარად შედიან სოფელში, ოღონდ თავის ვინაობას მალავენ. ისინი ათვალიერებენ გარემოს, თვალს ავლებენ ჩამწკრივებულ სამკედლოთა რიგს და როდესაც შესაფერისი მომენტი რჩებათ, მტერს ეკვეთებიან, ნადავლს იტაცებენ. თ. ოჩიაურის დაკვირვებით, „ამ თქმულებაში მრავალი ვარემოება იქცევა ყურადღებას, საიდანაც მთავარია თვითონ ქაჯთა რაობა-ვინაობის დადგენა. ამ მიზნით იგი ყურადღებას მიაპყრობს თქმულებაში დაცულ ქაჯთა ყოფის მახასიათებლებს. გადმოცემის მიხედვით ქაჯები მკედლობით ცნობილი ხალხია. მათი სოფელი სამკედლოებითაა სავსე. ქაჯთა მკედელი, რომელსაც გიორგი ნაღვარმშვენიერი ეწვია, სინას „აწლობს“; მკედლებისა და მემკედღურების სიმრავლეა („მკედლები, მემკედღურები“ — მრავლობით რიცხვშია ნახმარი). მკედელს გრდემლი უდგას, ხელკვერითა და მარწუხის დახმარებით ჭედს „გამოწლობობილ“ სინას. მათ იმდენი რკინა აქვთ, რომ გავარვარებული სახით ღვთიშვილებს ესკრიან. ადგილზეა დამზადებული სასროლი სამართებელი, ოქროსძალიანი ფანდური, ცხრაენიანი ზარი, მკლავის სიმსხო ჯაჭვის რგოლებიანი საკიდელი, სანაყავი. ხევსურეთის ჯვარ-ხატები იტაცებენ, როგორც ლითონისგან დამზადებულ ნივთებს, ისე ჭედვისათვის საჭირო ხელსაწყოებს (გრდემლი, ხელკვერი, მარწუხი). საყურადღებოა, რომ ხევსურნი ლითონის ჭედვის ხელოვნებას ქაჯებს უყავშირებენ:

„ჯაჯემა თქვა სამანქანურმა
ქაჯებმ ამასხეს თითია“...

ქაჯები ცნობილი ჩანან მესაქონლეობითაც. ლაშქრობის შედეგად ქაჯეთიდან მორეკილი საქონელი მეტად მრავალრიცხოვანი ყოფილა, ხოლო იქაური ძროხის რქას ისეთი ზომა ჰქონია, რომ შემდეგში ხახმატის ჯვარში გვიანობამდე პურის საწყავად ჰქონიათ შემონახული“. მაგრამ „მთავარი მაინც ლითონის ჭედვა ჩანს და ლაშქრობის ძირითადი მიზანიც ეს უნდა ყოფილიყო (გაეხსენოთ, როგორ მოიტაცეს ღვთიშვილებმა სამკედლო იარაღებიც სხვა ნივთებთან ერთად)“⁴⁶.

⁴⁵ ლიტერატურა და საკითხის ისტორია იხ. თ. ოჩიაური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 81. ს. მაკალათიას მიერ დამოწმებული მასალით „ჯელი“ ეწოდება ხახმატის ჯვარში სავანებო ნიშს, რომლებიც ამ ჯვარის დობილების — სამიმარის, მზექალის და აშექალის აგებული ყოფილა (იხ. ს. მაკალათია, ხევსურეთი, გვ. 243).

⁴⁶ თ. ოჩიაური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 84.

მაგრამ სად მდებარეობს გეოგრაფიულად ქაჯების ქვეყანა — ქაჯავეთი, სამქიმარ-ველის (აგრეთვე მზექალის და აშექალის) სამშობლო?

საერთოდ, ქაჯებზე და ქაჯების ქვეყნის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში მრავალი სხვადასხვა, საინტერესო აზრი გამოითქვა⁴⁷.

აკაკი შანიძე სახელწოდება ქაჯავეთის უღარებს ქაშუეთს. მისი აზრით, „უეჭველია, ქაჯუეთს მავალი გიორგი ხაზმატისა, ხევსურული ვარიანტია ქაშოეთის გიორგისა, რომლის სახელზედაც საქართველოში ეკლესიებია რამდენიმე ადგილას და სხვათა შორის, ტფილისშიც“⁴⁸. კ. კეკელიძე თვლიდა, რომ ქაჯები ზღაპრულ პერსონაჟებად ქცეული, რეალურად არსებული ადამიანები არიან⁴⁹, ვ. ბარდაველიძე ფიქრობდა, რომ ხევსურულ თქმულებაში აირეკლა აღმოსავლეთ საქართველოს ტომების მიერ წარმოებული ბრძოლები კაშკებისა და წობნეების წინააღმდეგ⁵⁰. ფრიად საინტერესოდ გვეჩვენება ნ. ხოშტარიას მიკვლევა, რომლის მიხედვითაც, „ქაჯების ციხეები, ქაჯების ქალაქები, ქაჯების სახლები ვახუშტისა და ლეონტი მროველის ქართლის ცხოვრების მიხედვით იმყოფება ან ზღვისპირას — ციხის ძირი (ვახუშტი), ან შდინარე მტკვრის სათავეში — არტაანი, წუნდა. ე. ი. ავტორის დასკვნით, „ქაჯებთან დაკავშირებულია საერთოდ იგივე ტერიტორია, სადაც ანტიკური წყაროების მიხედვით. პენიოხები ცხოვრობდნენ“⁵¹. „ვეფხისტყაოსნის“ ქაჯების საკითხს რამდენიმე ნაშრომით შეეხო შ. ჩიჯავაძე, მისი აზრით, ისინი რეალურად არსებული ტომებია და აფრიკელი, ან ინდოელი ანალოგიური სახელწოდების მქონე ტომები უნდა იყვნენ⁵². თ. ოჩიაურის აზრით, „ხევსურული თქმულება, ჯვარ-ხატების მიერ ქაჯავეთის დალაშქერაზე, ვულისხმობს ხსენებული მხარის მცხოვრებთა მიერ თავისი სალოცავეების „ნებით“ მოწყობილ დიდ ლაშქრობას ჩრდილო კავკასიის ტომთა, კერძოდ ნახური მოღვმის ხალხთა მიმართ“⁵³. ქაჯავეთელებში ნაგულისხმევია მოსაზღვრე ჩრდილო კავკასიის

47 ლიტერატურა და საკითხის ისტორია იხ. თ. ოჩიაური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 91—97.

48 აკ. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია, I, ხევსურეთი, თბ., 1931, გვ. 595.

49 კ. კეკელიძე, ავტორი „ვეფხისტყაოსნისა“ და დრო მისი დაწერისა, „მნათობი“, 1931, № 7—8.

50 В. В. Бардавелидзе, О Каджах, გვ. 26—29 (ნაშრომი გამოუქვეყნებელია. ვიშუქვით თ. ოჩიაურის დასახელებული ნაშრომის მიხედვით).

51 ნ. ხოშტარია, ციხის ძირი, თბ., 1962, გვ. 43—44.

52 შ. ჩიჯავაძე, „ვეფხისტყაოსნის“ ერთი ტაგის გაგებისათვის, საქ. სსრ მეცნ. აკად. „მოამბე“, 1964, თებერვალი; მისივე, „ვეფხისტყაოსნის“ სამი ტაგის გაგებისათვის, „სკოლა და ცხოვრება“, 1964, № 2; მისივე, ქაჯ პერსონაჟთა საკითხისათვის „ვეფხისტყაოსნის“, „ლიტერატურული აქვარა“, 1964, № 5; მისივე, „ვეფხისტყაოსნის“ ერთი ადგილის დაუსტებისათვის, საქ. სსრ მეცნ. აკად. „მოამბე“, 1964, ივნისი.

53 ძველადმოსავლური ტრადიციითაც ხომ ყოველი ახალი ლაშქრობა გაიარებოდა, უპირველეს ყოვლისა, როგორც ღვთაების გალაშქრება. მაგ., ურარტუს მეფის მენუას (ძვ. წ. IX ს. დასასრული და VIII ს. დასაწყისი) წარწერაში ნათქვამია: „ღვთაება ხალდი გემართა სალაშქროდ თავისი იარაღით დიაოხის ძღვევამოსილი ქვეყნის წინააღმდეგ...“ (ნარკვევები, I, გვ. 375); სინამდვილეში კი ადგილი აქვს ურარტუს მიერ დიაოხის დალაშქრებას, ანდა ასურეთის მეფის თუქულთი-ნინურტა I (1245—1209) წარწერაში გვითხულობთ: „როდესაც ღვთაება ასურმა ნაირის, ქვეყნებზე და ზემო ზღვის ნაირას (მღებარე) ქვეყნებზე გამაჯანა“ (ნარკვევები, I, გვ. 367).

ასევე, ძველადმოსავლური უძველესი ტრადიციით, ღვთაების, ხალხისა და ქვეყნის სახელწოდებათა ერთმანეთთან დამთხვევა ცნობილი ფაქტია და ამ საკითხზე სავანგებოდ აღარ ვჭერდებით.

4. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1990, № 2

ბინადარი ხალხი, რომლებიც მეტალურგიასაც მისდევდნენ და მესაქონლეობითაც ცნობილი იყვნენ. თავისი ეს მოსაზრება თ. ოჩიაურს კარგად აქვს დასაბუთებული და ექვს არ იწვევს, რომ ხევსურულ თქმულებაში მართლაც ჩრდილო კავკასიაში ლაშქრობის სურათი უნდა წარმოვიდგინოთ.

ქაჯავეთში ხევსურ ლეთიშვილთა ლაშქრობის თქმულების ანალიზი მოგვცა აგრეთვე ზ. კიკნაძემ თავის წიგნში „ქართულ მითოლოგიურ გადმოცემათა სისტემა“ (1985 წ., გვ. 105—169). ზ. კიკნაძის აზრით, ქაჯეთში ლაშქრობა თავისი მიზანდასახულობით განსხვავდება საგმირო-სალაშქრო ეპოსისგან. რეალური სინამდვილიდან აღებულია მხოლოდ მოდელი, შემუშავებული ხევსურთა მიერ ქისტების წინააღმდეგ მოწყობილი ლაშქრობების მიხედვით. ამ გადმოცემიდან ავტორს აინტერესებს „მხოლოდ ლაშქრობის მიზანი და მისი საბოლოო შედეგი“. ლეთიშვილთა მიერ ქაჯეთიდან წამოღებულ „განძ“ მკვლევარი საკრალურ სიმბოლოთა სისტემაში აერთიანებს სამი ჯგუფის სახით: I — საკუთრივ საგნები: თასი, საკიდელი, ოქროს ფანდური, ოქროს საცერი; II — ქურთემული (გრდემლი), ფურის რქა; III — საქონელი: ხარ-ძროხა; III — ქაჯის ქალები — მზე-ქალი, აშექალი, სამძიმარ-ველი. ზ. კიკნაძის თვალსაზრისით, ლეთიშვილებს ამ საგნების სახით საყოფაცხოვრებო კულტურა კი არ მოაქვთ ქაჯავეთიდან. ეს საგნები ყოველდღიური დანიშნულების და მოხმარების საგნები კი არაა, არამედ — საკრალური და საკულტო ფუნქციები აქვთ, როგორც დამოუკიდებლად, ასევე ერთმანეთთან მიმართებაში. ამ საკრალური საგნებიდან ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანია თასი, „რომელიც ძვეს კულტისა და კულტურის გენეზისში“. „როცა კულტი (და კულტურა) ისახება“, იქვე ჩნდება თასი, ანდა, როდესაც „თასის ჰიეროფანია ხდება, ანდრეზი გვაუწყებს საკულტო ცხოვრების დასაწყისს“, „თასი თავად არის საშო საკულტო ცხოვრებისა“. „თასი მოაქვს საყმოს ერთ ნაწილს, როცა ის ახალ ტერიტორიაზე ესახლება, რომ ახალ ადგილზე ძველი სალოცავი დანერგოს“. თასი ჯვარ-ჩენის, ჯვარის დაარსების სიმბოლური საგანია“⁵⁴.

ასეთივე საკრალური ფუნქცია აქვს მინიჭებული ქაჯავეთიდან ნდავლის სახით წამოღებულ ფურის რქას. ის ჯვარის დღესასწაულების უმნიშვნელოვანესი ელემენტია, რადგან მისით ხდება ლუდისათვის საჭირო ფორის აწყვა. ის ჯვარის განძის ნაწილია. ამ რქასთან, სალუდე ფორის ეტალონთან არის დაკავშირებული საწყისი ეტაბი ლუდის დამზადებისა.

ჯვარის განძის ნაწილია ცხრაძალიანი ოქროს ფანდური. ზ. კიკნაძის აზრით, „თუმცა ფანდურს არ გააჩნია ის საკრალური მუხტი და სიმბოლურობის პოტენცია, როგორსაც აჩენს, მაგ., თასი, მაგრამ განსაკუთრებულ ვითარებაში ის მაინც იტვირთავს ჯვარის საკრალიზმს“.

რაც შეეხება საკიდელს, „ეს საგანი არ არის შემთხვევითი ქაჯავეთის განძში“. მისი ჩამოხსნა და წამოღება მტრის სახლიდან, უნდა იყოს გამარჯვების ნიშანი. „ქაჯავეთის გატეხა სიმბოლიზებულია ორი წმინდა საგნის — თანისა და საკიდლის მოტაცებით. „საკიდელი უნდა ყოფილიყო ქაჯავეთის მთავარი კულტის ნიშანი, მით უმეტეს, თუ ის დაკავშირებულია მკვდლობის საქმესთან“.

⁵⁴ თასის, როგორც კულტის დაარსებისათვის საჭირო ერთ-ერთი ნივთის შესახებ ასეთივე აზრს გამოთქვამს ვ. ბარდაველიძე, ის. მისი „Древнейшие...“ თბ., 1957, გვ. 8.

თუ თასი და საკიდელი საყოფაცხოვრებო საგნებიც არის, ზარი (ცხრაენია- ნი ზარი) თითქმის მხოლოდ საკულტო საგანია. საკულტო ცხოვრებაში ზარს ისეთივე ფუნქცია აქვს, როგორც თასს, საკიდელს და ფანდურს. საზარე ჯვარის დაარსების ნიშნად დგას.

საკრალურ სიმბოლოთა სისტემაში შეჰყავს ზ. კიკნაძეს ნახირიც. მისი აზრით, ის არ იკვლის ყოველდღიურ საკვებად, არამედ ან ლაშქრობის წინ ჯვარში, ან დღესასწაულებზე, ქორწილში და მიცვალებულის ხარჯებში. „საკლავი იკვლის, უნდა დაიკლას ყველას თვალწინ, საჯაროდ, არა ქურდულად და ის პოტენციურად ეკუთვნის ყველას... ეს საჯაროობა რიტუალური ქმედებითურთ ანიჭებს პირუტყვს საკლავის სტატუსს...“

ქაჯავეთიდან „სხვა საკრალურ საგნებთან (თასი, საკიდელი, ზარი...) ერთად წამოსხმული ნახირი საკულტო დანიშნულების არის და ის ეკუთვნის ჯვარს, კერძოდ, ხახმატის ჯვარს, რომელსაც ისტორიულ ხანაში ჰყავდა თავისუფლად გამეგებელი კურტები, დაუყოღაენი და უღელში შეუბმელნი ჯვარის საკუთრების ნიშნად“.

რაც შეეხება თქმულებას სამძიმარ-ველის ქაჯავეთიდან გამოტაცებისა, თუ გამოხსნისა, „ეს არის საკრალური თქმულება, რადგან ის ეხება კულტის დაფუძნებას...“ ზ. კიკნაძის აზრით; „სამძიმარის ეპიზოდი ქაჯავეთის თქმულებაში წმინდა გიორგის კლასიკური გმირობის ხევისურული ვარიანტია“. „ხახმატის ჯვარი — ხახმატის წმიდა გიორგი იმეორებს თავის მოსახლე წმინდანის არქეტიპულ ქცევას“. „ქაჯთა ხელმწიფის ასული ხახმატის წმიდა გიორგის წყალობით ღვთისშვილის რანგში ამაღლდა — და სრულიად უნიკალური ადგილი დაიჭირა სხვა ღვთისშვილთა შორის“.

სამეცნიერო ლიტერატურაში სხვადასხვა ავტორთა მიერ გამოთქმული და აქ მოტანილი მოსაზრებების შეჯამების შედეგად, სამძიმარ-ველის კულტთან დაკავშირებით, ხევისურული თქმულებიდან ჩვენთვის ნათელია და საკამათო არაა: ა) ერთ-ერთი ხევისურული ღვთაების სახელში მოწმდება კელი⁵⁵; ბ) ეს ღვთაება არ არის ადგილობრივი, არამედ უცხო ხალხის წარმომადგენელია („ქაჯის ქალია“; ან: „ქაჯავეთის ხელმწიფის ქალია“); გ) ღვთაება სამძიმარ-ველი შერწყმულია ადგილობრივ ღვთაებასთან და ისეთ სიძლიერეს ამჟღავნებს, თავისი კულტით ჯაბნის კიდეც მის კულტს; დ) სამძიმარ-ველი იმ ხალხის წარმომადგენელია (ღვთაებაა), რომელიც განსაკუთრებით ხელოსნობა-მჭედლობით არის ცნობილი. უფრო მეტიც, სამჭედლო ქაჯებთან სალოცავის რანგშია აყვანილი (ზ. კიკნაძე); ე) ქაჯავეთიდან ღვთისშვილის მიერ წამოღებული ნადავლი საკრალური საგნებისგან შედგება, რომლებიც დასაბამს აძლევენ კულტის გენეზისს — ეს საგნები მოაქვთ ხოლმე ახალ ტერიტორიაზე ახალდასახლებულთ ახალ ადგილზე ძველი კულტის დასანერგად; ვ) ქაჯავეთიდან სამძიმარ-ველის (აგრეთვე მზექალის და აშექალის...) გამოტაცების თქმულება საკრალური თქმულებაა, რომელიც კულტის დაფუძნებას ეხება; ზ) ქაჯი უნდა რქმეოდა არა რომელიმე კონკრეტულ, არამედ ეთნიკურად განსხვავებულ ტომს — განსხვავებულს თავისი ზნე-ჩვეულებებით, რწმენა-წარმოდგენებით და სხვ. ქაჯებად „ვეფხისტყაოსანში“ გრძნეულების ხელოვნების მცოდნე რეალურად არსებული ადამიანები, ხალხი უნდა ვიგულისხმოთ.

55 რა შინაარსიც არ უნდა ჩადოს დღევანდელმა მთხრობელმა კელში — (=კობჯა, ლაშაზი), ნათელია, რომ იგი ფიგურირებს ღვთაების სახელწოდებაში.

ყოველივე ზემოთქმული საფუძველს გვაძლევს გამოვთქვათ ჩვენი მოსაზრება ველ//ვალ ფუძიანი სახელწოდების ეთნიკური ფენის ისტორიულად, საქართველოს მთიანეთში (და არა მარტო აქ) არსებობის შესახებ. კერძოდ, ეს ეთნიკური ფენა ჩანს ხევსურეთსა და თუშეთში, აგრეთვე სვანეთში, სუსტად მთიულეთში (ეს ის კუთხებია, სადაც კელოსანის ინსტიტუტია გავრცელებული).

აშკარაა ხევსურული მონაცემების „გადაძახილი“ სამხრეთ და სამხრეთ დასავლეთ საქართველოს მონაცემებთან. კელი და მისგან განვითარებული სოციალური ინსტიტუტები ასევე ცნობილია ჩრდილო კავკასიიდან, კერძოდ, ჩეჩენ-ინგუშეთიდან. მაგ., **кхел** — კიელ — სამართალი, განაჩენი **кхелахо** — კ ი ე ლ ა ხ ო — მოსამართლე (ბქე), **халкъ** — ხ ა ლ ყ — ხალხი (ქვეყნის მოსახლეობის) ნაციის მნიშვნელობით; შდრ. ქართ. ხ ა ლ ხ ი და მიაქციეთ ყურადღება, რომ პარალელურად, ყოველდღიურ მეტყველებაში, ჩეჩენ-ინგუშებში ადამიანების აღსანიშნავად იხმარება **нах** — ნახი; მაგ.: **Советский народ — советан халкъ**: მაგრამ **на народе** — **нахалах** — ნ ა ხ ა ლ ა ჰ; **ჯ ა ლ ა** (ღალა, ყალა) — სიმაგრე, ქალაქი, კოშკი, სასახლე; დასახლების სახელწოდებები ი თ უ მ-ჯ ა ლ ა (ი თ ო ნ-ჯ ა ლ ა; გვხვდება ფორმითაც — ი თ ო ნ-ღ ა ლ ა ი თ ო ნ-ყ ა ლ ა) **ჯ ე-ჯ ა ლ ა**; სოფელი ხ უ ლ ი⁵⁶; **халкан кхелахой** — სახალხო მოსამართლე; **пачхьалк** (хь — ჰ) — სახელმწიფო⁵⁷. ეს კი ჩვენი ცოდნის დღევანდელ ეტაპზე სწორი ორიენტირების საშუალებას არ გვაძლევს: საით უნდა მივმართოთ იგი, სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მიმართულებით, თუ ჩრდილო კავკასიისკენ? ან იქნებ ორივესკენ — ჩრდილო კავკასიიდან მოყოლებული, საქართველოს მთიანეთის ზოგიერთი კუთხის ჩათვლით სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს და მცირე აზიისკენ? ანდა, პირიქით, მცირე აზიიდან მოყოლებული სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოსა და მთიანეთის ზოგი კუთხის ჩათვლით ჩრდილო კავკასიისკენ?

გადმოცემებში თითქოს აშკარად ჩანს ჩრდილო კავკასიიდან მომდინარე ნაკადი. როგორც გამორკვეულია კიდევ, ხახმატის ჭვარი გიორგი ნაღვარმშენიერის თაოსნობით ხევსურ ღვთისშვილთა ლაშქრობა მოწყობილია ჩრდილო კავკასიაში⁵⁸, მაგრამ, ჩვენი აზრით, იმ ეთნიკური ფენის წინააღმდეგ, რომლის

⁵⁶ Чечено-русский словарь, М., 1961; А. Ш а в х е л и ш в и л и, К вопросу о переселении чечено-ингушских племен с гор на равнину. НИИРКМ, вып. 10, Грозный, 1961, გვ. 118; მ ი ს ი ე ვ ე, Из истории взаимоотношений между грузинским и чечено-ингушским народами, Грозный, 1963, გვ. 41; А. Р о б а к и д з е, Жилища и поселения горных ингушей, КЭС, II, 1968, გვ. 48; ვ. ი თ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, ცენტრალური კავკასიის მთიულტის საოჯახო ყოფა, 1969, გვ. 27.†

⁵⁷ Русско-Чеченский словарь, М., 1978, Русско-чеченско-ингушский словарь, Грозный 1966; ე. ე რ ი ა შ ვ ი ლ ი, პანკისის ხეობაში მივლინების მასალები, 1971 წ., ლ. მ ა რ გ ო შ ვ ი ლ ი, პანკისელი ქისტების წეს-ჩვეულებები და თანამედროვეობა, 1985, გვ. 32—33, მმართველობა (როგორც დაწესებულება) — **урхалла**, მმართველი — **урхалча**, დასახ. ლეჟიკონი, გვ. 451.

⁵⁸ როგორც ზემოთაც უკვე აღინიშნა, ეს მოსაზრება თ. ოჩიაურს კარგად აქვს დასაბუთებული და ექვს არ იწვევს, რომ ხევსურულ ტყმულებში, მართლაც ჩრდილო კავკასიაში ლაშქრობის სურათი უნდა წარმოვიდგინოთ.

სახელწოდება იქიდან ტყვედ ჩამოყვანილი და შემდეგ ღვთაების რანგში აყვანილი სამძიმრის ეპითეტად აისახა — სამძიმარ ჯელი. ეს კი ჯავმატის ჯვარს, შემდეგში ქართველ მთიელთა და ჩრდილო კავკასიაში მოსახლეთა საერთო სალოცავად, „რჭულიან-ურჯულით“ სალოცავად, საზიარო სალოცავად ხდის. ცნობილია, რომ ხახმატის ჯვარს ერთნაირად ლოცულობენ როგორც ქართველი მთიელები, ასევე ჩრდილო კავკასიაში მოსახლენი⁵⁹. ე. ი. ეს სალოცავი სხვადასხვა ტერიტორიაზე მოსახლე (საქართველოს მთიანეთში და ჩრდილო კავკასიაში) ერთი და იმავე ეთნიკური ფენის საერთო სალოცავად მოჩანს.

„საჯელოში ჩადგომის“ წესის შესრულების მიხედვით შეიძლება დაზუსტდეს ჯელ//ჯალ ფუძიანი სახელწოდების ეთნიკური ფენის თვით ხევისურეთში განსახლების ინტენსიურობის საკითხიც. აღნიშნულ წესს ასრულებდნენ და ჯელოსნები ხლებოდნენ არხოტისა და შატილის თემებში (ე. ი. პერიფერიის თემებში), ხოლო ე. წ. ბუდე-ხევისურეთში „ზღუბლის დალაკვის“ წესი იყო გავრცელებული. მართალია, „ზღუბლდალაკულ“ ახალგაზრდას ჯელოსანიც ეწოდებოდა, მაგრამ მხოლოდ ზოგიერთ თემში. „ზღუბლდალაკულს“ ჯელოსანი ეწოდებოდა ლიქოკის თემში, ხახმატის თემში, ხოლო გუდანის ჯვარში და სამავანძქროს თემებში — მარიგე//მერიგე//მორიგე⁶⁰. თუ იმასაც გავიხედავსწინებთ, რომ ჩრდილო-კავკასიური ტომების ყოფისათვის დამახასიათებელი ელემენტები ამ პერიფერიული თემების ყოფის სხვადასხვა მხარეში უფრო იჩენს ზოლმე თავს, ვიდრე ბუდეხევისურეთში, შესაძლებელია, რომ ჯელ//ჯალ ფუძიანი სახელწოდების მქონე ტომით უფრო ინტენსიურად დასახლებულად სწორედ ეს პერიფერიული თემები ვივარაუდოთ, ხოლო ბუდე-ხევისურეთი მეტ-ნაკლებად. ამასვე უნდა ადასტურებდეს არხოტის თემის ერთ-ერთი სოფლის სახელწოდებაც — ახიელა⁶¹. ცნობილია, რომ ენობრივი თვალსაზრისითაც, ხევისურული ენის დიალექტის შიგნით დადასტურებულია სხვაობა: არხოტულ-შატილური მეტყველება ფონეტიკურ-მორფოლოგიური და ლექსიკური თავისებურებებით და ინტონაციით, რამდენადმე განსხვავდება პირაქეთული ხევისურულისგან. აგრეთვე ცნობილია, სპეციალისტების აზრი იმის შესახებ, თუ რა ახლოს დგას ლიგნვისტურად თუშური ხევისურულთან.

ჯელ//ჯალი რომ ეთნიკური ტერმინი და ეთნიკური ფენაა, ამასვე უნდა ამტკიცებდეს დიდოელთა მიერ თუშების აღსანიშნავად ხმარებული ეთნონიმი -- qilizi⁶², kxelizi⁶³. დიდოელთა მიერ ნახმარი ეს სახელწოდება თითქოს

⁵⁹ თ. ოჩიაური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 90.

⁶⁰ მარიგე // მერიგე // მორიგის შესახებ სხვაგან გვექნება საუბარი, აქ კი შეგახსენებთ ალ. ოჩიაურის ცნობას: „გუდანის ჯვარში ჯელოსანი ბევრი იყო და ამით ყველათ მორიგენი ეწოდებოდათ“ (იხ. ე. ე რ ი ა შ ე ე ი ლ ი, უძველესი..., გვ. 134).

⁶¹ არხოტში ძველად იყო ასეთი სახელწოდების სოფელიც: თათველი. მის მოსახლეობას თათველიონი ეწოდებოდა. არის ჯოვლ-კარაც, სადაც ჯაბუშანურებს ჰქონდათ „ორი დღის საჭიშქნე მამულა“ (ალ. ოჩიაური, M¹₈₆, გვ. 63).

⁶² М а р р Н. Я., Кавказские племенные названия и местные параллели, Пг. 19 22, გვ. 36, ჯელ, როგორც ზებრკანინთა კრებული, თუშთში დამოწმებული აქვს მ. კანდელაქს.

⁶³ ასეთი სახელწოდება დამოწმებული აქვს ნ. ვოლკოვას. იხ. В о л к о в а Н. Г. Этноним и племенные названия Северного Кавказа.

ახლოს მოდის „ილიადის“ $\alpha\lambda\sigma\text{-}\acute{\alpha}\nu\text{-}\epsilon\alpha\lambda\sigma\text{-}\acute{\alpha}\nu\text{-}\tau\alpha\eta\acute{\alpha}$ ⁶⁴ და ურარტული Halitu-Haliḫo-სთან. ამასთან დაკავშირებით კვლავ დგება კელოსანი//ვალსუანის საკითხიც: ხომ არ არის იგი ალიძონ (ან ალაძონ), ჰალიძონ, ხალიზონის სახე-ნაცვალ ვარიანტი — ხ ა ლ ი ზ ო ნ ი — ხ ა ლ ი ს ო ნ ი — ხ ა ლ ს უ ა ნ ი = ხ ე ლ ო ს ა ნ ი.

კელ//ვალ ფუძიანი სახელწოდების ეთნიკური ფენის რეალურად არსებობის დამადასტურებელია სომხეთის „გეოგრაფიის“ ცნობაც: აღნიშნულ ნაშრომში ჩამოთვლილია კავკასიაში, კერძოდ, ჩრდილო კავკასიაში — სარმატებში — მოსახლე ხალხები, რომელთა შორის დასახელებულია აგრეთვე ასეთი სახელწოდების ტომიც — **სხიყაქ** — ხელაქ (хелы)⁶⁵. ყურადღება მისაქცევია ის გარემოება, რომ სომხური წყაროც ასეთ ფორმას იცნობს: ხელ; ასეა ეს სოფლის სახელწოდებაშიც — ავილა და ჩეჩენ-ინგუშურშიც: კიელ-სამართალი, განაჩენი. ქართულში და მის დიალექტებში კი გვაქვს კ ე ლ ი, კ ა ლ ი, კ ო ლ ი, ხ უ ლ ი.

აქ კვლავ გვინდა დაუბრუნდეთ ადრე მხოლოდ ვარაუდის სახით ნათქვამს და ახლა უკვე დაბეჯითებით ვთქვათ, რომ კელ-ვალ ფუძიანი სახელწოდების ეთნიკური ფენა, რომელიც საქართველოს მთიანეთში (და უთუოდ ბარშიც) ეთნოსოციალური ჯგუფის სახით არსებობს, სრულიად საქართველოს მასშტაბით აქტიურ (ერთ-ერთ მთავარ) მონაწილეობას იღებს ქართული ეთნოსოციალური ორგანიზმის ჩამოყალიბებაში, რაც ტერმინ „ს ა ხ ე ლ მ წ ი ფ ო შ ი ც“ აისახა. ამ ტერმინში აშკარად ჩანს კელ ფუძიანი სახელწოდების ეთნიკური ელემენტის კონსტრუქციული როლი. კ ე ლ ი (დიალექტებში — კ ა ლ ი, ხ ო ლ ი, ხ უ ლ ი; ჩეჩენ-ინგუშურში — კიელ, ვალ, ხულ; დიდოურში — ხილიზი ან ვიელიზი; სომხურში — ხელაქ; შესაძლებლად მიგვაჩნია უძველესი სახელწოდებაც: ალიძონ (ან ალაძონ)//ჰალიძონ//ხალიზონ—ხალისონ—ვალსუანი=კელოსანი⁶⁷ სხვა ქართველურ ტომებთან შერწყმისა და გათქვეფის კვალდაკვალ თანდათან კარგავს თავის ეთნიკურ შინაარსსა და მნიშვნელობას. მაგრამ, ეს ეთნოსოციალური ჯგუფი, იყენებს რა ეთნიკურ ფაქტორს, „ინსტიტუტდება“ — ქმნის სოციალურ ინსტიტუტთა მიეღ წყებას, კულტურულ, რელიგიურ და თვით ადმინისტრაციული (მმართველობითი) ხასიათის ერთობასაც კი: კ ე ლ //კ ა ლ ი; ხ ა ლ ხ ი; კ ო ლ ი, ხ უ ლ ა, ხ უ ლ ა, ს ა ხ ა ლ ი //ს ა ხ ე ლ ი //ს ა ხ ლ ი, ს ა ხ ლ ი ს წ უ ლ ი, ს ა ხ ლ ი ს კ ა ც ი, ს ა ხ ლ ე უ ლ ი, მ ა მ ა ს ა ხ ლ ი ს ი, დ ი ა ს ა ხ ლ ი ს ი; კელოსანი, საველო; შერწყმული — ხ ე ლ ი ს უ ფ ა ლ ი, კ ე ლ მ წ ი ფ ე, ს ა ხ ე ლ მ წ ი ფ ო. სხვა ქართველურ ტომებთან ურთიერთობისას ხდება მისი, როგორც ეთნოსოციალური ჯგუფის მათთან შერწყმა და კელის, როგორც ეთნიკური მოვლენის, არსებობის შეწყვეტა.

სხვა უფრო შორსმდევალი დასკვნის გაკეთება, სანამ სრულად არ იქნება გადმოცემული ჩვენი თვალსაზრისი, ნაადრევად გვეჩვენება.

⁶⁴ ს. ყ ა უ ხ ი შ ვ ი ლ ი, პეროდოტეს „ისტორიის 1, 2, 3 თავი და პომპროსის „ხომალდთა კატალოგი“, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, XXXIV, 1948, გვ. 369—370.

⁶⁵ Армянская география, СПб., 1877, გვ. 37. ნიშნადობლივად გვეჩვენება ეს დამთხვევაც სტრაბონის ცნობასთან, რომლის მიხედვითაც, იბერიის მთიელები ენათესავებიან სარმატებს.

⁶⁷ აღნიშნულ საკითხზე იხ. შემდგომ წერილში.

Ж. Г. ЭРИАШВИЛИ

 ТРАДИЦИОННЫЕ СОЦИАЛЬНО-РЕЛИГИОЗНЫЕ ИНСТИТУТЫ
 И ДРЕВНЕЙШАЯ ЭТНИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА НАСЕЛЕНИЯ
 ГОРНЫХ РАЙОНОВ ВОСТОЧНОЙ ГРУЗИИ

Резюме

На основе анализа и широкого осмысления этнографических, топонимических, лингвистических материалов, а также учитывая результаты исследования специальной научной литературы, в статье дана попытка восстановления древнейшей этнической структуры населения горных районов Восточной Грузии, в частности одного из составных ее элементов — Хели // Хали

Высказано мнение о предположительном ареале расселения этого этнического элемента в названном регионе. Этот ареал не соответствует территориальным границам населяющих его в настоящее время этнографических групп. Он представляется нам более обширным иохватывает территорию Хевсурети, Тушети и частично Мтиuleти.

Zh. ERIASHVILI

 TRADITIONAL SOCIAL-RELIGIOUS INSTITUTES AND THE
 ANCIENT ETHNICAL STRUCTURE OF EASTERN GEORGIAN
 MOUNTAIN DISTRICTS POPULATION

Summary

On the basis of analysis and extensive investigation of ethnographic, linguistic data, as well as taking into account results of researching special scientific literature, in article is made an attempt to restore the ancient structure of Eastern Georgia mountain districts population, in particular, one of it's compound elements=(kheli || ქელი || ჯალი).

The opinion is expressed about the supposed living area of this ethnic element in the region noticed. This area doesn't correspond to territorial limits of ethnographic groups living there nowadays. From ruo point of view it's more extensive and comprises the territory ob Khevsureti, Tusheti and Mtiuleti in part.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
 ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
 ინსტიტუტის, საქართველოს სულიერი კულტურის ეთნოგრაფიული
 შესწავლის განყოფილებამ

მართველი იზიჯრის ჩანაწერები

მკითხველს ვთავაზობთ პოლკოვნიკ ვალერიან თევზაძის ფრიად საინტერესო მოგონებებს „განვლილი გზა“, რომელიც სავსეა ჩვენთვის უაღრესად საინტერესო ეპიზოდების აღწერით. იგი პირველად დაიბეჭდა პარიზში „ივერიაში“ (1988 წლის მაისი, № 32), რომელიც მიხეილ ქავთარაძის რედაქციით გამოდის.

ქართველი ფართო მკითხველი საზოგადოებრიობა თითქმის არ იცნობს ვალერიან თევზაძის სახელს, რომელიც 1921 წლის მარტში, საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის უკულმართობის გამო, იძულებული გახდა დაეტოვებინა სამშობლო.

წინამდებარე პუბლიკაციით საქართველოს 69 წლის შემდეგ უბრუნდება უცხოეთში მოღვაწე მისი ერთ-ერთი შვილის შემოქმედება.

ვალერიან თევზაძე რუსეთის არმიის ოფიცერი იყო. მონაწილეობდა პირველ მსოფლიო ომში. 1918 წლიდან ვალერიან თევზაძე საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ოფიცერია. იმავე წელს მას მიენიჭა პოდპოლკოვნიკის წოდება.

ვალერიან თევზაძე მონაწილეობდა ბევრ სამხედრო ოპერაციაში, რომლებსაც საქართველო აწარმოებდა მომხდურ გარეშე მტრებთან. იგი აქტიურ როლს ასრულებდა რესპუბლიკის შეიარაღებული ძალების ჩამოყალიბება-განმტკიცების საქმეში.

ვალერიან თევზაძე იყო სამხედრო წესდებისა და ინსტრუქციის შემმუშავებელი კომისიის მდივანი. მან თარგმნა ქვეითი ჯარის მოქმედების წესები და სხვ.

ვალერიან თევზაძის ჩანაწერები შეიცავენ საყურადღებო ცნობებს და დეტალებს 1917—1921 წლების საქართველოს საშინაო და საგარეო მდგომარეობის შესახებ.

ინტერესით იკითხება მოგონებების ის ფურცლები, რომლებიც მიემდვნა ქართული ჯარის გენერალთა და ოფიცერთა კორპუსის დახასიათებას.

უფიქრობთ, მკითხველს დაინტერესებს 1920 წლის ბოლოსა და 1921 წლის დამდეგის და მომდევნო პერიოდის საქართველოში მომხდარ ისტორიულ მოვლენებზე ავტორიული დაკვირვებანი.

თავისი ცხოვრების უდიდესი ნაწილი ვალერიან თევზაძემ უცხოეთში გაატარა. იგი იყო პოლონეთის არმიის ოფიცერი. თავი ისახეულა მეორე მსოფლიო ომში. პოლონეთის ისტორიაში ვალერიან თევზაძე შევიდა როგორც ვარშავის დაცვის ერთ-ერთი სახელმძღვანელო მებრძოლი.

ვალერიან თევზაძეს თავის მოგონებების წერა დაუწყო 80-იანი წლების დასაწყისში პოლონურ ენაზე.

„განვლილი გზა“ ქართულ ენაზე აამეტყველა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ყოფილმა იუნკერმა ნიკოლოზ მათიკა-შვილმა.

როგორც ჩვენი მკითხველისათვის ცნობილია, ნიკოლოზ მათიკა-შვილმა შესანიშნავი მოგონებები მიუძღვნა სამშობლოდან ჯერ თურქეთში, შემდეგ საბერძნეთში, ბოლოს კი პოლონეთში გადახვეწილ ქართველ იუნკერებს (იხ. ჟურნ. „მაცნე“, 1990, № 1).

ოთარ შოროღანიძე

განვლილი გზა

სიცოცხლის 70-ე წელს გადავციდი და სულ მოგონებითა ვცოცხლობ. ეს სიბერის დამახასიათებელი თვისებაა. სიამოვნებით ვუბრუნდები განვლილ გზას. კიდევაც მშობლიური ოჯახის სიტკბოებას. დედის სიყვარულსა და მის გაჟღერებულ ზრუნვას. მან ხომ თავისი ახალგაზრდობა და მთელი სიცოცხლე ჩვენ აღზრდას შეაღია. მაგონდებიან მეგობრები და ამხანაგები. გულწრფელი და გულითადი დამოკიდებულება მათთან, ჩვენი აღმზრდელები და მასწავლებლები, მათი ზრუნვა ჩვენზედ. დღეს, როდესაც ცხოვრებაში ახალი განცდა აღარ მომელის, წარსულის მოგონებებით ვტკბები.

ბევრი ვიფიქრე ღირს თუ არა მოგონებათა დაწერა, მივედი დასკვნამდე, რომ ღირს, რადგან ჩემი ცხოვრების გზაზე ბევრი მინახავს, განმიცდია და შეეხებოვარ ისეთ ღირსშესანიშნავ მოვლენებს, რომლებიც ინტერესმოკლებული არ არიან. ბოლოს, იქნება ოდესმე ვინმე ჩემ ნათესავთაგან დაინტერესდეს თუ რამ გამოიწვია, რომ ერთი იმათი წევრთაგანი მოსწყდა სამშობლოს, მეგობრებს და ნახევარი საუკუნეა აღარ ბრუნდება სახლში.

27 წლისამ დაეტოვე სამშობლო, მახლობლები და მოვხვდი უცხოეთში. ვფიქრობდი განშორება მოკლე იქნება და ისევ მალე დავბრუნდები-მეთქი სამშობლოში, სინამდვილეში კი უცხოეთში ყოფნა გახანგრძლივდა. ველარ დაუბრუნდი საყვარელ სამშობლოს, ოჯახს, მეგობრებს და მიწერია უცხოეთში სიკვდილი და დასამარება ჩემ წინაპართა საფლავებიდან შორს.

უცხოეთში ყოფნისას სიმაართლეს, პოლიტიკურ პროგრამებში კი არა, გულის სიღრმეში დავიჭებდი. ჩემი შეგრძნებით ვემსახურებოდი სამშობლოს ისე, როგორც ოჯახის და აღმზრდელთა ზედგავენა მითითებდა. ბავშობიდანვე ამაყი, თავისუფლებისმოყვარე და დამოუკიდებელი ხასიათის ვიყავი. არაფერი არა მაქვს სანანებელი ჩემი ცხოვრების გრძელ გზაზე. ცოტას თუ მოსძებნით, რომ ჩემოდენა, მართლაც, ძვირფასი და გულითადი ამხანაგები და მეგობრები ჰყოლოდა.

ბედად მეწერა, რომ ორჯერ ჩამოვშორდი მათ ჩემი ცხოვრების გზაზე. პირველი მსოფლიო ომის დასაწყისშივე ცხადი გახდა მეფის რუსეთის ნამდვილი სახე. ყველასათვის ცხადი იყო, რომ რუსეთის საფუძვლები ირყეოდა და ლატსა და ბოროტმოქმედებათა ქსელში.

გერმანელებმა ომის დასაწყისშივე დაამარცხეს სამსონოვის არმია. გენ. რენენკამის არმიამ კი უბრძოლველად თავს უშველა აღმოსავლეთისკენ დახევით. ფართო წრეებში გენ. რენენკამს მოლაღატედ მიიჩნევდნენ. სამხედრო სამსახურიდან გადააყენეს, სასამართლოში კი არ გადაუციათ. ყველანი დარწმუნებული იყვნენ, რომ მოხელეთა უმრავლესობა სასახლის კარზე მოსყიდულები იყვნენ და გერმანელთა სასარგებლო საქმიანობას ეწეოდნენ. ამით ხსნიდნენ, რომ დასაწყისშივე ჯარი აღმოჩნდა ტექნიკურ მოწყობილობასა და

მომარაგებას მოკლებული და როგორც ასეთი, ბრძოლისთვის გამოუსადეგარი. სახელმწიფოს მმართველობის აპარატის გახრწნილება უმაღლეს დონეს აღწევდა. ფაქტობრივად უდიდესი სახელმწიფოს საქმეებს განაგებდა გაუნათლებელი ლოთი, მექრთამე და გახრწნილი რასპუტინი. მას დიდი გავლენა ჰქონდა დედოფალზე და მისი საშუალებით მეფეზე. ის ნიშნავდა მინისტრებს, დიდ ერთეულთა უფროსებს და ეს შეზღუდული, უნიჭო და ლოთი პირბნელა, თავის ნებისამებრ ატრიალებდა რუსეთის საქმეებს.

1916 წლის დეკემბერში თვით მეფის ოჯახის წევრებმა ვერ შეიგუეს ასეთი ვითარება, რასპუტინი შემოიტყუეს თავად იუსუპოვის სასახლეში საქეიფოდ და იქ მეფის ძმისწულის, დიდი მთავრის დიმიტრი პავლეს ძისა და ცნობილი და გავლენიანი მონარქისტის პურიშკევიჩის თანდასწრებით, სიცოცხლეს გამოასალმეს.

ცნობა ელვის სისწრაფით გავრცელდა მთელ სამეფოში და სამეფოს დაცემა დააჩქარა. არსებული რეჟიმის ერთგულნი რუსები არ აღმოჩნდნენ, არც სამხედრო წრეებში და არც საზოგადოებაში. მეფის რეჟიმის ბედი გადაწყვეტილი იყო. ყველანი აღელვებით რაღაც მნიშვნელოვანი მოვლენების მოლოდინმა შეიპყრო და ეს, მართლაც მოხდა 1917 წლის რევოლუციის სახით.

ამ დროს განსაკუთრებით კატასტროფული მდგომარეობა იყო სურსათის მომარაგების მხრივ. მათ შევსებასა და დამზადებაზე არავინ ზრუნავდა. ჯარში გაწვეული იყო სხვადასხვა ასაკის ბრძოლისუნარიანი მოსახლეობა. დიდ ქალაქებში მათ, თოფების ნაკლებობის გამო, ჯოხებით ამეცადინებდნენ. სოფელი კი დატარილებული იყო მუშახელიდან. ომში წასვლა არავის ეხალისებოდა. იქ მხოლოდ ღალატს ხედავდნენ. ყველა მიიწევდა სახლისაკენ. ეს ვითარება დიდად ხელშემწყობი იყო რევოლუციონური პარტიებისათვის, მათი სახით პყავდათ მათ ერთგული და გამგონი მოკავშირენი. ასეთ ვითარებაში, როდესაც თებერვალსა და მარტში მუშებმა მოსკოვსა და პეტროგრადში გაფიცვები დაიწყეს, სამხედრო ნაწილები მიემხრნენ მათ. არ იყო ძალა, რომელიც შეძლებდა ზეგავლენის მოხდენას და ბრძანებათა შესრულების დისციპლინის აღდგენას. მალე გაფიცვები რუსეთის ყველა დიდ ქალაქს მოედო. მათ ადგილობრივი სამხედრო ერთეულები მიემხრნენ და ასე დაიწყო რევოლუცია მთელ რუსეთში.

მოგონებები დავიწყე 1917 წლიდან, რადგან რევოლუციის შედეგად მოხდა დიდმნიშვნელოვანი ცვლილებები არა მხოლოდ ყოფილი რუსეთის იმპერიაში, არამედ მთელ მსოფლიოში. ეს ხანა მნიშვნელოვანი იყო ჩვენი ქვეყნისთვისაც, რადგან დაისახა შესაძლებლობანი მისი განთავისუფლებისა 100 წელზე მეტი მონობისაგან.

თუ შევძელი და ვიცოცხლე, ვეცდები მოგონებები 1971 წლამდის მივიყვანო. განსაკუთრებით ჩემი ახალგაზრდობის ხნიდან. ჩვენი იმდროინდელი ლტოლვილობიდან, თუ როგორ იკვსებოდა ჩემი პიროვნება და ხასიათი. დაე, ეხლანდელმა ახალგაზრდობამ შეძლოს შეადაროს ჩვენი დროისა და დღევანდელი საზოგადოების სულისკვეთება.

1917 წელს, როგორც ყოველი ოფიცერი რუსეთის ჯარისა, ვმსახურობდი კავკასიის მსროლელთა მე-8 პოლკში და ვიმყოფებოდი ოსმალეთის ფრონტზე ზღვისპირა ხეობაში ბეთლემის ზღვის ჩრდილოეთით (მოსულის მიმართულებით).

პოლკს ეკავა პოზიციები ვანის ტბის სამხრეთ-დასავლეთით მარკურდვის მთის ფეხით. 1917 წლის ქრისტეშობისთვის მივიღე შევებულეა და გავემგზავრე სახლში. 10 იანვარს შევებულეა მითადებოდა და ამ დროისათვის უნდა დავბრუნებულიყავი ფრონტზე, შევებულეას წელიწადში ერთხელ ვღებულობდი, რიგის სასტიკი დაცვით, მხოლოდ შევებულეაში მყოფთა დაბრუნების შემდეგ. ჩემთან ერთად შევებულეებით მიდიოდა კიდევ 4 ოფიცერი. მათ შორის პოლკის უფროსი შტაბის პოლკოვნიკი ვასილჩენკო.

რაკი სამგზავრო საშუალებები არ იყო მატარებლამდის, ეტაპიდან ეტაპამდის ცხენდაცხენ მოგვიხდა მგზავრობა, მერე დიდი ვაი-ვაგლახით შეიძლებოდა მატარებლით მგზავრობა. თბილისში ერთმანეთს დავეშორდით და ერთად დასაბრუნებლად შეხვედრის დრო დავნიშნეთ თბილისის სადგურზე (პირველი კლასის დასაცდელ ოთახში).

შევებულეაში წასვლამდის წერილი მივწერე ბიძაჩემს ელისეს, რომელიც, როგორც ექიმი, ტრაპეზუნდის ფრონტზე იმყოფებოდა დიეზიაში, რომელსაც გენერალ დოგბურ მუშნიციკი განაგებდა. წერილში ვთხოვდი იმასაც აეღო შევებულეა და სახლში ერთმანეთს შეხვედროდით. ბიძამ თხოვნა ამისრულა. ოჯახში და მეგობრებთან გატარებული დროის შემდეგ, დათქმულ ვადაზე ორი დღით ადრე დავბრუნდით თბილისში. გვინდოდა ეს ორი დღე გასართობად და დროს გასატარებლად გამოგვეყენებინა. გაჩერდით სასტუმრო „ნოე“-ში მიხილოვის პროსპექტზე. თბილისში ჩასვლის მეორე დღეს სასტუმროს სასაბლილოში შეხვედი ჩვენი პოლკის ოფიცერს, რომელიც ეტაპის უფროსი იყო ჩვენკენ მიმავალ გზაზე. აქ უნდა განემარტო, როგორ უნდა მიგვეღწია პოლკამდის. მატარებლით ეჩმიაძინში უნდა ჩავსულიყავით (კუინიგზის სადგური ერევნის მახლობლად). აქედან ცხენებით ქალაქ ივღირამდის მდინარე არაქსის გადასვლით. შემდეგ ფურგონით ან პოვოზკით ეტაპიდან ეტაპამდის. ივღირადან გზით არარატის გვერდით უღელტეხილით, ალაშკერის ხეობაში ჩავდიოდით. იმ ადგილას, სადაც სათავე აქვს ევფრატს. ადგილის გადანაცვლება ხდებოდა ერთ წოდებულ ეტაპიდან ეტაპამდის, სადაც განლაგებული იყო კარავები ან ფიცრულები. აქ ფრონტიდან და ფრონტისკენ მიმავალი მგზავრები ვჩერდებოდით დასასვენებლად სანოვავის და შემდეგი სამგზავრო საშუალების მისაღებად. სწორედ ერთ-ერთი ამნაირი მოწყობილობის უფროსი იყო ეს ჩემი ნაცნობი, თბილისის სასტუმროში რომ შემხვდა.

მისი გვარი დღეს ვერ მომიგონებია. ის კი მახსოვს, რომ დიდი ინტელიგენტი და განათლებული იყო, წარმოშობით მოსკოველი. რაკი სუფრას მარტოკა უჯდა, მოვიწვიე ჩვენ მაგიდაზე, აქ მან გვიამბო, რომ მოემგზავრება მოსკოვიდან და ბევრი საინტერესო ცნობები აქვს იქიდან. რაკი თბილისიდან ჩვენს შემდეგ, ერთი დღით გვიან, აპირებდა გამგზავრებას, გადაწყვიტე ჩვენებს ჩამოვჩენოდი და მასთან ერთად მემგზავრა. მინდოდა დაწვრილებით გამეგო, რა ხდებოდა მაშინ მოსკოვსა და რუსეთში. ხდებოდა კი ბევრი რამ საყურადღებო. არნახული არე-დარევა სისწრაფით ვრცელდებოდა და თვით რუსეთის ყოფასა და ბედს ემუქრებოდა.

რუსეთის ჯარი ყველგან მარცხდებოდა. უნუგეშო მდგომარეობა იყო სურსათისა და სამხედრო მარაგის ნაკლებობის გამო. ფართოდ იყო იმ დროს გავრცელებული აზრი, რომ ყველაფერი ეს კატასტროფით დამთავრდებოდა და მეფის დინასტიის დასასრულს მოასწავებდა. გერმანელ შპიონთა თარეობა

ყველასთვის ცნობილი იყო. მართალია, ოფიცრობა მეფის ერთგულებას ინარჩუნებდა, მაგრამ 1915 წლიდან მოყოლებული მათ წრეებშიც შეიმჩნეოდა მეფისადმი უკმაყოფილება და უპატივცემულობა.

1916 წლის სექტემბერში, იუსუპოვის სასახლეში მოკლეს რასპუტინი; მკვლელთა რიცხვში იყვნენ: ცნობილი მონარქისტი პურიშკევიჩი, მეფის ძმისწული დიდი მთავარი დიმიტრი პავლეს ძე. ცნობა ამის შესახებ მთელ რუსეთს მოედო; საზოგადოების ყველა წარმომადგენელს, ჯარს.

დანიშნულ დროზე თბილისის სადგურზე მივედი. იქ ჩემი ამხანაგი ოფიცრები მიცდიდნენ, პოლკის უფროსთან ერთად. განვუცხადე მას, რომ მათთან ერთად არ ვბრუნდები და თბილისიდან გამოვალ მეორე დღეს. პოლკის უფროსი გაჯავრდა, დამემუქრა, რომ ასეულის უფროსობას ჩამომართმევდა და პირი იბრუნა ჩემგან. აქ უნდა აღვნიშნო, რომ პოლკის უფროსი გენ. შტაბდამთავრებული უკრაინელი ვასილჩენკო იყო, მონარქიის ერთგული და არარუსთა დიდი მოძულე. დავემშვიდობე მხოლოდ მეგობრებს და წაველ სასადილოში, სადაც ჩემი ნაცნობები და ბიძა მელოდნენ. რომ ჩემი ურთიერთობა პოლკ. ვასილჩენკოსთან კარგად ვერ აეწყობოდა ეს 1916 წელსივე ვიცოდი, ჩვენ პოლკში რომ გამოცხადდა გამოცდილების მისაღებად. ის ხომ შეგებულებაში იყო და ჩემი გადაყენების უფლება არა ჰქონდა. ჩემთვის კი ამას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგან გზას მიკეტავდა ხარისხის ამალმებისკენ. ის სალამო და მეორე დღე ბიძაჩემთან და მოსკოველ ნაცნობთან გავატარე. მეორე დღის სალამოს გამოვემგზავრეთ თბილისიდან. ბევრი გულშემოზარავი ამბავი მომიყვა თუ რა ხდებოდა რუსეთში, რას განიცდიდა ხალხი, მეფის მმართველობის საათები დათვლილიაო. მეფე იძულებული იქნება ტახტიდან გადადგეს, მაგრამ ვინ შესცვლის მას, მისი ძმა, თუ დიდი მთავარი ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძე? სულ მოკლე ხანში დაუჯერებელ ამბებს უნდა მოველოდოთო, დაასკვნა ბოლოს.

დავბრუნდი პოლკში. გამოვეცხადე ათასეულის უფროსს დიდად სიმპათიურ პოლკოვნიკ ფიგუროვს. ვუამბე მას თბილისის რკინიგზის სადგურზე მომხდარი ინციდენტი, გაიცინა და მიბრძანა ასეულის უფროსობის შესრულება. თანაც მაცნობა, რომ თბილისის სამხედრო სასწავლებლისათვის მასწავლებელი ოფიცერი მოითხოვეს და შენ დაგნიშნესო. თანაც დაურთო, ალბათ სკოლის უფროსი გენ. ზეგინი (სკოლის კომენდანტი ჩემ იქ ყოფნისას) გაკვირდება, რომ ქართველი დაუნიშნეს, ეს ხომ დიდი დაფასებააო. მადლობთ დაფახებისთვის, მე იქ წამსვლელი არა ვარ და სხვა გამონახეთ-მეთქი — მივუბე მაშინათვე გულისწყრომით. ეს ხომ ბრძანების შეუსრულებლობააო, დამემუქრა. ვუპასუხე, რომ საჩივარს შევიტან დივიზიის უფროსთან-მეთქი. დივიზიის უფროსობდა გენ. ნაზარბეკოვი, დიდად სიმპათიური და პატივსაცემი სომეხი. ამნაირად დავრჩი პოლკში. ჩვენი მდგომარეობა კატასტროფული იყო. ტყვია-წამალი იმდენად გვაკლდა, რომ მტერთან შეხლისას ჯარისკაცს 5 ვაზნის გასროლის მეტის უფლება არა ჰქონდა, ტანსაცმელი ჩამოხეული ეცვათ, კვება და კერძები საძაველი, თითქმის ყოველდღე წვნიანს აყროლებული ღორის ქონიდან აკეთებდნენ, რაიმეს სყიდვა შეუძლებელი იყო, რადგან მთელი დაკავებული ოსმალეთის ტერიტორია გამოცარიელებული იყო მო-

სახლეთაგან. უმოსახლეო შენობები შეშად იყო გამოყენებული. რამის მოხარ-
 შვა დიდი საკითხი იყო. ტყეები იქ არ იყო, ჩაისა და სადილის მოსახარშად
 ჯარისკაცები წვრილმანი ჯაგების ფესვებს თხრიდნენ, გორახიან ნიადაგში.
 ტანის დაბანა შეუძლებელი იყო. წარმოსადგენია რას გვიშვრებოდნენ ასეთ
 პირობებში მკებნარები. ტერიტორია, რომელზედაც ფრონტი გადიოდა ძვე-
 ლად სომხებს ეკუთვნოდათ. მოსახლეობა ოსმალების მიერ მთლად ამოხოცი-
 ლი იყო. იშვიათად, 3 თვეში ერთხელ, სომეხ ვაჭრებს ვიარებთა და ცხენე-
 ბით მოპქონდათ გასაყიდად სხვადასხვა საქონელი. ისეთი ცოტა რაოდენობით,
 რომ რამე საჭირო ნივთის თუ სურსათის შექმნა შეუძლებელი იყო. არ ვიცი
 რატომ, მაგრამ უხვად იყო მხოლოდ კოლონის სასხური, ჯარისკაცები ყი-
 დულობდნენ მას და სვამდნენ.

თებერვლის ბოლოს, მოალწია ჩვენამდის მეფის ტახტიდან გადადგომის
 ცნობამ. მის მიერ დანიშნულმა მემკვიდრემ დიდმა მთავარმა მიხეილმა ტახ-
 ტის მიღებაზე უარი განაცხადა. დაიწყო რევოლუცია. შეიქმნა დროებითი
 მთავრობა. ჩემთვის აქ მოულოდნელი არაფერი ყოფილა, ოღონდ რა მოხდე-
 ბოდა შემდეგ ძნელი განსაჭვრეტი იყო. ყველა დიდ ცვლილებებს მოელოდა,
 მაგრამ რანაირს არავინ იცოდა. მახსოვს პოლკმა მიიღო დეპეშა მეფის გადად-
 გომისა და მემკვიდრედ მთავარ მიხეილის დანიშვნისა. საჭირო იყო დეპეშის
 ჯარისკაცებისთვის გაცნობა. იმ დღეს ჩემი ასეული იხევდა და მიწურებში
 ვიდექით. ვუბრძანე ზემდეგს ასეული შეეკრიბა ტახტიდან გადადგომის ცნო-
 ბის მისაწოდებლად. ჩემ ხელქვეით ოფიცრებთან ერთად, დეპეშის წაკითხვის
 წინ ვფიქრობდით, როგორ მიგვეწოდებინა ეს ცნობა. და რა გვეპასუხნა შე-
 კითხვაზედ თუ რატომ მოხდა ეს ცვლილება. მითითებები ამის შესახებ არა
 გვქონია. ასეული მოაწყვეს. წაუუკითხე მათ ტელეგრაფმა ნიკოლოზ II-ის გა-
 დადგომის შესახებ. მემკვიდრედ მისი ძმის მიხეილის დანიშვნისა და მის მიერ
 ტახტის მიღებაზე უარის თქმასზე. დეპეშის წაკითხვის შემდეგ გავეცი განკარ-
 გულება „თავისუფლად“. მეგონა ჯარისკაცებს დააინტერესებდათ ეს ცნობა
 და შეკითხვებით მომმართავდნენ. არავითარი ამნაირი რამ არ მომხდარა. ჯა-
 რისკაცები ერთმანეთს მიწურებიდან ჩამოსვლისკენ მოუწოდებდნენ „ჩანები
 ჩაინგრევა და შესაკეთებელი მასალა სად ვიშოვნოთო“ — ასეთი იყო ჯარის-
 კაცების მიდგომა ამ სათავედუო ცნობის გაგებისას. მათი ერთი საზრუნავი
 იყო: თუ როგორ გაუუმჯობესებინათ ცხოვრების პირობები, რა ხდებოდა ირ-
 გვლივ მათთვის სულ ერთი იყო. ერთსა ნატრობდნენ ოღონდ: ვათავებულიყო
 ზოლოს ეს საზიზღარი ომი, რომელსაც ყველანი განვიციდიდით და მძიმე ტვირ-
 თად გვაწვა. აქ განემარტავ, რატომ ვდებულობდი გულთან ახლოს მომხდარ
 მოვლენებს.

კარგად მახსოვს 1905 წლის რევოლუცია. მაშინ 12 წლისა ვიყავი. ბავ-
 შეებზე საერთოდ და ჩემზეც დიდად მოქმედებდა მაშინდელი მოვლენები. იმ
 დროს რუსეთი იაპონიასთან აწარმოებდა ომს, მარცხს მარცხზედ ღებულობ-
 და, რაც დიდად ახარებდა მოსახლეობას, რომლებიც ხელისუფლებისადმი
 მტრულად იყო განწყობილი. ხალხში დადიოდა სახუმარო და დამცინავი ლექ-
 სები და სიმღერები, სადაც რუსები განსაკუთრებით სძულდათ, რევოლუცია
 დიდად პოპულარული იყო. თითქმის მთელმა დასავლეთმა საქართველომ ჩა-
 მოიშორა მეფის ადმინისტრაცია და სრული თავისუფლება დაამყარა, არ და-
 მავიწყდება მიტინგი სამტრედიის საყდრის მოედანზე, აქ ქუთათის ოლქის

გუბერნატორი, რომელიც რევოლუციას მიემხრო, ძირს უთხრიდა მეფის ხელისუფლებას. ჩემი ბიძები: მექი, არკადი, დიმიტრი, ელისე და ძალუა ტასო ეკუთვნოდნენ სოციალ-დემოკრატიულ ორგანიზაციას და აქტიურად მონაწილეობდნენ 1905 წლის რევოლუციაში. მეც, როგორც აღვზნებული ახალგაზრდა ვცდილობდი ჩემი მიჩვენებინა, ვესწრებოდი ყველა კრებას, რომლებიც იმ დროს თითქმის ყოველ დღე იმართებოდა და ყველგან მესმოდა, რომ დადგება ახალი ხანა თავისუფლებისა, მოისპობა შემზარავი მეფის რეჟიმი. რევოლუციის ჩაქრობის შემდეგაც აღილევა არ შემცირებულა. მე სკოლაში დავიწყე სიარული. სწავლება წესიერად არ მიმდინარეობდა. მახსოვს, როდესაც ბათუმში ჩამოასვენეს წითელი აღმები შემკუსი ოდესაში მოკალუა რევოლუციონერი, ვგონებ იაშვილი, მთელი ჩემი სასწავლებელი დაუზღდა სადგურზედ და თითქმის მთელი ქუთაისი აცილებდა მას სასაფლაომდის. ყველაფერი ეს ჩემზე დიდ ზეგავლენას ახდენდა. მწამდა ჩემი ხალხისა, მისი მისწრაფებისა უკეთესი მომავლისაკენ. რუს სატრაპთა რეჟიმი ხომ სძულდა ყველას. ქართულად ლაპარაკისთვის სკოლაში დევნილნი ვიყავით ადმინისტრაციისა და ზოგიერთი მასწავლებლისგან, რომლებიც შავოსან ასეულებს ეკუთვნოდნენ (ჩორნაია სოტნია). სძულდათ და არ სცნობდნენ დამონებულ ერთა უფლებებს. საუბედუროდ, თავისუფლებამ დიდხანს არ გასტანა. რევოლუციის ჩაქრობი ყაზახთა პოლკები მოესია დასავლეთ საქართველოს, სპობდნენ და ცეცხლს აძლევდნენ ყველაფერს, რაც გზაში დახვდათ და ასე მოიწევდნენ აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ — შავ ზღვამდე (ბათუმი-ფოთი). ცხადია, ეს უფრო აღვივებდა ქართველთა სიძულვილს რუსებისადმი. ყველა ფიქრობდა საძულველი უღლის მოშორებასა და თავისუფლების მოპოვებას. ამ საერთო სულისკვეთებამ ჩემშიც გამოიწვია პატრიოტული განწყობილება. თავისუფლების მოპოვება ჩემ სანუკვარ ღტოლვად გადაიქცა და ამიტომ როგორც რუსეთის ჯარისკაცს სრულიად არ მწყყენია რუსეთში მომხდარი არეულობა. მეფის გადადგომის ამბავი ჩავთვალე ნიშნად მომავალი ცვლილებებისა და ჩემი სამშობლოს მიერ თავისუფლების მოპოვებისა. საყურადღებო იყო ისიც, რომ მომხდარი ამბებით არც პოლკში მყოფი რუსი ოფიცრები შეწუხებულან. რასპუტინის მოკვლა მათ გაუხარდათ. სჯეროდათ, რომ მონარქიული წყობილება რუსეთს კატასტროფისკენ წაიყვანდა. რამდენიმე დღის შემდეგ გავიგეთ, რომ შეიქმნა დროებითი მთავრობა სახელმწიფოს მმართველობისთვის დამფუძნებელი კრებით, რომელიც გადაწყვეტდა სახელმწიფოს საბოლოო სახეს. გავიგეთ ისიც, რომ მთავრობაშიც, ისევე როგორც ჯარის ნაწილებში, იქმნება მუშათა და ჯარისკაცთა საბჭოები. მალე ჩვენამდის ცნობილმა პირველმა ბრძანებამაც მოაღწია, რომლის ძალით უქმდებოდა ჯარისკაცის მიერ ოფიცრისთვის ქუჩაში სალამის მიცემა, აძლევდა მას ჩვეულებრივი მოქალაქის ყველა უფლებას, ყველა ერთეულში ეწყობოდა ჯარისკაცთა საბჭოები, ირჩევდნენ წარმომადგენლებს უმაღლესი საბჭოებისთვის.

ჯარისკაცთა საბჭოებს ენიჭებოდა ფართო უფლებები. შეეძლოთ ყოველი ოფიცრის გადაყენება, თუ კი მას ნდობის ღირსად არა სცნობდნენ. ასეთმა ვითარებამ ბოლო მოუღო ჯარისთვის აუცილებელ საწყისს — დისციპლინას. ცხადი იყო, რომ ამ ახალ დებულებათა შემოდების შემდეგ ჯარი ომის წარმოებისათვის აღარ ივარგებდა, დაფუძნდებოდა ანარქია და ეს მაშინ, როდეს-

საც მოპირდაპირე ჯარები პირისპირ იდგნენ და ომს აწარმოებდნენ. დასაწყისში ჯარისკაცები მოვლენათა მიმდინარეობით დაინტერესებულნი არ იყვნენ. საბჭოების წევრებს კი ყველა ერთეულში ირჩევდნენ: ირჩევდნენ მხოლოდ მოქალაქე პიროვნებებს. საერთოდ კი მოვლენათა მსვლელობაში ვერ ერკვეოდნენ. დასაწყისში ჯარის ცხოვრებაში დიდი ცვლილება არ იჩინებოდა. თავი იჩინა დეზერტირობამ შეზღუდული ფორმით.

ჩვენ პოლკში 300-მდე ქართველი ჯარისკაცი და ოფიცერი იყო. მე ქართულ გაზეთებს ვღებულობდი და წაკითხვის შემდეგ მათ მივცემდი ხოლმე. ამ გაზეთებიდან ბევრის ამოკითხვა არ შეიძლებოდა. არ ვიცოდი რა გზას ადგნენ ჩემი მამულიშვილები. მახსოვს პოლკის ჯარისკაცთა საბჭომ პოლკის გამოცვლა და დასასვენებლად გაგზავნა მოითხოვა, რადგან შეუცვლელად 1915 წლიდან ფრონტის პირველ ხაზზედ ვიმყოფებოდით, ჯარისკაცებს ჩაცმულობა აკლდათ, მრავალი მათგანი სკორბუტით დაავადდა არადამაკმაყოფილებელი კვების გამო. მოთხოვნილება დაბეჭდვით იყო და დადებით შედეგს მიაღწია. პოლკი სხვა ერთეულით შეცვალეს და დასასვენებლად და ძალთა აღსადგენად ეფფრატის პირზე მდგომ „მელარგეთში“ გადაგვიყვანეს. აქ ზომები მიიღეს კვების გაუმჯობესებისათვის, სარეცხის დარეცვისათვის, მწერების ჩამოსაშორებლად და სკორბუტის მკურნალობისათვის. თადარიგში მყოფი პოლკი არავითარ მეცადინეობას არ აწარმოებდა, ეცხოვრობდით კარვებში, შუშის, ე. ი. ჯაგების და მისი ფესვების მოსათხრელად გავგზავნეთ რაზმები მდინარე მუშარგის ხეობაში.

მომდიოდა გამოწერილი ქართული გაზეთები. ფოსტას ვიღებდი ორ კვირაში ერთხელ. გაზეთებიდან ამოვიკითხე, რომ ქართველმა სამღვდელოებამ 1917 წელს ქართული ეკლესიის ავტოკეფალია გამოაცხადა, ე. ი. ჩამოშორდა რუსეთის ეკლესიას, აღიდგინა დამოუკიდებლობა და უზენაეს საფეხურად კონსტანტინოპოლის პატრიარქი სცნო. კათალიკოსად აირჩიეს კირიონი. ეს ფაქტი დიდი მნიშვნელობისა იყო. ახასიათებდა ქართული საზოგადოების განწყობილებასა და საწადელს. პოლიტიკურმა პარტიებმა ასეთი ნაბიჯის გადადგმა ვერ შეძლეს, რადგან იმ დროისთვის ხელის შემწყობი პირობები არ იყო. ქართველი დელეგატები საერთო რუსულ სოციალ-დემოკრატიული პარტიის შემადგენლობაში იყვნენ ჩახერგილნი, სადაც ფედერალისტები იყვნენ — ავტონომიაზე ოცნებობდნენ, მცირერიცხოვან ნაციონალისტებს კი საზოგადოებაზე გავლენა არ ჰქონდა. სამღვდელოების გამოსვლას ამ დროს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. მათი ღვაწლია, რომ ამ დღიდან საქართველოში დამოუკიდებლობისა და რუსეთიდან განთავისუფლების სურვილმა გაიღვიძა.

ავტოკეფალიის გამოცხადების ამბავი პოლკის ქართველ ჯარისკაცებს გავუზიარე. თანაც რამდენიმე ქართველ ამხანაგთან ერთად გადავწყვიტე ჯარისკაცთათვის წერა-კითხვა მესწავლებინა. მსურველი 300-მდე აღმოჩნდა. დიდად დამეხმარა ამ საქმეში ერთი ქართველი ნაცვალი, რომლის გვარი არ მახსოვს და რომელმაც ამ საქმეში დიდი ორგანიზატორული ნიჭი გამოიჩინა. რამდენიმე დღის განმავლობაში კურსი უკვე მოეწყო, საუბედუროდ არ გვქონდა წიგნები, არც ქაღალდი. ვთხოვე პოლკის უფროსს მეტად სიმპათიურ პიროვნებას, რომელსაც თბილისის სამხედრო სასწავლებელი ჰქონდა დამთავრებული. იმან ნება მოგვცა სპეციალურად ამ დავალებით თბილისში ქართველი

ნაცვალი გაგვეზაუნა. მივეცი მას ფული და გვატანე წერილი ჩემ ბიძაშვილ პეტრე გულიშვილთან, სოციალ-დემოკრატიულ მოღვაწესა და პუბლიცისტთან, რომელშიც ვთხოვდი მოეწერა თუ რა უნდა გვეკეთებინა ქართველებს, ეწყობა თუ არა საქართველოში ეროვნული ერთეულები და რა პოლიტიკური ვითარებაა საერთოდ? გაგზავნილი ნაცვალი დაბრუნდა. ჩამოიტანა ქართული ენის სახელმძღვანელოები და შევუღდექით წერა-კითხვის სწავლებას. ჩვენდა საუბედუროდ, წერა-კითხვის უცოდინარი ბევრი აღმოჩნდა. სწავლობდნენ და ბუობდნენ იმაზე, თუ რა მოელის ჩვენს სამშობლოს, ზევით მოხსენიებული ნაცვალი ერისკაცობაში თეატრის მოყვარულთა წრეს ეკუთვნოდა. შექმნა მსახიობთა დასი და მართავდა წარმოდგენებს. წარმოდგენებს თითქმის ყველა პოლკის ჯარისკაცი და ოფიცერი ესწრებოდა. ქართველებმა ამ საქმიანობით დიდი პოპულარობა მოიპოვეს. ამასობაში მოვლენები რუსეთის იმპერიაში დიდი სისწრაფით ვითარდებოდა. არავის შეეძლო წარმოდგენა რით დამთავრდებოდა ყველაფერი ეს. ცნობებს გვაწვდიდნენ კურსებიდან და შევბუღებოდნენ დაბრუნებული ოფიცრები. ჯარის გახრწნილობამ უმაღლეს საფეხურს მიაღწია. მთავრობას კი სურდა ამ ჯარით ომი გაეგრძელებინა, მაგრამ ვისთან და როგორ? დეზერტირობა მატულობდა. შევბუღებაში წასული ჯარისკაცები აღარ ბრუნდებოდნენ. მრავალი სკობრუტით დასნეულებული ევაკუირებული იქნა. პოლკში მეზღვაურთა და ჯარისკაცთა ნაწილებს ხშირად მოჰყავდათ, მოსკოვსა და პეტროგრადიდან აჯანყებული და უღისციბლინო ჯარისკაცთა ნაწილები. ვლებულობდით ცნობებს ოფიცერთა შეურაცხყოფის შესახებაც. ჩვენი კავკასიის ფრონტზედაც ჰქონდა ადგილი ამნაირ შემთხვევებს, განსაკუთრებით მოზრდილ ქალაქებში, როგორც ყარსი ან პლეზანინისტში (დღევანდელი ლენინჯანი). ამ საკითხზედ ქართველებმა ერთ-ერთ შეკრებაზე გადაწყვიტეთ ჩვენ წრეში ასეთი რამ არ დაგვეშვა და ამნაირი მოვლენებისთვის წინააღმდეგობა გაგვეწია. ქართული გაზეთები, საუბედუროდ, ამ დროს არ იძლეოდნენ ჩვენთვის საჭირო ცნობებს. გავიგეთ იქიდან მხოლოდ, რომ შედგა ქართველ მხედართა კავშირი, მოგვიწოდებდნენ იქ შეესუსტყავით. ჩავეწერე წევრად, გავაგზავნე საწვერო გადასახადი და წერილი, სადაც ვატყობინებდი ჩვენ ვითარებას და ვთხოვდი საჭირო მითითებებს. საუბედუროდ, პასუხი არ მიმიღია. გაიარა კიდევ 3 თვემ. პოლკი იხევდა. ბრძანება არ გვექონდა. ომის სურვილი არც ჩვენ ოფიცრობას და არც ოსმალებს არ ჰქონდათ, ჩვენებს იმიტომ, რომ იცოდნენ რა ჯარისკაცებიც ჰყავდათ, ოსმალებს, რადგან ჰქონდათ სწორი ცნობები ჩვენი ჯარის შესახებ, გრძნობდნენ, რომ ყველაფერი ირდევოდა და იმედოვნებდნენ, უომრადაც დაიბრუნებდნენ დაკარგულ ტერიტორიასა და მტრსაც. ვარდა ამის, მომარაგების ბაზების დაშორება სურსათისა და სამხედრო მასალის ნაკლებობას იწვევდა, რაც მძიმე მდგომარეობას ქმნიდა პოლკში.

მივიღეთ ბრძანება დაგვეწყო სამხედრო მეცადინეობა. ბრძანებას ხელს აწერდა დივიზიის უფროსი და ჯარისკაცთა საბჭო. პოლკმა სათანადო პროგრამა შეიმუშავა და მეორე დღესვე უნდა შედგამოდა მის შესრულებას. ჯერ ლოგინებიდან არ ავმდგარიყავით, რომ შემოვიდა გუნდის ზემდეგი და მაცნობა, რომ გუნდის მეცადინეობაზე არ თანხმდება. ვთხოვე შემდეგს მოეყვანა კარავში გუნდის ჯარისკაცთა საბჭო. საბჭომ განაცხადა, რომ მოელაპარაკებინა გუნდს, ოღონდ ისინი მეცადინეობის წინააღმდეგი არიან. ვთხოვე შეეკრიბათ.

წ. შაყენაძე, ისტორიის სერია, 1990, № 2

გუნდი, რადგან პირადად აგვეხსნა მდგომარეობა. გუნდი მოაწყვეს. ჩემ ოფიცერთან ერთად მივედი მათთან და განვუმარტე, რომ ომის ხანაა და ჩვენ თითქმის ფრონტზე ვართ, ბრძანების შეუსრულებლობა ასეთ შემთხვევაში ომის წესების დარღვევაა. ასეთ ვითარებაში ბრძოლების ჩატარებას ვერ შევძლებთ-მეთქი. ჩემმა ლაპარაკმა არ გაჭრა, ჯარისკაცებმა მეცადინეობაზე გასვლაზე კატეგორიული უარი განაცხადეს. ამავე დღეს პოლკის სხვა ნაწილები (სულ 16 ნაწილი იყო) მეცადინეობაზე გავიდნენ.

წავედი პოლკის უფროსთან პოლკოვნიკ გუროვთან. მოვახსენე, რომ ჩემი ერთეული მეცადინეობაზე არ გავიდა. მიუხედავად იმისა, რომ მათ ამის შესახებ ესაუბრა ასეულის ჯარისკაცთა საბჭო და პირადად მეც. მათ თავიანთი გადაწყვეტილება არ შეუცვლიათ. დამპირდა, მომეწყო გუნდი და, რომ ესღა თვითონ ცდიდა მათთან მოლაპარაკებას.

გუროვი, ვიდრე პოლკის უფროსობას მიიღებდა ათასეულს მეთაურობდა. დიდად პოპულარული იყო ჯარისკაცთა შორის და დაჯილდოებული იყო წმ. გიორგის ორდენით. გუნდი მოვაწყვე, მოვიდა პოლკის უფროსი, განუმარტა მეცადინეობის მიზანი, რომ ეს საბრძოლო ბრძანებაა და მისი შესრულება სავალდებულოა. ვერაფერს ვერ მიაღწია, მტკიცედ იდგნენ თავის გადაწყვეტილებაზე და მეცადინეობაზე გასვლაზე უარი განაცხადეს. გაბრაზებულმა პოლკის უფროსმა აცნობა ჯარისკაცებს, რომ ასეთ ვითარებაში მას აქ გასაკეთებელი არაფერი აქვს და უარს აცხადებს პოლკის უფროსობაზე. სრულიად არ შევწუხდით ამის გამო, — უბასუხეს ჯარისკაცებმა და გასწიეს კარებისაკენ, მათთან ერთად ჩვენც. მეტისმეტად დამაფიქრებელი იყო ეს შემთხვევა და აგვაფსო პესიმისტური გრძობებით.

ვფიქრობდი, რომ ჩვენი გუნდი საერთოდ აღარ აპირებდა მეცადინეობას და დიდად გავკვირდი, როდესაც მეორე დღეს დილით, როდესაც ჯერ კიდევ ლოგინში ვიწეკი შემოვიდა ზემდეგი და მომახსენა, რომ გუნდი მზადაა მეცადინეობაზე გასასვლელად. საჩქაროდ წამოვხტით ლოგინებიდან მოვემზადეთ და გავედით გუნდთან.

ჩემ მისალმებაზე ერთხმად მიპასუხეს, რაც ერთადერთი შემთხვევა იყო პოლკში. სხვა ნაწილებში მისალმებაზე სდუმდნენ. იქნება ეს შედეგი გამოიღო ჩემმა მიმართვამ ჯარისკაცებისადმი, რომელსაც ადგილი ჰქონდა № 1 ბრძანების წაითხვისას.

მოგავიხსენებ მათ, რომ მუდამ მათთან ვიყავი ომის დაწყების დღიდან, ვიღებდი მონაწილეობას ყველა მათ მოქმედებაში, დამჭრეს, ტიფშიყრილი მწყობრიდან არ ვავსულვარ, დავრჩი ერთეულში და ვმონაწილეობდი ყველა მოქმედებაში. ერთმანეთს მივეჩვიეთ და თუ ჩემ მისალმებაზე სიჩუმით მიპასუხებენ უნდა ვიფიქრო, რომ არაფერი გვაკავშირებს და იძულებული ვიქნები გუნდის უფროსობაზე უარი ვთქვა. დამპირდნენ, რომ ამას ადგილი არ ექნებოდა და მისალმებაზე მისალმებით მიპასუხებდნენ.

გუნდი გავიყვანე სამეცადინოდ ბანაკიდან 3 კილომეტრის მანძილზე. თოფები გადავაჯარედინე და დასვენება გამოვუტახადე. შემდეგ ირგვლივ შემოვიკრიფე და გუშინდელი ამბის შესახებ საუბარი გავუბი, მიკვირს-მეთქი თქვენი ქტევა. გუშინ მეცადინეობაზე გამოსვლაზე უარი თქვით, დღეს კი თვსი ნებით გამოხედედით, რას იზამთ შემდეგ? ძნელი წარმოსადგენია ასეთ ვითარებაში, რანაირად უნდა ვუუფროსო გუნდს, განსაკუთრებით სამხედრო

მოქმედების დროს? ალბათ ელოდნენ ჩემ ამნაირ შეკითხვას. ჯგუფს გამოეყო ერთი ჯარისკაცთაგანი და დიდი დაფიქრების გარეშე ჩემ შეკითხვაზე მკვეთრ განმარტებებს იძლეოდა. გუშინწინ, ჰიამბო მან, როდესაც მეორე დღეს მეცადინეობაზე გამოსვლა გამოგვიცხადეს, შევიკრიბეთ ყველა ნაწილის წარმომადგენლები და გადაწყვიტეთ ამ მეცადინეობაზე არ გამოვსულიყავით. ჩვენ ეს დადგენილება ბოლომდის შევასრულეთ. პოლკის დანარჩენმა ნაწილმა კი ეს დადგენილება გატეხეს და მეცადინეობაზე გავიდნენ. ჩვენ თვალში ისინი მოლაღატენი არიან და დამგობას იმსახურებენ. ბოდიში მოიხადეს გუშინდელი ამბის გამო და დამპირდნენ, რომ ასეთი რამ აღარ განმეორდებოდა და, რომ ჩემ ბრძანებებს მომავალში ხალისით შეასრულებდნენ. ამაღელვა მათმა დაპირებამ, რომელიც შეასრულეს და პოლკში ყოფნის უკანასკნელ დღემდე ასეთი რამ აღარ განმეორებულა. დიდი სიამოვნებით ვიგონებ დღეს ჩემ ჯარისკაცებს, მართლაც, კეთილი გულისხანი იყვნენ და, ვფიქრობ, რომ თუ მათ გულითა და თანაგრძნობით მიუღებოდნენ, ისეთი საზარელ შემთხვევებს, როგორც ოფიცერთა დაზოცვა, ადგილი არ ექნებოდა.

პოლკში 1917 წლის ქრისტეშობისთვისამდე ვიყავი. ამ დრომდის არაერთარი ექსცესები აქ არ მომხდარა, მხოლოდ ჯარისკაცების რიცხვი მცირდებოდა განუწყვეტლივ. გადიოდა ხანი, ჩვენ კი ცნობები რუსეთიდან ძუნწად მოგვდიოდა. არც ქართველ მხედართა კავშირი გვაცნობდა რამეს. ვიმედოვნებდით, რომ უახლოეს შვებულებაში გავიგებდით ყველაფერს. ამასობაში ქართველების წრე მტკიცდებოდა და, ვფიქრობ, საჭიროებისას თავს არ შევიტყვევებდით. ეს კი დიდად გვეხმარებოდა სიმშვიდის შენარჩუნებასა და მომავლისათვის თვალის გასწორებაში.

ჩატარდა წარმომადგენელთა არჩევნები დივიზიის, ლაშქრის შტაბის, საბჭოსა და თბილისში გასაგზავნად. მახსოვს, ერთ-ერთ წარმომადგენლად ჩემი გუნდის ოფიცერი პოლხორუნეი რიყევი იყო, ყოფილი მოსკოველი სტუდენტი და სოციალურ-რევოლუციონერთა პარტიის წევრი. ყრილობიდან დაბრუნებისას იმდენად მოსწონებია გეგეჰკორის გამოსვლა, რომ თავისი პარტია მიატოვა და მენშევიკების პარტიაში გადმოეწერა. დეკემბრის დასაწყისში მივიღე შვებულება. გამომშვიდობებისას ვუთხარი ჩვენებს, რომ შვებულებიდან აღარ დავბრუნდებოდი, რომ ჩვენში დიდი ამბები ხდება და მეც იქ დავრჩები-მეთქი. თუ რამეს გავიგებ გაცნობებთ, თუ არა და სცადეთ დაბრუნდეთ საქართველოში და იქ გამონახეთ თქვენი ადგილი-მეთქი. ცნობები მივიღეთ, რომ პეტროგრადში გადატრიალება მოხდა, დროებითი მთავრობა ჩამოაგდეს და ძალაუფლება ბოლშევიკებმა ჩაიგდეს ხელში. საქართველოს ვითარებაზე არაფერი ვიცოდით და ვიმედოვნებდით, რომ იქ ჩასვლისას ყველაფერი გამოირკვეოდა და გავიგებდი რა ბედი ელის საქართველოს; საქართველოში კი ამ დროს ასეთი ვითარება შეიქმნა: დროებითმა მთავრობამ პეტროგრადიდან გამოგზავნა 5 წევრიანი კომისია ამიერკავკასიის საქმეთა გამოსაძიებლად. კომისიაში შედიოდა ერთი რუსი, 2 ქართველი და თითო-თითო სომეხი და აზერბაიჯანელი. თბილისში ჩამოყალიბდა ამიერკავკასიის ჯარისკაცთა და მუშათა დეპუტატთა საბჭო, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა ე. გეგეჰკორი. ამ საბჭომ დიდი ენერჯია გამოიჩინა და დროის შესაფერი საქმიანობა მოაწყო. ადვილი კი არ იყო ყველაფერი ეს. რევოლუციის დასაწყისშივე მთელი რუსული ადმინისტრაცია დაიშალა. ხელისუფლებამ რევოლუციონერებისკენ გადაინაცვლა. იმდროისათვის

ორგანიზაციული სიმკვრივით ქართველ სოციალ-დემოკრატთა პარტიამ გამოიჩინა თავი. ისინი სათავეში ჩაუდგნენ მოვლენათა მსვლელობას, არა მხოლოდ საქართველოში, არამედ სომხეთსა, აზერბაიჯანსა და მთელ ამიერკავკასიაში. მდგომარეობა მოითხოვდა, რომ მუშათა და ჯარისკაცთა საბჭოებს რეალური ძალის შექმნაზე ეზრუნათ მთელი ამიერკავკასიისთვის. დროებითმა მთავრობამ თხოვნაზე, კავკასიაში შემდგარიყო ქართველთა, სომხეთა და აზერბაიჯანელთა ერთეულები, პასუხი არ ვასცა. მდგომარეობა კი რთული იყო.

თბილისი ამიერკავკასიის ცენტრს წარმოადგენდა. იქ იყო შეჯგუფებული ამიერკავკასიის და კავკასიის ფრონტის მთელი მმართველი აპარატი, საწყობები, სამმართველოები. რევოლუციის დასაწყისშივე შეწყდა ამიერკავკასიის და ჯარების რუსეთიდან მომარაგება. კავკასიის მილიონიან ფრონტს და მცხოვრებთ კვება ესაჭიროებოდა. კავკასიის ფრონტის დისციპლინადაკარგულ ერთეულებს; რომლებიც რუსეთისკენ მისწრაფოდნენ, გზის მიცემა ჭირდებოდა. ყველა მიმართულებიდან გზები თბილისზე გადიოდა, სახელდობრ:

1. თავრიზიდან, ჯულფა, ალექსანდროპოლის, თბილისის და ბაქოს გავლით ჩრდილოეთისკენ; 2. ყარსიდან ალექსანდროპოლის, თბილისის ბაქოს გავლით ჩრდილოეთისაკენ; 3. არღვანიდან ახალციხე, ბორჯომის, გორის, თბილისის ბაქოს გავლით ჩრდილოეთისკენ; 4. ტრაპეზუნდის ფრონტიდან უგზოობის გამო გემებით ბათუმამდე, შემდეგ ტუაპესა, ნოვოროსიისკენ და ოდესისკენ.

ამნაირად, როგორც ჩანს, ფრონტიდან რუსეთისკენ გზა უკანასკნელის გამოკლებით თბილისზე გადიოდა. როგორც აღვნიშნე, რევოლუციის დასაწყისიდან იჩინა თავი დეზერტირობის მომრავლებამ, რაც ტრანსპორტის საშუალებებს დამატებით სიძნელეებს უქმნიდა.

რკინიგზამდე საჭირო იყო ფეხით ან ცხენდაცხენ მისვლა. ფრონტის ზურგი, თურქეთის ტერიტორიაზე კავკასიის საზღვრამდე სულმთლად განადგურებული იყო. სოფლები გადაშვარი, ჯარის საჭიროებისათვის ყოველ 30 კილომეტრზე მოწყობილი იყო ეტაპები, ანუ რამდენიმე ფიცრული, სადაც შეეძლოთ დაეძინათ, მიეღოთ სურსათი, ოთხთვალათი (პოვოზკით) გამგზავრებულ იყვნენ შემდეგ ეტაპამდე. რევოლუციის შემდეგ, როდესაც გაზშირდა დეზერტირობა ეტაპებს დააკლდათ სურსათი და სატრანსპორტო საშუალებანი. რკინიგზამდე მისვლა არ ნიშნავდა, რომ გადატვირთულ მატარებელში მოხვდებოდნენ. ვიცოდი ყველაფერი ეს და ვერ წარმომედგინა, როგორ გავივლიდი ამ ჯოჯოხეთს და როგორ მივალწევდი სამშობლომდე. საბედნიეროდ, ბედმა გამიღიმა. საავადმყოფოდან ბრუნდებოდნენ სახლში ექიმი და ორი მოწყალეების და. მატარებლამდე მშვიდობით მივედი, როგორც იქნა ჩავსხედით შიგ და მივალწვიეთ სოფელ ვლუხაულამდის, არაქის პირას. აქ ძლივ-ძლივობით გადავსხედით თავრიზიდან ალექსანდროპოლში მიმავალ მატარებელზე. ალექსანდროპოლში ყარსიდან თბილისისაკენ მიმავალ მატარებელში ჩაჯდომა ვერ მოვახერხე. საბედნიეროდ, ამ გაჭირვებაში ხელი გამომიწოდა ქართველმა მემანქანემ. ჩამსვა ორთქლმავალში და თბილისში ჩამიყვანა. აქ სასტუმროში გავჩერდი და მეორე დღეს შევუდექი სამხედრო კავშირის ძებნას. მიმასწავლეს, რომ დგება ქართული კორპუსი და რომ მისი შტაბი იმყოფება ყოფილ კადეტთა კორპუსის შენობაში, ოპერის გვერდით. აქ შევხვედი ჩვენი პოლკის

ოფიცერს გვარად ცოვრიძეს, რომელიც ორი თვის წინათ წამოვიდა შებენულ-
ბაში და პოლკში აღარ დაბრუნებულა. მან მიხრა, რომ კორპუსის უფროსმა,
გენერალმა ახმეტელმა დამაბარა გადმოგცე, რომ მასთან გამოცხადდეო. გა-
მიკვირდა, რადგან გენ. ახმეტელს არ ვიცნობდი და არც მინახავს ოდესმე.
გამოვეცხადდი. დიდი სიხარულით და პატივით მიმიღო და შემომთავაზა მის
შტაბში დაერჩინლიყავი. რაშია საქმე ვიფიქრე. ვინ მიკეთებს პროტექციას.
ალბათ, ჩემი ბიძაშვილის გელეიშვილის საქმეა-მეთქი. და, რაკი პროტექციის
დიდი მოძულე ვიყავი, შტაბში გაჩერებაზე კატეგორიულად უარი განვეცხადე
და ვთხოვე გავეწესრიგებინე ქუთაისის ქვეითა პოლკში, რადგან მინდა ჩემ
ძვირფას დედას, დას და ძმას ეუბატრონო-მეთქი. გენერალს ჩემი პაპუხი არ
მოეწონა. დანაღვლიანდა და მიპასუხა კარგი, გადავცემ გელეიშვილსო. ამ გვა-
რის ხსენებამ დამარწმუნა ჩემი ვარაუდის სისწორეში.

კორპუსის შტაბიდან გელეიშვილის სანახავად წაველ პროტექციისათვის
მადლობის გადასახდელად და მღვთმარეობაში გასარკვევად. გამაცნო მან ად-
გილობრივი პოლიტიკური ვითარება. მარტის რევოლუციის შემდეგ გენერალ-
გუბერნატორის ნაცვლად მოავლინეს ამიერკავკასიაში 5 წევრიანი კომისია.
ოქტომბრის ბოლშევიკური რევოლუციის შემდეგ ამ კომისიამ მნიშვნელობა
დაკარგა პეტროგრადთან კავშირის გაწყვეტისა და დროებითი მთავრობის გა-
ძევების გამო. დღეს არსებობს ამიერკავკასიის ფედერაცია და დიდი ხიფათი
გველის ოსმალეთის ფრონტზე მყოფი ჯარების მხრიდან. ბოლშევიკებმა თბი-
ლისშიც გამოყვეს თავი. ოლონდ ქართველმა მუშებმა, მენშევიკ-სოციალისტ
ვალეოკ ჯუღელის თაოსნობით, იცოდნენ რა ბოლშევიკთა შეთქმულებაზე,
დაიკავეს თბილისის არსენალი და მოაწყვეს სახალხო გვარდია. გაუმართლე-
ბელი შეცდომა იყო რომ დაავიანეს კავკასიაში ქართული, სომხური და აზერ-
ბაიჯანული ჯარების შექმნა, რაზედაც დროებითი მთავრობა ნებას არ იძლე-
ოდა. ეხლა შეუდგნენ კორპუსების შედგენას, რომელშიც აგროვებენ ყოველ
რუსულ ერთეულთა ოფიცრებს. საუბედუროდ, მათი ნაწილი გაბოლშევიკე-
ბულიაო.

მუშათა და ჯარისკაცთა საბჭოს სათავეში ედგა ე. გეგეშკორი, რომელიც
წარმატებით მოქმედებდა.

რომ თბილისისთვის ფრონტიდან მოხსნილ ჯარისკაცთა ტალღები აეცდი-
ნათ, საქართველო ააშენეს სადახლოში ხიდი, გაიყვანეს რკინიგზის განშტოება
და თბილისის მოვლით მატარებლებს პირდაპირ ბაქოსკენ ჰგზავნიანო. გზა-
დაგზა ეს ჯარები სურსათის უკმარისობის გამო აზერბაიჯანის სოფლებს ეცემიან,
ძარცვვენ და ხალხს ხოცავენო. მათ თავის დასაცავად იარაღი დაუროვლათ და
ეხლა იქ ხშირად აქვს ადგილი თოფების ბათქა-ბუთქსა და შეხლა-შემოხლას.
ჯარის ფრონტიდან მოხსნას სხვა საშიშროება მოჰყვებოდა. კავკასიის საზღვრე-
ბისკენ უბრძოლველად მოიწვედა ოსმალეთის ჯარი და ხელში იგდებდა ჯარე-
ბის მიერ მიტოვებულ სამხედრო მოწყობილობას, იარაღსა და ზარბაზნებსო.
ამიერკავკასიის კორპუსთა შედგენა იოლად არ მიდიოდა. ჯერ ერთი, რომ ნაკ-
ლებობა იყო ტყვია-წამლის, იარაღის, სამხედრო მასალის და მეორეც, რომ
ფრონტიდან დაბრუნებულ სამხედრო სამსახურმოძულეებულნი მხედრობა ჯარ-
ში შესვლას არ ჩქარობდა და მოახლოებულ საფრთხეს ვერ ხედავენო. ერთი
სიტყვით, ის რაც გავიგე სასიკეთოს არაფერს გვიქადა.

შევეხეთ საქართველოს მიერ დამოუკიდებლობის გამოცხადების საკითხს. მივედით დასკვნამდის, რომ საამისო დრო ჯერ არ დამდგარიყო, ფრონტიდან მოვარდნილი ჯარისკაცთა ტალღა წალეკავდა ყველაფერს. მთელი იმედი ჯარისკაცთა და მუშათა დეპუტატთა საბჭოზე იყო დამყარებული, რომელსაც იმ დროს ხელმძღვანელობდა ე. გეგეჭკორი. მუშათა და ჯარისკაცთა საბჭოები რევოლუციის შემდეგ, როგორც პეტროგრადსა, ისე ყველა დიდ ქალაქში და მთლიანად რუსეთის ტერიტორიაზე, სათავეში უდგნენ მმართველობას. უიმათოდ დროებით მთავრობასაც არ შეეძლო რაიმე ნაბიჯის გადადგმა. პეტროგრადის ჯარისკაცთა და მუშათა საბჭოს სათავეში ედგა, როგორც თავმჯდომარე, ნიკოლოზ ჩხეიძე, ყოფილი სახელმწიფო საბჭოს წევრი, სოციალ-დემოკრატი მენშევიკი. ფაქტობრივად ძალაუფლება მის ხელთ იყო. ვუთხარი ბიძაშვილს, რომ მსურს თბილისის პოლიტექნიკუმში შესვლა, როდესაც ის გაინსნება. თუ საჭირო შეიქნა შევალ ჯარში, ჯერჯერობით კი მაქვს შევებულება, მინდა დავისვენო ოჯახის წრეში, შემდეგ წავალ ჩემ პოლკში დოკუმენტების წამოსაღებად, რაც შევასრულე კიდევაც.

1928* წლის იანვარში ჩავედი პოლკის შტაბში ალექსანდროპოლში, მივიღე კუთვნილი ჯამაგირი, დოკუმენტები და პოდპოლკოვნიკის ხარისხზე წარდგენის ქაღალდები, რომელიც შედგენილი იყო ვინაიდან 1 იანვარს მიწვედა ამის უფლება, ოღონდ სამხედრო სამინისტროსთან კავშირის გაწყვეტის გამო ვერ გავგზავნათ შესასრულებლად. ალექსანდროპოლიდან დაბრუნების შემდეგ, დიდი ვაი-ვაგლახით მივიღე კორპუსის შტაბიდან მივლინება ქუთაისის პოლკში, დავბრუნდი სამხედროში და მეორე დღესვე გამოცხადდი პოლკში. პოლკის უფროსმა პატივით მიმიღო. მაშინ 24 წლისა ვიყავი, კაპიტნის ხარისხში. ათასეულის უფროსობა შემომთავაზა. ჩემი გვარის, ოღონდ არც ნაცნობი და არც ნათესავი, პორუჩიკის თანხლებით დაეთავალიერე ყაზარმა, გავეცანი ჯარისკაცთა ცხოვრების პირობებს.

ლაპარაკის დროს პორუჩიკმა გამიმკლავა, რომ ახალგაზრდა დაბალი ხარისხის ოფიცრები, უკმაყოფილონი არიან თქვენი ათასეულის უფროსად დანიშვნის გამო და საერთოდ არ უყვართ უფროსი ოფიცრებიო. მადლობა გადავუხადე ცნობისთვის და ვთხოვე მოეხსენებინა პოლკის უფროსისთვის, რომ მივედივარ სახლში, იქიდან ქუთაისში ჩემი ოჯახისთვის ბინის საქმენებად და შემდეგ გამოცხადდები-მეთქი პოლკში. დოკუმენტები კანცელარიაში არ გადამიცია, თანაც ამ პორუჩიკს საიდუმლოდ გავანდე, რომ თუ ერთი კვირის განმავლობაში არ გამოცხადდის, წავალ თბილისში, რადგან არავითარი სურვილი არა მაქვს ვიმსახურო პოლკში, სადაც ოფიცრები მტრულად იქნებიან განწყობილი ჩემდამი, თუმცა არც მიცნობენ და არც ვუნახავარ-მეთქი.

სახლში დაბრუნებისას ვუთხარი დედას, რომ არავითარი სურვილი არა მაქვს ჯარში სამსახურისა. ჩემი მიზანია იჩინებინა გავხდე. დავრჩები რამდენიმე დღე სახლში და შემდეგ წავალ თბილისში პოლიტექნიკუმში შესასვლელად.

გაიარა რამდენიმე დღე. მოვიდა ამბავი, რომ ოსმალები ტრაპეზუნის ფრონტიდან მოსდევნენ ფრონტიდან მოხსნილ რუსულ ჯარს და უახლოვდებიან ბათუმს. ბრესტის კონფერენციაზე ოსმალებს მიაკუთვნეს მთელი არდავა-

* ასეა ტექსტში.

ნის ოლქი და ნაწილი ბათუმისა. ეს ტერიტორია მუდამ იყო ქართველებით დასახლებული. XVIII ს-ის ომების შემდეგ, ოსმალებმა მცხოვრებლები ძალით გააძაპმდიანეს, მაგრამ რჭულის გამოცვლას მათთვის ეროვნება არ შეუცვლია. ისინი მუდამ ქართველებად ცნობდნენ თავს. ომის დამთავრებით დაინტერესებული რუსები ყველა დათმობაზე მიდიოდნენ ოსმალებისადმი. ისინი კი სარგებლობდნენ შემთხვევით და ცდილობდნენ მთელი ბათუმის ოლქის დაჭერას ოზურგეთის რაიონის ჩათვლით. გავივით რა ეს ამბავი, მაშინვე პატარა ჩამოდნით დავტოვე სახლი და პირველივე მატარებელით ბათუმში ჩავედი. აქ გამოცხადდა ბათუმის ოლქის უფროსის გენ. მდივნის შტაბში. გაუხარდათ ჩემი მისვლა. გენერალმა პროპორშიკოთა ათასეულის უფროსად დამნიშნა. ათასეულს ეკავა პოზიციები ბათუმის სატვირთო სადგურის ახლოს ნორჩ ტყეში. მომიჩინეს გზის მაჩვენებელი და მაშინათვე გავემგზავრე ათასეულსკენ. ათასეულის უფროსად იყო ვილაც ლეიტენანტი, ადიუტანტი კი ჩემივე გვარის, უცნობი და უცხო პროპორშიკო. სამნეო ნაწილს განაგებდა ცნობილი ქართველი მწერალი დავით კლდიაშვილი. 60 წლისა, კაპიტნის ხარისხში. გამეხარდა მისი გაცნობა. ომი წარმოებდა ბათუმთან ახლოს, ისმოდა ტყვიამფრქვევთა და ზარბაზნების სროლა. ყველა ასეული პირველ ხაზზე იყო ჯაგებში გაშლილი. შევაკრებინე გუნდებიდან გზის მაჩვენებელი ჯარისკაცები და შეეუდღეი განლაგების დათვლიერებას.

გზადაგზა შევამჩნიე, რომ ბათუმი იცლებოდა. დატვირთული ავტომანქანებით და პოვოზა-ფურგონებით ჩაქვისკენ მიემართებოდნენ. არ შემიძლია აქ არ მოვიგონო უსიამოვნო შემთხვევა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა სატვირთო სადგურზე, სადაც გოგუაძის ჯავშნოსანი მატარებელი იდგა. შეხვდა ის ვილაც ნაცნობს, რომელთანაც ძველად შეხლა-შემოხლა ჰქონია და თოფით სიცოცხლე მოუსპო. ამ შემთხვევამ ჩემზე ცუდი შთაბეჭდილება მოახდინა. ის კი, შემდეგში, როგორც გმირის წოდებით მოსილი, თავს იწონებდა და ამაყობდა. ჩემთვის ეს ფაქტი მისი უპასუხისმგებლობის და დაბალი მორალის მაჩვენებელი იყო.

ჯაგებში დავგვხვდა ერთი ასეული. პოზიციები ხშირ ტყეში ეჭირა. წინ არავითარი ფართობი არ ჰქონდა, რომ სროლა ეწარმოებინა. ვუბრძანე, ხიშტები მაინც ჩამოეცვათ თოფებზე. შემდეგი 2 ასეულის ძებნა უნაყოფოდ დამთავრდა. ერთი ჩამორჩენილი ჯარისკაცის ცნობით, ეს ასეულები წავიდნენ პოზიციების დასაკავებლად ჩაქვის ახლომდებარე მთებზე. დავუბრუნდით მეორე ათასეულის სადგომთან, იქ დამხვდა გენ. მდივნის შიკრიკი ბრძანებით, რომ ათასეულით დამეხია ჩაქვამდის და შემდეგ სამტრედიაში. სათანადო ბრძანებები გადავეცი ჩემს გვერდით მყოფ ათასეულის უფროსს და ჩემ ხელქვეით გუნდს.

ოფიცრისა და ჯარისკაცის თანხლებით გავემართე ჩაქვისკენ. ვაპირებდი იქ პოზიციის მოწყობას, რადგან შორიდან ამ მიზნისათვის ჩაქვანმდებარე მთები დამაკმაყოფილებლად ჩანდნენ.

მატარებლების ერთიმეორის მოყოლებით საჩქარო მიმდინარეობიდან ვამჩნევდი, რომ ბათუმის ევაკუაცია ხდებოდა. ოფიცრების და შიკრიკის თანხლებით ავედი ჩაქვის ქედზე; ვაპირებდი იქ მოგერიებითი პოზიციის მოწყობას, რადგან იქ საამისო პირობები და, განსაკუთრებით, ღია და შორი ხედი დამაკმაყოფილებელი იყო. დღე მზიანი და უღრუბლო იყო. 2—3 საათის სია-

რულის შემდეგ მოვალწიეთ მწვერვალს. საუბედუროდ, იქ ჩემი ათასულიდან არავინ შემხვედრია. შევკრიბე იქ მყოფ ჯარისკაცთა ჯგუფი და ვუბრძანე მწვერვალი დაეკავებიათ. ვუყურებდი ბათუმის ევაკუაციის მსვლელობას. ფენოსანთა ერთეულების მოძრაობა არ შემიმჩნევია. საღამო უკან ჩემთან მყოფი ოფიცრები და ჯარისკაცები ჩავსხედით მატარებელში, რომელიც ზღაზენით მიემართებოდა და ჩავყდი ნატანებში. იქ მოგვრიებით პოზიციებს მართავდნენ, მაგრამ ჩემი ათასულის ჯარისკაცები არ შემიმჩნევია. გავიგე, რომ იქ იმყოფებოდა ჩვენი მთავარსარდლის გენ. გაბაშვილის მატარებელი. გამოვცხადდი იქ და ვუამბე ყველაფერი რაც ვნახე და რაც ვიცოდი. საუბედუროდ შტაბში ცნობები ძუნწად ჰქონდათ და მდგომარეობაში არ ერკვეოდნენ. ამასობაში გენ. მდივნის მატარებელიც ჩამოდა.

გენ. გაბაშვილის შტაბში მსახურობდა ჩემი ახლო მეგობარი, ჩვენი პოლკელი პოლკოვნიკი ძავანია. გაიხარა ჩემთან შეხვედრით. წამოყვანა შტაბში და თითქმის ძალით გადმომცა დავალება წავსულიყავი ნატანებში დასაზვერად და გასაგებად თუ რა ძალები მოქმედებდნენ ჩვენ წინააღმდეგ ოსმალების მხრივ. ცნობები უნდა მომეწოდებინა სამტრედიისში. თუ იქიდან გენერალური შტაბი გადაინაცვლებდა თბილისში, მაშინ ვამეგზავნა მისამართით: თბილისი, სადგურის ქუჩა, ყოფილი კავკასიის ოლქის შტაბის ბინა. მე შტაბში არ მიმუშაენია. ისეთი გულუბრყვილო ვიყავი, რომ დაზვერვის მოსაწყობი საქირო ფულიც არ გამოიერთმევეია. მეორე დღეს ვამეგზავრე ნატანებში, სადაც მიემართე ზოგიერთ დაწესებულებას დახმარება აღმოეჩინათ ჩემთვის და მიეთითებინათ პიროვნებებზე, რომლებიც გამომადგებოდნენ ოსმალეთის ჯარების რაოდენობისა და განლაგების დასადგენად მათ მიერ ოკუპირებულ ჩვენ ტერიტორიასზე. მიჩიხეს ამ საქმისთვის წავსულიყავი ოზურგეთში, სადაც ვიპოვედი სათანადო პიროვნებებს. ასეც მოვიქეცი. ოზურგეთში მთელი მოსახლეობა აფორიაქებული იყო, ყველა იმის ფიქრსა და ცდაში იყო რამენაირად აეცდინათ საფრთხე და თურქები უკუევალოთ. თუ არ ვცდები, იქ იმყოფებოდა გენ. მახინაშვილის ან გენ. ართმელაძის შტაბი. გამოვცხადდი ქალაქის მმართველობაში და ვთხოვე, რომ მოველინებინათ ჩემ განკარგულებაში დაზვერვის საქმეში გამოსაყენებელი პიროვნებები, ქართველი მუსულმანები ან ბათუმის მცხოვრებლები. დამინიშნეს 3 თურქული ენისმცოდნე. ერთი მათგანი მეტად ინტელიგენტი, საინტერესო პიროვნება, დიდად აენთო ამ საქმისთვის და დამპირდა, რომ ყველა საქირო ცნობებს მომაწვდიდა. ავუხსენი, რომ მჭირდება ვიცოდე ჯარების სიძრავლე, ზარბაზნათა რიცხვი, ჯარის უფროსთა დახასიათება, მომარაგების მდგომარეობა და სხვა. ამნაირად დაიწყო ჩემი სამსახური თარში. შეხვედრის ადგილად და ცნობების მოსაწოდებლად ნატანები დავთქვით და წავედი სამტრედიისში. აქ სადგურის ტელეფონი ჩემ განკარგულებაში იყო. ამასობაში დაიწყო მოლაპარაკება თურქებთან. საქართველოდან ამ საქმისთვის ვამეგზავრა ტრაპეზუნში დელეგაცია ბ-ნ ჩხენკელის მეთაურობით. მოლაპარაკება შედეგს არ იძლეოდა. ამავე დროს მიმდინარეობდა სამშვიდობო მოლაპარაკება გერმანელებსა და ოსმალებთან. რუსეთის წარმომადგენლებს ხელმძღვანელობდა ტროცკი, რომელიც ზავის საჩქაროდ მისაღწევად ყველა დათმობაზე მიდიოდა ოსმალეთისადმი. დაუთმო კიდევ მათ დიდი ნაწილი სამხრეთის ტერიტორიისა: ბათუმის ოლქის ნაწილი, არდაგანის რაიონი, სადაც ქართველი მუსულმანები ბინადრობდნენ, რომლებიც საქართველოსკენ ილ-

ტკოდნენ და ოსმალებთან საერთო არაფერი არ ჰქონდათ. ოსმალების მდა იქამდე მიდიოდა, რომ მოითხოვდნენ მთელ ბათუმის ოლქს, არდაგანს და ახალციხის ოლქს.

ამიერკავკასიის უკუღაზვერვის ცნობით, რომელსაც გეგეჰქორი ხელმძღვანელობდა, მდგომარეობა კატასტროფული იყო. საზავო მოლაპარაკება ოსმალეთთან არამც თუ დადებით შედეგს არ იძლეოდა, პირიქით რთულდებოდა. ოსმალოები მოითხოვდნენ ამიერკავკასიის რკინიგზის ქსელის მათ ხელში გადაცემას. თანაც, განჯაში მოლაპარაკებას აწარმოებდნენ თურქული ორიენტაციის აზერბეიჯანლები.

ამიერკავკასიის კონფედერაციამ ნაყოფი ვერ გამოიღო შემდეგი მიზეზებით: დამცხრალი არ იყო ძველისძველი განხეთქილება სომხებს, აზერბაიჯანლებსა და თურქებს შორის. ჯერ კიდევ ომის წინ საყოველთაოდ ცნობილი იყო აზერბაიჯანელთა და სომეხთა სისხლისმღვრელი ბრძოლები და სომეხთა ჟღერა, ზამდენად სძულდათ ოსმალებს სომხები. ჩემი თვლით ვნახე I სოფელი ომის დროს რა ბედი ეწიათ სომხებს, განსაკუთრებით შაჰკისეის და მურსკის ოლქებში. აქ არც ერთი სოფელი არ გადაარჩენილა, სომხები ცოლ-შვილიანად ამოწყვიტეს და ცხედრებით უშველებელი ორმოები ამოავსეს 1916 წელს. დამზვერავი ასეულით ქალაქ შუშაში შევედი. ომის წინ აქ 3000 მცხოვრები იყო, მთვან უმრავლესობა სომხობა, დღეს არც ერთი სომეხი არ გადაარჩენილა, გარდა ერთი მოხუცისა, რომელიც სასწაულად გადაარჩა და, რომელმაც გვიამბო რა ჯოჯოხეთი დაატრიალეს აქ ოსმალებმა. გვიჩვენა დაზოცილი გვამებით ამოვსებული გრძელი და ღრმა თხრილი, თოვლს რომ დაეფარა და სიმყარის გამო ახლოს ვერ დადგებოდი.

სომხეთის ქვეყანა მოქცეულია აზერბაიჯანის, ოსმალეთის და საქართველოს შუა. ოსმალები და აზერბაიჯანელები სომხების მუდმივი მტრები იყვნენ. საქართველოსთან ურთიერთობა ბოლო დროს გაუმჯობესდა. საერთოდ სომხები თავს მუდამ საფრთხეში გრძნობდნენ, ეძებდნენ მძლავრ მფარველს და ჯომავს, ასეთად მათ მუდამ რუსეთი მიაჩნდათ, სულერთია რანაირი უნდა ყოფილიყო ის. აზერბაიჯანელები, როგორც მუსულმანები, თავის მხრივ, ოსმალეთთან საერთო ენის გამოჩინავს ლამობდნენ. ამიტომ იყო, რომ ბაქოს დაკავების შემდეგ აზერბაიჯანის მთავრობა განჯაში გადავიდა, სადაც იმ დროს იმყოფებოდა ენვერ ფაშას ძმა. თურქეთს უნდოდა ესარგებლა რუსეთის სისუსტით და მიუხედავად იმისა, რომ კავკასიის კომისარიატი ცნო, იმდროვნებდა თავის ზრახვების განხორციელებასა და ამიერკავკასიაში შემოჭრის შესაძლებლობაზე.

ამიტომ იყო, რომ ჩვენი წარმომადგენლების მოლაპარაკება ტრაპიზონში, რომელსაც აკაი ჩხენკელი ხელმძღვანელობდა, უშედეგოდ მიმდინარეობდა. საჭირო იყო ამ დროს ძალა, რომელიც სიძნელებებს წინ აღუდგებოდა და იყო კიდევ ამ ძალის მოწყობის ხელსაყრელი პირობები, მაგრამ იმდროინდელმა ხელისუფლებამ ეს პირობები არ გამოიყენა, რაც შეეცდომად უნდა ჩაითვალოს.

ომის წინ, საუბედუროდ, ჩვენი ხალხი დამოუკიდებლობის მოპოვებისკენ არ მიიღტეოდა. მიუღწეველ უტოპიად მიაჩნდათ ასეთი შესაძლებლობა განმარტოებულ, პატარა, უმოკავშირეო ერისათვის. მხოლოდ მცირე ნაწალი სა-

ზოგადო მოღვაწეებისა ოცნებობდა ამაზე. ფართო მასშტაბით დამოუკიდებლობის პროპაგანდას ადგილი არ ჰქონდა.

სოციალ-ფედერალისტთა პარტია მიზნად ისახავდა ფედერაციის მოპოვებას რუსეთის ფარგლებში, ყველაზე ძლიერი ქართველ სოციალ-მენშევიკთა პარტია ვადაბმული იყო მთელი რუსეთის სოციალისტებთან და რუსეთის იმპერიის ახალ საწყისებზე მოწყობაზე ოცნებობდა. უნდა აღინიშნოს, რომ მენშევიკებს ჰყავდათ მრავალი გავლენიანი პიროვნება რუსეთის სოციალისტურ მმართველთა წრეებში. ნიკოლოზ ჩხეიძე ომამდეც ცნობილი იყო მთელ რუსეთში. 1917 წლის თებერვლის რევოლუციის შემდეგ არჩეულ იქნა მუშათა და ჯარისკაცთა უმაღლესი საბჭოს თავმჯდომარედ, პეტროგრადში. ამ საბჭომ ცნო ბოლშევიკების დამოუკიდებლობა, ოღონდ საქართველოს დამოუკიდებლობაზე ხმაც არ ამოუღია, მიუხედავად იმისა, რომ ეს შეძლო ქართველმა სამღვდლოებამ და ეკლესიის დამოუკიდებლობა აღადგინა. გამოეყო რუსეთის ეკლესიის და უშუალოდ კონსტანტინოპოლის პატრიარქს დაუკავშირდა.

არ უფიქრიათ ქართული და კავკასიური ჯარის შედგენაზეც, ერიდებოდნენ, ალბათ, ნაციონალური ლტოლვილების გამოყენებას. აქ გამოიჩინეს შორს ჰერკონის სისუსტე, რამაც შემდეგში მეტად გააძნეა კავკასიის ერთა ვითარება, ხომ შეიძლებოდა დასაწყისშიც მოეწვიათ რუსეთის სხვადასხვა ფრონტიდან დაბრუნებული ჯარისკაცები ამ ერთეულთა მოსაწყობად? ამიერკავკასიის ერთა ვითარებას ართულებდა მილიონზე მეტ ჯარისკაცთა ყოფნა ამიერკავკასიაში. მისი კვება და რუსეთისკენ გამგზავრება, ბოლშევიკთა აგენტები ამასობაში ამოქმედდნენ, სურდათ თბილისში დაგროვილი სამხედრო მარაგი ეგდოთ ხელთ და მდგომარეობას დაჰპატრონებოდნენ. სურდათ საამისო თბილისში მყოფი ნაწილები გაებოლშევიკებინათ.

თბილისის ჯარისკაცთა და მუშათა საბჭომ ამის ასაცილებლად 1917 წლის დეკემბერში დაიკავა არსენალი, სადაც სამხედრო მასალის და ვაზნების დიდი მარაგი ინახებოდა. შექმნეს მუშათა შემადგენლობის სახალხო გვარდია. ჯერ თბილისში და შემდეგ ყველა სხვა ქალაქში. დადებითი როლი შეასრულეს ადმინისტრაციის მოწყობასა და წესრიგის დაცვაში. ჯარის მხრივ ვადაწყდა ქართული, აზერბაიჯანული და სომხური კორპუსების შედგენა. მათ მოწყობას შეუდგნენ 1917 წელს, ბოლშევიკური გადატრიალების შემდეგ და მიმდინარეობდა ზანტად იარაღისა და ხელსაწყოთა ნაკლებობის გამო. ფრონტს მოხსნილი ჯარები მძიმე იარაღს ოსმალებს უტოვებდნენ და სურსათის შოვნის იმედით ანკარევდნენ, ძარცვავდნენ და ანიავებდნენ ქალაქებსა და სოფლებს სომხეთს, საქართველოსა და აზერბაიჯანში.

ოსმალებს რჩებოდათ ჯარის მიერ მიტოვებული სამხედრო მარაგის საწყობები და ფეხდაფეხ მისდევდნენ ფრონტიდან მოხსნილ ჯარს. იკავებდნენ იმაზე მეტს რაც ბრესტის ხელშეკრულებით მიიღეს, მთელ კავკასიას. მდგომარეობა მძიმე და თითქმის გამოუვალი იყო. არც დასავლეთის ფრონტზე იყო უკეთესი მდგომარეობა. ჯარები უბრძოლველად იხევდნენ. მათ კულში მისდევდათ პატარ-პატარა ნაწილები. ბოლშევიკებმა ამასობაში გართული იყვნენ კონტრრევოლუციონერებთან, სხვადასხვა რუსი გენერლების მიერ შექმნილ ნაწილებთან ბრძოლაში. ამ პირობებში გერმანელთა ჯარი უკრაინაში შეიჭრა. როგორც ზემოთ აღვნიშნე, ამიერკავკასიის კომისარიატმა, რომელიც რუსეთში ბოლშევიკური გადატრიალების შემდეგ შედგა, გამოცდა ვერ ჩააბა-

რა. სომეხთა და აზერბაიჯანელთა ლტოლვა არ ეთანხმებოდა საქართველოს ინტერესებს. მათ ურთიერთობაში გაჩნდა ბზარი, ქართველ მოღვაწეთაგან ზოგიერთნი იმყოფებოდნენ გერმანიაში და მიილტვოდნენ საქართველოს დამოუკიდებლობისაკენ. გერმანელები, როგორც ცნობილი სხვისი საკუთრების დაუფლების მიმდევარი ხალხი, ამ ქართველ მოღვაწეებთან შეთანხმებას აპირებდნენ. საქართველოში სამეფოს შექმნა და ტახტზე გერმანეთის მეფე ვილჰელმ II-ის შვილის იოაჰიმის აყვანა სურდათ. ომის დროს შეუღდნენ კიდევ რუსეთის ჯარის ტყვე ქართველთაგან კორპუსისა თუ ათასეულის შედგენას. არ ვიცი რატომ, მაგრამ გვონებ მეტად მძიმე მდგომარეობის გამო, ჩვენმა წარმომადგენლებმა გააბეს კავშირი ამ ასეულთან და დახმარება სთხოვეს გერმანელებს, თანაც ჩვენი წარმომადგენლების მოლაპარაკება ოსმალებთან ტრაპიზონში შედეგს არ იძლეოდა. პირიქით, მათი მადა იზრდებოდა და უკვე მთენი მესხეთისა და ჭავჭავთის გადაცემას მოითხოვდნენ. ბათუმიდან გასვლანზე ხომ ლაპარაკიც არ უნდოდათ. მისის დასაწყისში გერმანეთიდან ჩამოვალა წარმომადგენლობა გენ. ფონ ლოსევის თავმჯდომარეობით. მან მიიღო მონაწილეობა სსზავო მოლაპარაკებებში; ოსმალთა მოთხოვნები გადაჭარბებულად ცნო და, როგორც თავის მოკავშირეს, უბრძანა მათი შეზღუდვა. შემდეგ უკრაინიდან ჩამოიყვანეს ჯარი ბათუმის ოქქის დასაკავებლად. მათი ნაწილი ქუთაისშიც დაბინავდა. ამით უნდოდათ ოსმალთა ექსპანსიისთვის ბოლო მოეღოთ. რაკი ამიერკავკასიის ხალხთა ინტერესები ერთმანეთს არ ეთანხმებოდა და მათი პოლიტიკური ორიენტაცია ერთიმეორის საწინააღმდეგო იყო. ასეთ ძნელ პირობებში საქართველოს სახალხო საბჭომ საქართველოს დამოუკიდებლობა გამოაცხადა. ამ დროს სამტრედიიაში ვიყავი. ცნობამ ელვის სისწრაფით მოაღწია. ძნელია აღწერო სიხარული, რომელიც გამოიწვია ამ ცნობამ. საქართველო 117 წლის მონობისა და ჩაგვრისგან თავისუფლდებოდა. საუბედუროდ, თავისუფლების განსამტკიცებლად ჯერ კიდევ ბევრის დაძლევა და გაკეთება იყო საჭირო. ჩრდილოეთიდან დიდი საშიშროება ახლოვდებოდა.

იქ ძმათა ბრძოლები მიმდინარეობდა წითლებსა და თეთრებს შორის. საქართველოს დამოუკიდებლობა ვერც ერთს ვერ წარმოედგინა. ბაქო და ჩრდილოეთ კავკასიის ნაწილი ბოლშევიკების ხელში იყო. სოჭსა, ტუაფსესა და ნოვოროსიისკში ძალაუფლება ხელიდან ხელში გადადიოდა. ვინ იყო იქ ბატონ-პატრონი ძნელი გამოსაცნობი იყო. საქართველოს მთავრობას რამიშვილი ჩაუდგა სათავეში. წინ მას ედგა მრავალი მოსაგვარებელი საკითხები. ასეთ პირობებში სახელმწიფოს შექმნა და მისი მოწყობა დიდ და პასუხისმგებელ საქმიანობას მოითხოვდა.

ოსმალები დაეინებით მოითხოვდნენ მათ განკარგულებაში რკინიგზის გადაცემას ჯარების აზერბაიჯანში გადასაყვანად, რადგან ბოლშევიკების მიერ ბაქოს დაკავების შემდეგ, აზერბაიჯანელები ოსმალებს საამისო დახმარებას სთხოვდნენ. მართალია, გერმანელებმა ოსმალებს მადა შეუშვირეს, მაგრამ მათი საქართველოში ყოფნა საიმედო არ იყო, ოღონდ, რაკი სხვა გამოსავალი არ ჩანდა, უნდა გვეცადა ომის დამთავრებამდე და მოვლენათა მსვლელობას მივინდობოდით. თებერვლის რევოლუციის შემდეგ ადმინისტრაცია სწრაფად და დადებითად მოეწყო, ოღონდ რაც შეეხება ჯარისა და სახელმწიფო მმართველი ორგანოების შექმნას პირობები გაძნელებული იყო. იგრძნობოდა ნაკლებობა მაღალი თანამდებობებისთვის შესატყვისი პიროვნებებისა. მეფის რუ-

სეთი ქართველებს მინისტრის თანამდებობამდის არ უშვებდა. ყველა ამ სიძნელეების მიუხედავად, ჩვენმა მოღვაწეებმა შეძლეს თავის გართმევა: ბათუმი თურქებს ეკავათ, გერმანელები წესიერად იქცეოდნენ და საქართველოს შინაურ საქმეებში არ ერეოდნენ. ბათუმის საოკუპაციო ზონის განსაზღვრის გამო ვაგემგზავრე თბილისში, თუმცა ჩემი სურვილი იყო უნივერსიტეტში შევსულიყავ, საინჟინრო დარგზე, მაგრამ ჩემი საყვარელი დედის რჩევით, რომელსაც ვუმაღლი ყველაფერს რაც დადებითია ჩემში, ჩემი ბედი სხვანაირად წარაჩართა. ის მიუბნებოდა: „სამშობლოს ერთგული და გამოცდილი ხალხი სჭირია. კაპიტნის ხარისხი გაქვს, მალე პოლკოვნიკის ჩინსაც მიიღებ, სჯობია, ქართულ ჯარში დარჩე, თორემ იტყვიან მეფის რუსეთს ემსახურებოდა, ქართულ ჯარში დარჩენა კი არ მოისურვავ“. დიდად იმოქმედეს ჩემზე ამ სიტყვებმა. ჩველი თბილისში გაწეული მუშაობის ჩასაბარებლად, რომელიც მივიღე ვენ. გაბაშვილის შტაბიდან სამტრედიაში. შემდეგ გამოცხადდა გენ. შტაბში, ჩავაბარე დოკუმენტები და გავასწორე ანგარიში. აქ უნდა აღვნიშნო რომ დავალების მიღებისას არავითარი სახსრები არ მიმიღია, დავიწყების გამო. მთელ მუშაობას ვაწარმოებდი საკუთარ ხარჯზე.

შტაბში საორგანიზაციო დარგის უფროსად იყო იოსებ ჩეჩელაშვილი, შტაბის უფროსად გენ. ანდრონიკაშვილი, მეტად ნიჭიერი და გულმოდივნი მუშაკი. მიუხედავად იმისა, რომ მუდამ რუსეთში მსახურობდა ქართულს სრულიად დამაკმაყოფილებლად ფლობდა. მე შტაბში აქამდის არ მიმუშავნია და არ ვიცოდი შევძლებდი თუ არა სარგებლობის მოტანას. მაშინ საქირობა მოითხოვდა წესდებებისა და სხვადასხვა ინსტრუქციის გამოცემას, ტერმინოლოგიის დამუშავებას. შეიქმნა სამისო კომისია გენ. ოდიშელიძის თავმჯდომარეობით, რომელიც ომის დროს კავკასიის ფრონტის უფროსის თანაშემწე იყო. გარდა ამისა იყვნენ: გენ. არჯენანიძე დამსახურებული მეთაური და ნამდვილი ქართველი, პოლკ. ვაგოშვილი, რომელიც პოლიტიკური მიდრეკილებისთვის მეფის დროს მარაგში ჩაირიცხეს. მთავარი წევრი ამ კომისიისა იყო პროფესორი ივანე ჯავახიშვილი, საქართველოს და მისი ისტორიის დიდი მცოდნე, ურომლისოდაც კომისიის მუშაობა, ალბათ, დიდხანს გაგრძელდებოდა. მე დამნიშნეს მდივანად, მუშაობა ინტენსიურად მიმდინარეობდა. წესდებები მუშავდებოდა აჩქარებული ტემპით, გამოცდილებისა და საჭიროების მიხედვით, რუსულ წესდებებზე დაყრდნობით. წესდების გადასინჯვის და შესწორების შემდეგ საჭირო იყო მათი საჩქაროდ გადათარგმნა, დაბეჭდვა და ერთეულებში დაგზავნა სამეცადინოდ. ვმუშაობდით მთელი დღეობით, სახლში შებინდებისას ვბრუნდებოდი. პირველმა მე გადავთარგმნე ქვეითა ჯარის მოქმედების წესდება. ეს მუშაობა დიდ კმაყოფილებას მგვრიდა, რომ ასეთ ღირსეულ ადამიანებთან ვთანამშრომლობდი და ჩემი წვლილიც შემიქონდა იმ დიდ საქმეში, რომელიც საქართველოს ესაჭიროებოდა. ფეხზე ვაყენებდით ჯარს, რომლის ისტორიული გამირული წარსული კარგად ვიცოდით როგორც ჩვენი ოჯახის წევრებიდან, ასევე ჩვენთვის დაუფიწყარი და ძვირფასი მასწავლებლის კორნელი აღლაძის ვაკვეთილებიდან. ქართული ენის ლექციებზე ხშირად მოგვიხსრობდა წინაპართა გამირულ ბრძოლებზე მონდოლებთან, თურქებთან, სპარსელებთან, უკიდურესად მძიმე პირობებში დგებოდა ფეხზე დამოუკიდებელი საქართველო. არ იყო სურსათი, გვაკლდა პირველი მოთხოვნილების საქონელი, ფეხსაცმელი, ტანსაცმელი. მათი შექმნა უიმედო იყო. რუსეთი ში-

ნაურ საქმეებში იყო გართული. ოსმალები მტრულად განწყობილნი, დასავლეთის სახელმწიფოები ჩვენი ბედით დაინტერესებულნი არ იყვნენ. მძიმე, მეტად მძიმე პირობებში ეწყობოდა სახელმწიფო. გაკვირვებას იწვევს მოგონება, თუ როგორ შეეძლო ამ სიძნელეების გადალახვა და სახელმწიფოს ასე თუ ისე მოწყობა. უსათუოდ ამ საქმის წარმატებას უნდა ვუმადლოდეთ ჩვენ ახალგაზრდა, ნიჭიერ და ენერგიულ პოლიტიკურ ხელმძღვანელობას საქართველოს ჩრდილოეთით მთიელებიც მიიღტვოდნენ დამოუკიდებლობისკენ, სიძნელეები ამის მისაღწევად არც მათ აკლდათ. კავკასიის ფრონტიდან მოხსნილ რუსეთისკენ მიმავალ გაბოლშევიკებულ ჯარს მათ ტერიტორიაზე უნდა გაეწყო. შიშობის დასაძლევად და სურსათის მოსაპოვებლად თავს ესხმოდნენ, ძარცვავდნენ და ანიაგებდნენ მათ ქონებას.

თუ საქართველომ დაძლია ეს პირობები მხოლოდ იმ აღტყინებას მიეწერება, რომელიც გამოიჩინა ქართველმა ერმა დამოუკიდებლობის მოპოვების ფაქტით. დამოუკიდებლობის გამოცხადებამ, გერმანელთა ჯარის გამოჩენამ საქართველოში დააშოშმინა ოსმალები და მათი წინსვლა საქართველოს ტერიტორიაზედ შეაჩერა. უამისოდ ჯარების უქონლობის გამო, ოსმალების წინსვლას ვერ შევაჩერებდით, მათ ეკავათ არდავანის, ართვინის და ბათუმის ოლქის ნაწილები. იძულებული ვიყავით ამას დროებით შევრიგებოდით. ასე გასტანა ომის დამთავრებამდის ე. ი. 1918 წლის ნოემბრამდის. მოკავშირეთა გაშარჯვების შემდეგ ოსმალეთი იძულებული იყო ამიერკავკასიიდან გასულიყო 1914 წლის საზღვრამდის. აგრეთვე, გერმანელებს უნდა დაეტოვებინათ ჩვენი ტერიტორია. სამაგიეროდ, კავკასიაში შემოვიდა ინგლისი. დაიკავეს მათ ბათუმის მცირე ნაწილი და ბაქო, სადაც ბოლშევიკთა განდევნის შემდეგ დაოსადგურა აზერბაიჯანის მთავრობამ. უნდა აღენიშნო, რომ ოკუპანტთა მოქცევა, როგორც გერმანელების, ისე ინგლისელების სრულიად წესიერი იყო. არავითარ უთანხმოებას მათთან ადგილი არა ჰქონია და ჩვენ შინაურ საქმეებში არ ჩაბმულან. მხოლოდ ბათუმში იდგნენ მაგარი ფეხით. შექმნეს აქ ბაზა თეთრგვარდიელთა დასახმარებლად. არ უწევდნენ ანგარიშს რუსეთში შექმნილ მდგომარეობას, ეგონათ, რომ ეხმარებიან თავის მოკავშირე მეფის რუსეთს. ტყუილბრალოდ აწვდიდნენ სამხედრო მასალას თეთრგვარდიელებს, რომლებიც თავგზააბნეულები იყვნენ და ვერავითარ დადებით შედეგს ვერ აღწევდნენ. მათთვის განკუთვნილი იარაღი კი ბოლშევიკებს უფარდებოდათ ხელთ და მათ აძლიერებდა.

1918 წლის დამდეგს (თარიღი არ მახსოვს) სრულიად მოულოდნელად სომხეთის ჯარი შემოიჭრა ბორჩალოს მაზრაში და დაგვიწყო ომი. ჩვენთვის ეს დიდი მოულოდნელობა იყო. საზღვრებიც სუსტად იყო დაცული. როგორც ზემოთაც მოვასხენეთ სომხეთის მდგომარეობაც კრიტიკული იყო. საუკუნეების მანძილზე დაგროვილი ერთმანეთის სიძულვილი სომხების აზერბაიჯანისადმი და ოსმალებისადმი აიძულებდა მათ მფარველის ძებნას, ასეთად რუსეთს თვლიდნენ და თავისი ჯარის მოწყობა ყოფილ რუსეთის ოფიცერებს, ტომით რუსებს დააკისრეს. მუდმივ კავშირში იყვნენ კონტრაგოლუციონერ გენერლებთან. ესენი სომხეთის ჯარს თავის გამოყოფილ კორპუსად სთვლიდნენ. რიცხვითაც ბევრი იყვნენ, რადგან დიდი სიძნელეების გამო ომის შემდეგ რუსეთში დაბრუნებას, სომხეთში დარჩენას არჩევდნენ. სანაინის დაკავების

შემდეგ სომხების ჯარი სადახლოში შეიჭრა. თავდაპირველად მდგომარეობა რთული იყო. ადგილზე მხოლოდ მცირე ნაწილები გვეყენა. საჭირო შეიქმნა ხელდახელ მობილიზებული ერთეულების გადასროლა. ფრონტის უფროსად მთავრობამ გენ. ვიორგი კვინიტაძე დანიშნა. მთავარმა შტაბმა მინათვის შტაბი შეადგინა, სადაც მე მხვერავის გამგის მოვალეობა დამეკისრა. მალე განსაკუთრებული მატარებლით სადახლოსკენ გავეჩეთ, უკან მოგვეყვებოდა სამხედრო ნაწილები, ჯავშნოსანი მატარებლები და საომარი მასალა, რამდენიმე დღის შემდეგ გადავედით კონტრიერიშხედ, უკუვაგდეთ სომეხთა ნაწილები, ოღონდ სომხების მიერ დაკავებული ტერიტორია არ დავეთბარუნებია.

სწორედ ამ დროს ფრონტზე გვეწვია მთავარი შტაბის სამარავო დარგის გამგე, გენერალური შტაბის პოლკოვნიკი წაჩიტიშვილი (?). თან ჩამოიყვანა ინგლისელი პოლკოვნიკი; მისი მოთხოვნების ძალით გადაწყდა ომები შეგვეჩერებინა, სომხებთან მოლაპარაკება დაგვეწყო ზავის ჩამოსადგებად. ორივე ეს ოფიცერი ჩვენ მატარებელში დაბინავდა. მეორე დღეს საქართველოს მხრივ ჯარების მოქმედება შეწყდა და მოეწყო ინგლისელი პოლკოვნიკის თანდასწრებით სომეხი და ქართველი სარდლობის შეხვედრა. ძნელი წარმოსადგენია ჩემი განცვიფრება, როდესაც სომეხთა ჯარის მთავარსარდალი გენ. სილიკოვი დავინახე. იგი 1914—1915 წლებში პოლკის მეთაურის უფროსის თანაშემწე იყო კავკასიის მსროლელთა მე-8-ე პოლკში, რომელშიც მეც ვმსახურობდი. ძალიან მავსებდა და დიდად ვუყვარდი. მისი ადიუტანტი მურადიანი 1916—1918 წლებში უმცროს ოფიცრად იყო ასეულში, რომლის უფროსიც მე ვიყავი. ერთმანეთს გულითადად მივესალმეთ. ორივეს ცრემლი გვადგა თვალში. ნუთუ ჩვენ შორის საბრძოლველი რამე იყო? გვეცხოვრა კეთილმეზობლურად, როგორც ეს წარსულში ყოფილა! წარმომადგენლების მოლაპარაკება მიმდინარეობდა გულთბილი განწყობილებით და სასურველი შედეგის ნიშნებს იძლეოდა. ერთი საათიც არ იყო გასული მოლაპარაკების დაწყებიდან, რომ ცხენდაცხენ მოვიდა სომეხთა გმირი, ძველი პარტიზანი, მასთან ერთად ჩემი მხვერავთა ასეულით ვიბრძოდი ოსმალეთის ფრონტზე 1915—1916 წლებში, დეკემბრიდან თებერვლამდე. ბრძოლებით გავიარეთ ქალ. მუში აღუშკის ხეობა. ქ...-მდის. მივიწვევდი წინ და გზას ვუხსნიდით უკან მომავალ კავკასიის მსროლელთა ბრიგადას. დავუახლოვდით ერთმანეთს ამ ბრძოლებში და დავმეგობრდით. მაშინ იყო სწორედ, რომ სიროსთან ერთად ვათვალიერებდით ეფრატის მარცხენა ნაპირს, რომელზედაც მაშინ ჯერ კიდევ აღუქსანდრე მაკედონელის მიერ აშენებული დიდებული ხიდი იყო, გრძელ და ტევად თხრილებს რომლებიც თურქთა და ქურთების მიერ სომეხთა დახოცილი გვაშებდით იყო სავსე. ამ თხრილებს გვიჩვენებდა სასწაულით გადარჩენილი ხნიერი სომეხი. არ იყო სასიამოვნო სანახავი ეს ბარბაროსობა, რომელსაც შემდეგში ევროპის ყველაზე კულტურული ერიც მიმართავდა. აზრთა გაცვლა-გამოცვლის შემდეგ ინგლისელი პოლკოვნიკის თანდასწრებით სამხედრო მოქმედებები შეწყდა. დაიწყო მოლაპარაკება საზღვრების საბოლოო სახის დასადგენად.

დავბრუნდით თბილისში. მხედართმთავრის შტაბი დაშლილი იქნა და შევვლექით ისევ ჯარის მოწყობის საკითხს. თეთრგვარდიელები ნოვოროსიისკის, ტუაპსისა და სოჭის დაკავების შემდეგ დაიძრნენ გავრის მიმართულებით. გადმოლახეს საზღვრები და ბიჭვინტასა და ოჩამჩირეს დამეჭრნენ. დენიკინისა

და ვრანგელის ჯარები საქართველოს დამოუკიდებლობას არ სცნობდნენ, მეფის რუსეთივით საქართველოს თავის საკუთრებად თვლიდნენ. საქართველოსა და ამიერკავკასიის რუსეთიდან ჩამოშორება შეუძლებლად მიაჩნდათ.

საჭირო იყო ძალების საჩქარო შეკრება და შემოსეული მტრის ჩვენი ტერიტორიიდან განდევნა. ამ ფრონტის მთავარსარდლად დანიშნულ იქნა მეტად ენერგიული გენერალი მახინაშვილი. მის განკარგულებაში გადავიდა ქუთაისის ჯარის და გვარდიის ნაწილები. ამ ჯარებმა ჯერ შეაჩერეს თეთრგვარდელთა წინსვლა, შემდეგ კონტრიერიშით განდევნეს ისინი ადლერამდის და დაიკავეს პოზიციები მდინარის პირას ვაგრასა და ადლერს შუა.

ზევით მოვიხსენიე, რომ სომხებთან ომის დამთავრების და მთავარსარდლის შტაბის დაშლის შემდეგ, დაეუბრუნდი ჩემ მუშაობას გენერალურ შტაბში. წესდებოდა შედგენა და მათი ნაწილებში დაგზავნა გრძელდებოდა. მუშაობას ხელმძღვანელობდა გენ. ოდიშელიძე. იქვე ვბჭობდით ჯარის შექმნის საკითხებზე. ჩვენი მთავრობა, როგორც მოვიხსენიე, სოციალისტური იყო და დიდ სურვილს არ იჩენდა რეგულარული ჯარის მოწყობისთვის. საკმარისად მიაჩნდა ისეთი ორგანიზაციის შექმნა, როგორც შვეიცარიაში იყო ე. ი. მილიციური სისტემა. არ ვიცი თუ ეს მიზანშეწონილი იყო ისე მძიმე პირობებში, როდესაც საქართველო გარს შემორტყმული იყო მტრულად განწყობილი სახელმწიფოებით. მასხოვს, გენ. ოდიშელიძე, დიდად განათლებული და დამსახურებული ოფიცერი მხარს უჭერდა ამ წინადადებას: საჭიროდ არ ცნობდა ოფიცერთა ხარისხებს, მათ მაგიერ უკეთესად მიაჩნდა ოფიცერთა წოდება დაკავებული თანამდებობის თანახმად აღნიშნულიყო, როგორც გუნდის, ათსეულის, პოლკის უფროსი და სხვა. კომისიამ საბოლოოდ გადაწყვიტა შექმნილიყო 3 ქვეითა ბრიგადა, ერთი ცხენოსანი პოლკი და ცალკეული ბრიგადები არტილერიის, საპერთა და სხვა დარგის ჯარების.

ინგლისელების მიერ ბათუმის დაკავებისა და ჩრდილოეთის მხრიდან მშვიდობის დამყარების შემდეგ, შესაძლებელი გახდა ოსმალთა ჯარების საქართველოს ტერიტორიიდან, სახელდობრ არდაგანიდან, განდევნა. საჩქაროდ ჩატარდა ჯართა კონცენტრაცია ქალაქ ახალციხის რაიონში. მთავარსარდლად დანიშნა ისევ გენ. კვინიტაძე, რომელმაც დადებითად დაამთავრა სომხებთან ომი.

მე, გენერლის შტაბში დამნიშნეს და გავემგზავრე ახალციხეში, სადაც იდგა ფრონტის შტაბი. ჯარის კონცენტრაციის დამთავრების შემდეგ გადავედით შეტევაზე და გავწმინდეთ ოსმალებისაგან არდაგანი და ნაწილობრივ ართვინის ოლქი. დამარცხებული ოსმალები ამ დროს მძიმე პირობებში იმყოფებოდა, ოსმალების სულთანი ტახტიდან ჩამოგდებული იყო; ოსმალების ბელადს ქემალ ფაშას სხვა ბევრი საქმეები ჰქონდა გადასაწყვეტი და ჩვენთვის ამიტომ არ ეცალა. არდაგანის ოსმალთაგან განთავისუფლება დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენდა. მოქმედების დამთავრების შემდეგ შტაბი თბილისში გააუქმეს.

აქ მინდა აღვნიშნო სამხედრო სამინისტროს და გენერალური შტაბის შემადგენლობა. სამხედრო მინისტრად გიორგიძე იმყოფებოდა; მასთან მივლინებული იყვნენ გენერლები ოდიშელიძე, გედევანიშვილი, ქუთათელიძე, ზაქარიაძე და სხვები... შტაბის უფროსად იყო გენ. ანდრონიკაშვილი, ჭკვიანი, განათლებული, მშრომელი, მას დიდი ღვაწლი მიუძღვის ქართული ჯარის შედგენაში.

კანცელარიის გამგედ იყო პოლკ. პეტრიაშვილი; მის თანაშემწეებად მიორი გოცაძე და ერთი ჩემი ამხანაგი რუსული პოლიდან.

პირველი საორგანიზაციო განყოფილების უფროსი იყო გენ. შტაბის პოლკოვნიკი ჩეჩელაშვილი (დაამთავრა შემოკლებული კურსი), თანაშემწეებად პოლკოვნიკი ცაგარელი და მე. მეორე განყოფილების — დახვერვის უფროსი იყო გენ. შტაბის პოლკოვნიკი მუსხელიშვილი (დაამთავრა შემოკლებული კურსი), თანაშემწეებად ჭილაშვილი და სიტაშვილი. აქ უნდა აღვნიშნო, რომ გენ. შტაბის პოლკოვნიკი მუსხელიშვილი იყო განსაკუთრებით ნიჭიერი, ზრდილობიანი და მშრომელი ოფიცერი. მას ყველა პატივს სცემდა. დახვერტეს ბოლშევიკებმა 1924 წლის აჯანყების შემდეგ.

IX განყოფილების (მომარაგების) უფროსად იყო პოლკოვნიკი ივანოვი ერთადერთი ოფიცერი ტომით სომეხი, თბილისში დაბადებული და იქ აღზრდილი (დაამთავრა შემოკლებული კურსი). მისდამი ასეთი ნდობა (მაღალი თანამდებობა მიანდეს) მან ვერ გაამართლა.

გენ. შტაბის უფროსის თანაშემწედ იყო გენ. შტაბის პოლკოვნიკი ნიკოლოზ გედევანიშვილი. ომამდე დაამთავრა გენ. შტაბის აკადემია.

ჯარში 3 გედევანიშვილი მსახურობდა: გენერალი ალექსანდრე, რომელიც სამინისტროში მუშაობდა; გენ. იოსები, რომელიც სოციალ-ფედერალისტთა პარტიის წევრი იყო და ომამდე ჯარში არ მსახურობდა. 1918 წ. აღგენდა ფედერალისტურ ლეგიონს და მონაწილეობა მიიღო საქართველოს ყველა ომებში და პოლკ. ნიკოლოზი, რომელიც ზევით მოვიხსენიე. ყველამ დაამთავრა ომის წინ. გენ. შტაბის აკადემია და ყველანი ერთგულად ემსახურობდნენ დამოუკიდებელ საქართველოს. გენ. შტაბის სამხედრო დარგის უფროსად იყო პოლკ. ნაცელიშვილი (ომამდე დაამთავრა გენ. შტაბის აკადემია), გენ. შტაბის პოლკ. ზაქარიაძესთან ერთად. მეტად საქმიანი და ენერგიული პიროვნება, უპირდა ქართული ლაპარაკი, თუმცა მუდამ საქართველოში მსახურობდა ტრანსპორტის გამგედ. რომან ოვექსიანი, ჩემი კარგი მეგობარი, მშრომელი და გულდასმითი ოფიცერი. საპიორთა უფროსად, დიპლომათი ინჟინერი პოლკოვნიკი თაყაიშვილი (დაამთავრა სამხედრო საინჟინრო აკადემია) ტოპოგრაფიის უფროსად* (დაამთავრა ომის წინ ტოპოგრაფიული აკადემია).

როგორც ზევით მოვიხსენიე, 1918 წელს არ მინდოდა სამხედრო სამსახურში დარჩენა. ვაპირებდი პოლიტექნიკუმში შესვლას საინჟინრო დარგზე. თურქებთან ომის დროს გამოვცხადდი ფრონტზე და დაეწიე სამსახური, ოღონდ 1918 წელს ალექსანდროპოლიდან ჩამოტანილი ჩემი მოწმობები სამინისტროს პირადი შემადგენლობის განყოფილებისათვის არ გადამიცია. მოწმობები არ მოუთხოვნიათ, არც მაშინ როდესაც გამაწიეს საორგანიზაციო დარგის უფროსის თანაშემწედ გენერალურ შტაბში.

მხოლოდ 1918 წლის დამდეგს დამიბარეს პირადი შემადგენლობის განყოფილებაში და მომთხოვეს მოწმობები, გადავეცი ყველა, გარდა იმ მოწმობისა, სადაც აღნიშნული იყო ჩემ მიერ პოდპოლკოვნიკის ხარისხის დამსახურება. ამის შესახებ ველაპარაკე ჩემ ამხანაგ გოციორძეს, მან გაუხიარა ეს კადრების დარგის უფროს პოდპოლკოვნიკ ხომერიკს. დამიბარეს ისევ კადრების დარგში, მომთხოვეს ის მოწმობა. გადავეცი და ვგონებ, 1918 წლის იან-

* ტექსტში გვარი გამოტოვებულია (ო. შ.).

ვარსა თუ თებერვალში ამამალეს პოდპოლკოვნიკის ხარისხში. ახალციხიდან დაბრუნების შემდეგ გამოცხადდი შტაბში. აქ კადრების უფროსის თანაშემწის, პოლკოვნიკ გელევიანიშვილისაგან მივიღე ბრძანება წავსულიყავი ბათუმში, სადაც ჩვენ რწმუნებულთან გამოცხადების შემდეგ, უნდა შევხვედროდი ჩვენ ოფიცერს, ქართველ მუსულმანს, მამედ ბეგსა და მასთან ერთად მონაწილეობა მიმეღო ქართველ ოფიცერთა გამოსვლის მოწყობაში ჩვენი ტერიტორიების ინგლისელთა ოკუპაციიდან განთავისუფლების შემთხვევაში. მამედ ბეგი გამოცდილი, განათლებული, გავლენიანი და პოპულარული პიროვნება იყო ქართველ მუსულმანთა შორის ბათუმსა და ართვინის ოლქებში. ჩვენი ხელმძღვანელობა მას დიდად აფასებდა და ისიც მათთან მუდმივ კავშირში იყო. მუსულმანობა ქართველებმა ამ ოლქებში ოსმალთა ძალდატანებით მაიღეს, თავის თავს მუდამ ქართველებად ცნობდნენ და მისკენ მიილტვოდნენ.

აჭარლები მხოლოდ ბათუმსა და ართვინის ოლქში არ ცხოვრობდნენ, არამედ ტრაპიზონამდის, რომელიც წარსულში აგრეთვე საქართველოს ეკუთვნოდა.

ყოველი ოკუპაცია, თუნდაც მოკავშირე სახელმწიფოს მიერ, მცხოვრებთა სიძულვილს იწვევს. ინგლისელთა მიერ ბათუმის ოკუპაციამაც დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია ოფიცერთა შორის. მათ სწადადათ ოკუპაციისგან განთავისუფლება, მით უმეტეს, რომ ინგლისელები ყოველ დახმარებას უწევდნენ თეთრგვარდიელებს, რომლებიც იმ დროს მრავლად და თავისუფლად ლაპარაკობდნენ ბათუმში და არ მალავდნენ მტრობას და სიძულვილს ჩვენი ხალხისადმი. ეს მეტად აღელვებდა მათ და ინგლისელებისადმი წინააღმდეგობის გრძნობას უღვივებდა.

მამედ ბეგის მძა — ასლან ბეგი ჩვენმა მთავრობამ გენერლის ხარისხში აიყვანა, რადგან მასაც დიდი გავლენა ჰქონდა აჭარლებზე. მას საიდუმლო სამხედრო ორგანიზაციის მოწყობა მიანდეს: შესაფერის მომენტში ოკუპანტთა გაძევება და ქვეყნის განთავისუფლება უცხო ძალებისაგან. ასლან ბეგს შევხვედი ჩვენ წარმომადგენლობაში. დავბინავდი მის ბინაში და შევუდექით ორგანიზაციასა და შეიარაღებას ბათუმის რაიონში.

ეს მუშაობა მეტად მძიმე და სახიფათო იყო, მით უმეტეს, რომ მე ოფიცრის ტანსაცმელში ვიყავი გამოწყობილი, რომელიც არაფრით არ გამოირჩეოდა მეფისდროინდელი ოფიცერთა ჩაცმულობისაგან. მხოლოდ ქუდებზე გვქონდა ეროვნული ფერების ნიშანი და სამხრეებზე ქართული ასოებით ამოქარგული ნაწილი და უწყება, რომელსაც ვეკუთვნოდით. ასე იყო ქართული ჯარის ორგანიზაციის დამთავრებამდის, რადგან ახლად ფეხზე დამდგარ სახელმწიფოს აკლდა ფინანსური საშუალებანი ჯარის ჩაცმულობისთვის. საქართველოს საკმაოდ ჰქონდა საკუთარი ბამბა, მატყლი და აბრეშუმი, მაგრამ საფეიქრო მრეწველობის უქონლობის გამო მათ ვერ ამუშავებდა. ასე მართავდა მეფის რუსეთი განაპირა ერების ეკონომიკას. საქართველოში ბევრი ნედლი მასალა იყო მძლავრი საფეიქრო ინდუსტრიის შექმნისათვის, მაგრამ ეს ყველაფერი ქართველებისათვის არ იყო დანიშნული. ჩემი ბათუმში ყოფნა სახიფათო იყო. ჩემ გამოჩენას ყურადღება მიაქციეს როგორც ინგლისელებმა, ისე თეთრგვარდიელებმა. დიდი სიფრთხილე მჭირდებოდა. ასლან ბეგის ბინიდან დღისით იშვიათად გამოვდიოდი, ისიც სამი-ოთხი აჭარელის თანხლებით. სწორად არ მახსოვს, რამდენი ხანი დავყავი ბათუმში. ვგონებ, ერთი თვე. გამომიძახეს გენ.

შტაბში თბილისში და მიმავლინეს გაგრაში, სადაც იმყოფებოდა დენიკინის თეთრგვარდიელებთან მეტრძოლი ჯარის შტაბი. ფრონტის სარდლად გენ. ციციშვილი იყო, მეტად თავმდაბალი, სიმპათიური და პატივისცემი კაცი. მიმილო მეტად გულითადად და გამაცნო ვითარება. ჩვენ ჯარებს ეკავათ პოზიციები მდინარის ნაპირზე ადღერის სამხრეთით; სადაც იმ დროს გადიოდა საქართველოს საზღვარი. მიდამოები მთავორიანი იყო. ძნელი იყო სამთო არტილერიის ზარბაზნებისათვის პოზიციის მოძებნა. მიუხედავად ამისა, ხაზი საქმად იყო გამაგრებული. გაგრის რაიონიდან თეთრგვარდიელების განდევნა მოულოდნელად და სწრაფად ჩატარდა. ადგილობრივმა მცხოვრებმა რუსობამ და მათმა ოჯახებმა, რომლებიც ბინადრობდნენ მეფის დროის მდიდრად მოწყობილ სასახლეებსა და დაბებში, გახიზვნა ვერ მოასწრო, ადგილზე დარჩა და ჩვენდამი მტრულ განწყობილებას არ მალავდა. შავი ზღვის სანაპიროებზედ მოტორიანი ნავეების დიდი მოძრაობა იყო ჩრდილოეთიდან და ამ გზით ნოვოროსიისკსა, ტუაფსესსა და სოჭიდან ხედებოდა საქართველოში არა ერთი ჯაშუში. ამ ვითარების დაძლევა ადვილი არ იყო. თანაც ვრცელდებოდა ხმები, რომ დენიკინის ჯარი ემზადება საქართველოსაკენ გამოსალაშქრებლად და გაგრისა და სოხუმის დასაპყრად. ეს ცნობები ხალხს მეტად აშინებდა და აღიზიანებდა.

დავიწყეთ ყველა საქართველოსაკენ მომავალი პიროვნებების მიზეზების და მიზნების გამოკვლევა. ეკავებდით მათ და უმეტეს შემთხვევაში უკან ვაბრუნებდით. 1918 წლის სექტემბერში ჯარის ნაწილები ჩვენ ფრონტზე სახალხო გვარდიაში შეცვალა. მე შტაბს თბილისში არ გავუძახივარ; დამტოვეს გაგრაში სახალხო გვარდიის შტაბში. უნდა გამოვტყუე, რომ ეს ფაქტი მე არ მომეწონა, რადგან პარტია შედგებოდა პარტიული ხალხისაგან, მენშევიკებისაგან. ყოველ გადაწყვეტილებას იღებდა რამდენიმე პიროვნებისაგან შემდგარი შტაბი, რომელთა შემადგენლობაში რუსებიც ერივნენ. ერთიც ებრაელი იყო რუსეთიდან. ეს პიროვნება მე თავიდანვე არ მომეწონა, საეჭვო გამომეტყველება ჰქონდა და არც შევმცდარავარ, შემდეგში გამოირკვა, რომ ის ბოლშევიკების აგენტი ბრძანდებოდა.

შტაბის ყველა სხდომას უნდა დავსწრებოდი, მომესმინა ხშირად უაზრო წინადადებები პიროვნებისაგან, რომელთაც სამხედრო საქმეზე არავითარი წარმოდგენა არა ჰქონდათ: შტაბის თავმჯდომარედ იყო ძველი მენშევიკური მოღვაწე — ჯობლაძე. ჩემზე მან კარგი შთაბეჭდილება დატოვა, იყო მშვიდი, ჭკვიანი, ენერგიული, აზრიანად უდგებოდა სხვადასხვა სახის ყველა საკითხს.

სახალხო გვარდიის უფროსად გაგრის ფრონტზე იყო გენ. ჯიჯიხია (— გაათავა გენ. შტაბის აკადემია ომამდე), მერყევი ხასიათის, ადვილად იჯერებდა და შიშს გვირდა თეთრგვარდიელების მიერ გავრცელებული ჭორები. გვიან დაბრუნდა საქართველოში და გზაში ბევრი უსიამოვნებაც გადახდა. იქნებ ამისთვის ეშლებოდა ხშირად ნერვები, მასთან მუშაობა სასიამოვნო არ იყო. გაგრაში გავიცანი სიმპათიური პიროვნება. გვარი არ მახსოვს. მამულები ჰქონდა გაგრაში თუ ოჩამჩირეში და სოჭში. ხშირად ვხვდებოდი, სადილობდა დროებით სასტუმროს სასადილოში, სადაც ჩვენი შტაბი იმყოფებოდა. ხშირად თხოულობდა სოჭში წასვლის ნებართვას. უარი არასდროს არ მითქვამს, რადგან სანდო კაცად ვთვლიდი. ერთხელ, ვთხოვე ეპოვნა ვინმე დენიკინის ჯარის ნაწილების შტაბში, რომელიც სოჭში იმყოფებოდა, რომ უტყუარი ცნობები

მოეწოდებინა ჯარების ვინაობაზე მათ განზრახულ მოქმედებებზე, თორემ ყალბი და სენსაციური ცნობების გავრცელებით მეტად ალღევებენ-მეთქი საზოგადოებას. არ ვასულა დიდი ხანი და სოჭიდან დაბრუნების შემდეგ მიიხრა, რომ სოჭის თეთრგვარდიელთა შტაბში მსახურობს ერთი ქართველი, შტაბის კაპიტანი, რომელიც ყოველი ანაზღაურების გარეშე მოგაწვდით ზუსტ ცნობებსო. ერთს თხოულობს ოღონდ, თუ ჩვენთან გადმოვა ხელი არ შეახოთ და დაპირდით ქართულ ჯარში მიღებას. ამასთან ერთად გადმომცა თეთრგვარდიელთა ჯარის განლაგება სოჭის რაიონში. ცნობები ზუსტი იყო, რადგან ეს ოფიცერი მსახურობდა შტაბის საოპერაციო განყოფილებაში. რომ ნაცნობი და მეგობარი ქართველისათვის ხიფათი ამეცილებინა, ვიპოვე ქართველი მუშა, რომელიც საზღვარზე ცხოვრობდა, ყოველ დღე გადადიოდა და ბრუნდებოდა ფრონტის ხაზზე და გადმოჰქონდა იქიდან დაწვრილებითი ცნობები ჯარის განზრახულ მოძრაობაზე.

მასხოვს, ერთხელ დამიბარა გენ. ჯიჯიხიამ და მაცნობა, რომ იყო მასთან გრაფი ზარზიკინი და გაანდო, რომ ხვალ ღამით თეთრგვარდიელები გადმოლახავენ საზღვარს და სოხუმს შეუტევენო. ზარზიკინი მეფე ნიკოლოზ II-ის ოლდენბურგის პრინციის ნათესავი იყო. ცოლად ჰყავდა ქართველი თავადი-შვილი. ჰქონდა გავარში მოზრდილი დაბა, სადაც საცხოვრებლად მიიღო პეტროგრადიდან გამოქცეული მაღალი წრის ოჯახი. ესენი საქართველოსადმი მტრულად იყვნენ განწყობილნი და სურდათ, რომ გავრის რაიონი თეთრგვარდიელებს ჩავარდნოდათ ხელში. სწორედ წინა დღეს მივიღე ცნობა თეთრგვარდიელების შტაბში მომუშავე ქართველი ოფიცრისაგან, რომ თეთრგვარდიელებმა სოჭისა და ტუაფსეს რაიონებთან რამდენიმე ერთეული საპერებისა და არტილერიისა გადაისროლეს სტავროპოლის წინააღმდეგ მოქმედ ჯარებში. გენერალს მოვასხენე, რომ ეს ცნობები ყალბია, გრაფი ზარზიკინი ტყუის. შეუძლებელია აქ შემოტევას აპირებდნენ და ჯარების ნაწილებს კი სტავროპოლის ასაღებად აგზავნიდნენ-მეთქი. საუბარს სუსხიანი ხასიათი ჰქონდა, ცოტა წველაპარაკდით კიდევ. არა მჯერაო თქვენი ცნობის. დამტოვა შტაბში და თვითონ ბალტოთი ხელში ფრონტისკენ გასწია, ღამეს იქ გავათევ საჭირო ბრძანებების გასაცემადო. განკარგულება გავეცით ფრონტის განგაშისა და დაწვერვის გახშირების შესახებ. მე შტაბში დავრჩი. არავისგან არავითარი ტელეფონი არ მიმიღია. ღამემ მშვიდობით ჩაიარა და დილით ჩვენი ძილგატეხილი გენერალი გამოცხადდა სასტუმროში. გაბრაზებული იყო ჩემზე. მომავალში არ ვაბედოთ ჩემი განკარგულებების წინააღმდეგობაო. ვუპასუხე, რომ თუ კი მე არ შემძლება გადმოგცეთ ცნობები მტერზედ, რომლებიც შტაბს აქვს, მაშინ ჩემი თქვენთან ყოფნა უაზროა და მოვთხოვოთ გენერალურ შტაბს აქედან გამიწვიონ-მეთქი. ასეც მოვიქეცი, ოღონდ შტაბმა თხოვნაზე უარით მიპასუხა და მიბრძანა დავრჩენილიყავ გავრის შტაბში. მალე გავრის ფრონტზე გვარდიელები შეცვალა ჯარმა. ფრონტის უფროსად დაინიშნა გენ. ციციშვილი. ჯარები ქუთაისიდან იყო. მშვენიერად მასხოვს 1919 წლის შემოდგომაზე თეთრგვარდიელების შტაბში მყოფი ოფიცრისგან მივიღე ცნობა, რომ ახლო ხანში ტუაქსიდან უბრალო ნავით წამოვა ოფიცერი საპერი ბზიფის ხიდის ასაფეთქებლადო. საღამო ხანს გადმოჯდება ბიჭვინთის რაიონში და თან ექნება საკმაო მასალა ხიდის ასაფეთქებლადო. საჭირო იყო სათანადო ზომების მიღება. გენერალთან მოლაპარაკების შემდეგ კალათიანი მოტოციკლით

(მე ვიჯექი კალათაში) გავემგზავრე ქალაქ ოჩამჩირესაკენ. სადაც იმყოფებოდა მოსაზღვრე ჯარის უფროსი, ამ ნავის ხელში ჩაგდება მოსაწყობად. სწორედ ამ დროს არასასიამოვნო მოვლენა შემემთხვა. გზის მოსახვევში მძღოლმა ვერ დაიმორჩილა მოტოციკლეტი, თვითონ გადახტა, მე კი 10 მეტრის სიღრმიდან ხევში გადავეარღე. საბედნიეროდ იოლად გადავრჩი: ვიღრძე მარჯვენა ხელი და დიდ ტკივილებს ვგრძნობდი სხეულის დაბეჭვის და დამტკრების გამო... მიუხედავად ამ ტკივილებისა გავეცი სათანადო განკარგულება საიდუმლოდ ზღვის ნაპირების შეკვრისა და საამისოდ ყოველ ერთ კილომეტრზე სადარაჯოების მოწყობილობისათვის.

სადარაჯოებს უნდა აღმოჩინათ ნავის ნაპირთან მიდგომის ადგილი, მიეშვათ ნავიდან გადმოსვლისა და ბარგის გადმოტვირთვამდის და შეეპყროთ ნავიდან გადმომხტარნი. მსგავსი ბრძანებები გავრის მოსაზღვრე ერთეულებსაც გავეცი და ჩემი ნატკენი ხელით, მოტოციკლეტით, რომელიც საბედნიეროდ არ დაზიანებულა, დავბრუნდი გაგრაში, შედეგის მოსაცდელად. რაკი რამდენიმე დღემ უშედეგოდ გაიარა, შევეკითხე ცნობა ყალბი ხომ არ იყო და ექნება თუ არა, ამ საპერი ოფიცრის მოსვლას ადგილი? მიპასუხეს, რომ განზრახვა აქტუალურია და მჭოლად ხელსაყრელ ამინდს ელიან საამისოდო. მართლაც, რამდენიმე დღის შემდეგ გავიგეთ, რომ ბიჭვინთასა და გუდაუტს შორის შეიპყრეს რუსი ოფიცერი, რომელმაც ჩვეულებრივი ნავით მოიტანა მასალა ბზიფის ხიდის ასაფეთქებლად, ძლიერი პატრულის თანხლებით ეს ოფიცერი გადაიგზავნა გავრის ციხეში გამოძიების ჩასატარებლად. თეთრი ოფიცერი გამოტყდა, რომ მოვიდა ნავით და ჩამოიტანა მასალა ხიდის ასაფეთქებლად. ბრძანებას ვასრულებდი და ქართველები ვერ იქცევიან კარგად. რომ თეთრებს არ ემორჩილებიანო. მე არავითარ დამოუკიდებელ საქართველოს არ ვცნობო. გამოძიების დამთავრების შემდეგ საქმე გადაეცა სამხედრო სასამართლოს. მე ამ სასამართლოს წევრი ვიყავი. ოფიცერი კაპიტანის ხარისხში იყო, ნამდვილი რუსი; მართლაც არ სცნობდნენ არავითარ ნაციას რუსების გარდა. მეფის-დროინდელი რუსეთი მიაჩნდა რუსეთის ხელშეუხებელ საკუთრებად. და აზრადაც არ მოსვლია არასოდეს, რომ ამ მიწებს რუსებს ვინმე გამოვლევდა. იყო განათლებული, ჭკუამახვილი, გამოტყდა, რომ ჩამოვიდა ხიდის ასაფეთქებლად და თავისი საქციელი სრულიად გამართლებულად მიაჩნდა, რაკი მოქმედებდა ერის წინააღმდეგ, რომელიც რუსეთს დალატობდა. ცხადია, სასამართლომ სიკვდილით დასჯა მიუსჯა დახვრეტით. გენ. შტაბის განკარგულებით გადაგზავნილ იქნა ქუთაისის ციხეში.

იმ დროს თბილისში მრავლად იყო შემოფარებული სოჭის, ტუაპსის — ნოვოროსიისკის, მაიკოპის და კრასნოდარის ცნობილი მოღვაწეები. მათი წადილი იყო თეთრგვარდიელთა ოკუპაციიდან გაენთავისუფლებინათ თავისი მხარე. ეწეოდნენ სათანადო ორგანიზაციულ მუშაობას აჯანყების მოსაწყობად და შავიზღვისპირეთის დამოუკიდებელი რესპუბლიკის შესაქმნელად. მასოვს 1919 წლის დამდეგს, მათ მიერ შექმნილი აჯანყებულთა შტაბი ჩამოვიდა თბილისიდან გაგრაში და მოეწყო დროებით სასტუმროში, სადაც ჩვენი შტაბიც იმყოფებოდა. მათი ხელმძღვანელობით 1919 წლის დასასრულს თუ 1920 წლის დასაწყისში მოეწყო აჯანყება. გაანთავისუფლეს სოჭის და ტუაპსის რაიონები, მოიწვედნენ მაიკოპის რაიონისკენ. თეთრებმა განიცადეს სასტიკი დამარცხება

და დაფეთებულები იხევდნენ ჩრდილოეთსა და ჩრდილო აღმოსავლეთისკენ. ეს მოვლენა ჩვენთვის დიდად ხლსაყრელი იყო, რადგან სურსათის ნაკლებობის გამო ძნელი იყო ჯარების მუდმივ მობილიზაციაში ყოფნა და ფრონტის ხანგრძლივი არსებობა. საკმარისი იყო დაეყრდნობოდით ჩვენდამი კეთილგანწყობილ შავიზღვისპირეთის რესპუბლიკას და გვეზრუნა მხოლოდ ჩვენი ჩრდილოეთის საზღვრის დაცვაზე მოსაზღვრე ერთეულების განლაგებით.

როგორც მოვიხსენიე, თეთრები თავგზააბნეულები იხევდნენ ჩრდილოეთისკენ. ადგილზე ტოვებდნენ იარაღსა და სამხედრო ხელსაწყოებს. მიჰქონდათ ან ზღვაში ყრიდნენ სამთო არტილერიის ზარბაზნების საკეტებს. აჯანყებულებმა გვთხოვეს ამ უსაკეტო ზარბაზნების ასამუშავებლად გვეთხოვებინა მათთვის საკეტები, რაც შეეუსრულებო. აჯანყებულები დატოვებული რამდენიმე ათეული ზარბაზნებიდან ცეცხლს უშენდნენ თეთრებს. ამან გამოიწვია შემდეგში ვართულება. თეთრებმა აცნობეს ინგლისელებს ნოვოროსიისკში, რომ ქართველები ეხმარებიან აჯანყებულებს, უსაკეტოდ დატოვებული ზარბაზნებიდან ცეცხლს გვიშენენო. სოჭის დაკავების მესამე დღეს ვაპირებდი გადაცემული ტანსაცმლით ჩავსულიყავი სოჭში და გავრკვეულიყავი მდგომარეობაში. სწორედ ამ დროს გამოჩნდა ინგლისელების უშეკლებელი დრედნოუტი. ნავთსადგურიდან დაგვირეკეს, რომ ჩამოვიდა ინგლისელი გენერალი და ფრონტის სარდლის ნახვა უნდაო. წავედი ნავთსადგურზე. შეეხვდი გენერალს, მის თფიცერსა და მთარგმნელს. არ მომსალმებთან. გამომიცხადეს, რომ ფრონტის სარდლის ნახვა გვინდაო. სალაში მივეცი და ვთხოვე გამომყოლოდნენ, რადგან გენერალი აქ ახლოს იმყოფება-მეთქი. მივიყვანე შტაბში გენერალთან. მორთო უხეში ყვირილი იმაზედ, რომ ქართველები ეხმარებიან აჯანყებულებს და მათთვის ზარბაზნის საკეტები მოუციათო. ჩვენმა გენერალმა ამას ტყუილი უწოდა, რადგან ჩვენ ამის შესახებ არაფერი ვიცითო. მე ჩავერთე ლაბარაკში და ვთხოვე წავსულიყავით ნაკვეთზე სიმართლის შესამოწმებლად. წავედი მანქანის მოსაყვანად, თანაც დაეურეკე არტილერიის დივიზიონის უფროსს, რომ საჩქაროდ გზის შორს მდგომი ბატარეებიდან ზარბაზნების საკეტები გზის ახლოს მდებარე ზარბაზნებისათვის გადაეცათ. რადგან თქვენთან მოემგზავრება ინგლისელი გენერალი შესამოწმებლად აქეთ ზარბაზნებს საკეტები თუ არაო? ვუბრძანე საჩქაროდ და გულისხმიერად მიდგომოდა საქმეს და ყველაფერი წესრიგში მოეყვანა. ამასობაში მოგვადგა ავტომანქანა, პატარა ფორდი. გავწიეთ ფრონტისკენ. გზის პირას მდგომ ზარბაზნებს საკეტები წესრიგში აღმოაჩნდათ. ვთხოვე დანარჩენი ბატარეებზე დაეთვალიერებინათ. გენერალმა თანხმობა განაცხადა. მივიწვევდით წინ ისეთ ოღრო-ჩოღრო და ქვევით საესე გზით, რომ გენერალს მოწყინდა ჯაყჯაყი და უკან დაბრუნება ისურვა. თეთრგვარდიელებზე გაბრაზებულმა ტყუილი ცნობის მოწოდებისთვის.

სწორედ ამ დროს მივიღეთ ცნობა, რომ ჩვენი მინისტრი ნოე რამიშვილი ავტომანქანით სოხუმიდან გავრისკენ მოემართებოდა. სურს ადგილობრივ გაერკვეს მდგომარეობაში და აჯანყებულთა ხელმძღვანელებს შეხედდესო. გავრაში მინისტრის ჩამოსვლის ამბავი ჩვენმა გენერალმა ინგლისელ გენერალს გაუზიარა. მან მოისურვა მინისტრთან შეხვედრა: მინისტრის ჩამოსვლა მაცნობეთო. სამისოდ მოტორიანი ნავი დატოვა ნაპირზედ, ნაშუადღევს ჩამოვიდა თუ არა მინისტრი, ვაცნობეთ ინგლისელ გენერალს და ისიც მოვიდა სასტუმროში ჩვენი

გენერლის ოთახში. დასაწყისში ლაპარაკი დაძაბული იყო, ოღონდ თანდათან მშვიდი ხასიათი მიიღო. მინისტრი რამიშვილი ცნობილი ორატორი იყო, მან დააჯერა, რომ გენერალი შეცდომაში შეიყვანეს, რომ მათი წარმომადგენელი თბილისში პატივით არის მიღებული და ისიც არის დადებითად ჩვენდამი განწყობილი. თეთრგვარდიელები კი დაპყრობით პოლიტიკას აწარმოებენ, იმის ნაცვლად რომ ბოლშევიკებს ეომონ, სხვის ტერიტორიას ეპოტინებიანო. დასასრულს, რაკი საუბარმა სხვა სახე მიიღო, მინისტრმა დაბატოვა ვახშამზე ჩვენ სსსადილოში გენერალი დრედნოუტი ყველა ოფიცრებიანად. გენერალმა თანხმობა გამოაცხადა. ამასობაში თადარიგი დავიჭირეთ ვახშმის მომზადებასა, მომღერალთა და მოცეკვავეთა დასაპატიებლად. ვახშამზე ყველა ინგლისელი მოვიდა და შემოვუხსენდით მდიდრულად გაწყობილ სუფრას.

მინისტრმა რამიშვილმა, ნახევარი საათის შემდეგ ბოდიში მოიხადა გენერლის წინაშე, რომ დადლილია და დასასვენებლად წავა თავის ოთახში, თქვენ კი ისიამოვნეთ და კეთილად გაატარეთ დრო ჩვენ ოფიცრებთანო. დაიწყო სადღეგრძელოები, ცეკვა-სიმღერები, სასმელები არ გვაკლდა: ზეიმმა გათენებამდის გასტანა, ინგლისელი ოფიცრები კარგა შექიფდნენ, ცდილობდნენ ლეკური ეცეკვათ, ძალიან მოგვწონსო. ...გათენებისას ნავთსადგურამდე მივაცილეთ; გემის უფროსმა ყველანი საუზმეზე დაგვპატიჟა, ოღონდ ჩვენ სასტუმროში გამოსაფხიზლებლად დატოვეს 3 ინგლისელი ოფიცერი, რომლებიც ვერას გზით ცნობიერებაზე ვერ მოიყვანეს. მიგვიღეს გულითადად, გვაჩვენეს ბურთის თამაში ზღვაში. დრომ სასიამოვნოდ ჩაიარა, გემის დათვალიერების შემდეგ გადმოვხსენდით ნაპირზე, გემი ნოვოროსიისკენ ვაემართა, სადაც იმყოფებოდა იმ დროს დენიკინის დამხმარე ინგლისელთა მისია, რომელსაც ისინი ეხმარებოდნენ.

იმ დროს მინისტრი რამიშვილი მანქანით ჩავიდა სოჭში მდგომარეობის გასარკვევად. ინგლისელთა წასვლის მეორე დღეს ფოსტის მოხელის ტანსაცმლით გავემგზავრე სოჭში აჯანყებულთა შტაბში. იქ მთხოვეს აუცილებლად დამეტოვებინა ზარბაზნების საკეტები. გამაცნეს დაწვრილებით ფრონტის მდგომარეობა და მთხოვეს დავრჩენილიყავ მათ შტაბში. ეს უკვე ჩემგან არ იყო დამოკიდებული და საჭირო იყო დავბრუნებულიყავი გენ. შტაბში ახალი თანამდებობის მისაღებად.

1919 წლის შემოდგომაზე დამტკიცებული იქნა ქართული ჯარის ორგანიზაცია. იყო რამდენიმე წინადადება. კამათის შემდეგ მიიღეს პოლკ. ზაქარაიძის წინადადება, რომელსაც მიანიჭეს გენერლის წოდება და დანიშნეს გენერალური შტაბის უფროსად. ოფიცრებს ენიჭებოდათ ხარისხები, დაკავებული თანამდებობის შესაბამისად. ხარისხები ასეთი იყო: უმცროსი ლეიტენანტი — უფროსი ლეიტენანტი, კაპიტანი, მაიორი, პოლკოვნიკი და გენერალი. ნაცვლებისთვის: სექციის უფროსი, მწყობრის უფროსი და ზემდეგი.

ჯარი შედგებოდა ქვეითა ჯარის 4 ბრიგადისაგან. ბრიგადა 4 პოლკისაგან (უფრო სწორად ახალი სახის ათასეულებისაგან) სამთო არტილერიის I დივიზიონისაგან.

ქვეითა ჯარის პოლკში შედიოდა 5 მსროლელთა ასეული, 1 მძიმე ტყვიამფრქვევი ასეული, მოკავშირეთა, მხვერავთა, ამფეთქებელთა და შტაბის მწყობრები. გარდა ამისა არსებობდა მოსაზღვრეთა პოლკი (დამოუკიდებელი ათასეული) შემდეგი შემადგენლობით: 6 ასეული ქვეითა ჯარისა, 3 დივიზი-

ონიანი საარტილერიო ბრიგადა, ცხენოსანი პოლკი, საპიორთა ათასეული, რადიო-ტელეგრაფის ნაწილი, საავიაციო ესკადრონი, ჯავშნიანი ავტომობილების ნაწილი. ავტომობილების სატრანსპორტო კოლონა და 4 ჯავშნოსანი მატარებელი.

გარდა ამისა, გათვალისწინებული იყო 20 მარაგის ათასეული. ჩვენ პირობებში, როდესაც ყოველი მხრიდან მტერი გვიტევედა მარაგი მუდამ თოფქვეშ იყო. მარაგის ათასეულისთვის არსებობდა მუდმივი კადრი. ჯარისკაცები იყვნენ სახლებში თოფებითა და ტანსაცმლით და საჭიროების შემთხვევაში ცხადდებოდნენ თავთავიანთ ნაწილებში ისე, როგორც ეს შევიცარიაშია. სახალხო გვარდიაში ოფიცერთა ხარისხები არ იყო. გვარდიას შეადგენდნენ უმთავრესად პარტიის წევრები, მენშევიკები; მხოლოდ ერთი ათასეული იყო შედგენილი სოციალისტ-ფედერალისტების მიერ გენ. იოსებ გედევანაშვილის უფროსობით, რომელიც პირველი ომის წინ, პოლიტკური საქმიანობისთვის ჯარიდან იყო განთავისუფლებული. გვარდიაში საუკეთესო ოფიცრებს მიავლენდნენ. ეს კი მეტად აძნელებდა ჯარის შექმნას. ჯარსა და გვარდიას შორის ურთიერთობა ვერ იყო იდეალური. გვარდიის ოფიცრებს ჰქონდათ ზოგიერთი პრივილეგია, რაც მუდმივ ჯარს აღიზიანებდა. უმაღლესი სამხედრო სასწავლებელი საქართველოში არ ყოფილა ფინანსური მისაზრებით. განზრახულ იყო უმაღლესი ცოდნის მისაღებად ოფიცრების საფრანგეთის აკადემიაში მივლინება.

სამხედრო სამინისტრო შედგებოდა რამდენიმე დეპარტამენტისა — მთვან ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო არსენალი, რომელიც მიმართავდა სხვადასხვა ხერხს იარაღის, ვაზნების და ჭურვების დასამზადებლად. ამ დეპარტამენტს განაგებდა დიდად გამოცდილი გენ. ქუთათელაძე, რომელიც ომის დროს ასრულებდა მთავარი ინსპექტორისა და მეფის რუსეთის არტილერიის უფროსის თანაშემწის თანამდებობას.

რადგან მდგომარეობა მეტად გართულებული იყო, დამფუძნებელი კრების გადაწყვეტილებით შეიქმნა თავდაცვითი საბჭო პრეზიდენტისა და იმავე დროს მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარის ნოე ჟორდანიას თაოსნობით. თავდაცვის საბჭოში შედიოდნენ: სამხედრო მინისტრი, გენ. შტაბის უფროსი, მთავარსარდლად დანიშნული გენერალი, სახალხო გვარდიის უფროსი და რამდენიმე ცნობილი გენერალი და პოლიტიკური მოღვაწე. ამნაირად გამოიყურებოდა სამხედრო ორგანიზაცია ახალგაზრდა სოციალისტურ რესპუბლიკაში. გასაკეთებელი ბევრი იყო, ეკონომიური ვითარება მძიმე, რაც ზეგავლენას ახდენდა ჩვენი ცხოვრების ყველა დარგზე. გაიგზავნა დელეგაციები უცხო ქვეყნებში სურსათის და საომარი მასალის შესაძენად, რომლის ნაკლებობას განვიციდიდით, მით უმეტეს, რომ გარდა არსენალისა არავითარი ქარხნები არ გვქონია მათ დასამზადებლად, მინდა აქ მოვიხსენიო მალალი ღირსების პატრიოტები და თავდადებული პიროვნებები იყვნენ ისენი: გენ. ართმელაძე, ქუთაისის ბრიგადის უფროსი, გენ. წულუკიძე, ახალციხის ბრიგადის უფროსი, გენ. თაყაიშვილი ტექნიკური ნაწილების უფროსი. ამათ გარდა, სამხედრო მინისტრის განკარგულებაში იყვნენ: გენ. ოდიშელიძე, ყოფილი თანაშემწე კავკასიის ჯართა უფროსისა, გენერლები მდივანი, ანდრონიკაშვილი და სხვები, რომელთა გვარები საუბედუროდ ვერ მომიგონებია. გენერალურ შტაბში, რომლის უფ-

როსობა გენ. ზაქარიაძეს ხვდა წილად, დიდი პირადი შემადგენლობის ცვლილებები არ მომხდარა, გარდა იმისა, რომ პოლკ. ძავანიას მაგიერ, რომელიც დაინიშნა გენ. შტაბის უფროსად, დაინიშნა გენ. შტაბის პოლკოვნიკი (აჩქარებული კურსი) ჩეჩელაშვილი. ვაგრაში ჩასვლისთანავე შეეუდღეო ჩემი მოვალეობის შესრულებას დაზვერვის უფროსის თანაშემწის თანამდებობაზე.

ამ დარგში, გარდა თურქებთან იმისა 1918 წელს, არასდროს არ მიმუშავნია. გენ. შტაბის უფროსის თანაშემწემ პოლკოვნიკმა ნიკოლოზ კედევანიშვილმა გამაცნო ვითარება და ამიხსნა მოვალეობა.

უნდა გავცნობოდი იმ სახელმწიფოთა სამხედრო ატაშეებს, რომელთაც ჩვენი დამოუკიდებლობა ცნეს: სომხეთის, აზერბაიჯანის, საფრანგეთის, ინგლისის, ჩრდილოეთ კავკასიის მთიელების და სხვათა. ამის გარდა, უნდა დამედგინა მდგომარეობა ჩრდილოეთსა და ჩრდილოეთ კავკასიაში, სადაც იკრიბებოდნენ ბოლშევიკების მიერ დევნილი თეთრგვარდიელების ნაწილები. ზე-ვითაც ვთქვი, რომ თეთრგვარდიელთა ჯარი, არავითარ ძალას არ წარმოადგენდა, მორალურად დაშლილი, თავგზააბნეული, უდისციპლინო ნაწილებს ვერც ინგლისელთა დახმარება შეელოდა, იარაღი, რომელსაც მათ აწოდებდნენ, ხელთ უვარდებოდა ბოლშევიკებს და აძლიერებდა მტერს. ჩრდილოეთი საზღვრების მდგომარეობაში მშვენივრად ვერკვეოდი, რადგან ერთი წელიწადი დავყავი იქ. დაზვერვის აპარატი სამაგალითოდ მოქმედებდა, განსაკუთრებით შავიზღვისპირეთის მცხოვრებთა მიერ თეთრგვარდიელების განდევნის შემდეგ სოჭისა და ტუაპსეს რაიონებიდან. ამასობაში ბოლშევიკებმა წარმატებას მიღწიეს და ვრანგელის და დენიკინის ჯარი იძულებული იყო თურქეთისკენ დაეხია. ნაწილ იხვევდა მაიკოპ-ტუაპსე-სოჭისკენ ან ჩრდილოეთ კავკასიისკენ. მათ საშუალება არ ჰქონდათ ოსმალეთისკენ ევაკუაციისა. დარწმუნდით, რომ თეთრგვარდიელები მიუახლოვდებიან თუ არა ჩვენ საზღვრებს მაშინ დაგვირდება მათთან ბრძოლა ან ტყვედ ჩავდება განიარაღების შემდეგ დაიწყო მენშევიკების და თეთრგვარდიელების მოლაპარაკება ამ საკითხზე. გადაწყდა, რომ თუ იარაღს დაყრიან ჩვენი მთავრობა მიიღებს მათ, გადაგზავნის ბათუმსა და ფოთში და იქიდან თურქეთში. თეთრი ჯარის გამოჩენამდე ჩრდილოეთის საზღვარზე ვადმოდიოდნენ პეტროგრადიდან და მოსკოვიდან ბოლშევიკების მიერ დევნილი ხელოვნების, კულტურისა და მეცნიერების მუშაკები. მათ შორის იყვნენ არტისტები მოსკოვის სამხატვრო თეატრიდან, მოსკოვის დრამატული თეატრისა, პეტროგრადის სატირული თეატრისა: ცნობილი ბალეტ-მისტერები მოსკოვის სტანისლავსკის სახელობის თეატრისა, რომლებიც თბილისის დრამატული თეატრის შენობაში 1921 წლის თებერვლამდის მშვენიერ წარმოდგენებს მართავდნენ.

შეგვექმნა რთული პოლიტიკური და სამხედრო ვითარება. ანგლისელებმა, რაკი დარწმუნდნენ, რომ თეთრგვარდიელების დახმარება უაზროა, დატოვეს ნოვოროსიისკი და გადმოგვეცეს ჩვენ განკარგულებაში ბათუმის ოლქი. ჩვენთვის ეს დიდად სასიხარულო მოვლენა იყო, რომ წინ მოსალოდნელი სიძნელებები არ გვექონოდა და დასაძლევია.

ბოლშევიკებმა დაიკავეს მაიკოპი, ტუაპსე, სოჭი და მოადგნენ ჩვენ საზღვრებს, ჩრდილო დასავლეთის მხრივ ადღერის ჩრდილოეთით.

მდგომარეობა მეტად დაძაბული იყო, არ იყო არავითარი გარანტია, რომ საქართველოში არ შემოიჭრებოდნენ; გამოცხადდა ჯარისა და გვარდიის მო-

ბილიზაცია, რასაც მოჰყვა საზღვრების გამაგრება. აზერბაიჯანისა და სამხრეთის ატაშეები სასოწარკვეთილებამ მოიცვა. აზერბაიჯანის ატაშეს გეარო არ მასსოვს, სომხეთისა — ქიშიშიანი იყო. მათ დიდი იმედი ჰქონდათ, რომ საქართველო ბოლშევიკების ბრწყალებიდან განთავისუფლებაში დიეხმარებოდათ; ჩვენ სამისო ძალა სად გექონდა? ვარედან მეშველი არსაიდან არ ჩანდა. თმით მოღლილი ევროპის სახელმწიფოებს საკმაო საკუთარი სადარდელი ჰქონდათ და კავკასიისთვის საბრძოლველად არ სცალოდათ. ის კი არა და სამხედრო მასალოს მოწოდებაც ეძნელებოდათ, მიუხედავად ჩვენი მრავალი ცდებისა, მხოლოდ სტამბოლში ჩამორთმეული იარაღი და ვაზნები ვაიმეტეს მოსასყიდად და ისიც სისხლის ფასად, მყარი ვალუტით.

თუ არა ვცდები, ვგონებ, 1920 წლის აპრილში ბოლშევიკები ომის გამოუტხადებლივ შემოიჭრნენ ჩვენ საზღვრებში აზერბაიჯანისა და სომხეთის მხრიდან.

მთავრობამ მაშინათვე დანიშნა მთავარსარდლად გენ. კვინიტაძე და დაიწყო მწვავე ომი ბოლშევიკებთან. საბედნიეროდ ამ ომს ჩვენ კარგად მომზადებული დავხვდით. მობილიზაცია დროზე ჩატარდა. ჯარში შეუბოვარი სულისკვეთება სუფევდა. ბოლშევიკებმა ვერსად ვერ გადმოლახეს ჩვენი საზღვრები. ამ დროს ისინი პოლონელებთან ბრძოლებში იყვნენ ჩაბმულნი და იმედი, რომ აზერბაიჯანსა და სომხეთში მყოფი ჯარებით საქართველოს დაძლევდნენ, არ გაუმართლდათ. სულ მოკლე ხანში ბრძოლები შეწყდა და დაიწყო საზავო მოლაპარაკება. დაისვა საკითხი საქართველოსა და რუსეთის შორის ნორმალური, კეთილმეზობლური ურთიერთობის დამყარებისა და ყველა სადავო საკითხის მოლაპარაკების გზით გადაწყვეტის შესახებ.

1920 წლის მაისის დასაწყისში დაიღო საზავო ხელშეკრულება. მისი ძალით რუსეთი ცნობდა საქართველოს დამოუკიდებლობას, უარს ამბობდა ყველა უფლებებზე საქართველოსადმი, რომლებიც მეფის რუსეთს ჰქონდა. ცნო ჩვენი საზღვრები საბჭოთა რუსეთთან და პირობას დებდა არ ჩარეულიყო საქართველოს შინაურ საქმეებში. დანიშნულ იქნენ წარმომადგენლები საქართველოში, მოსკოვში და ბოლშევიკური რუსეთისა თბილისში. ძნელი ასაწერია ხალხის ენთუზიანში, რომელიც გამოიწვია რუსეთის განდევნამ საქართველოს საზღვრებიდან და ასეთმა ხელსაყრელმა მისიამ.

თუ არა ვცდები, ჩვენ წარმომადგენლად მოსკოვში დანიშნა სოსო მდივანი, სამხედრო ატაშედ კი ვენერალური შტაბის პოლკოვნიკი ანტონ ნაცვლიშვილი. თბილისში ჩამოვიდა 100 კაცისაგან შემდგარი მისია, ამბასადორის გეარო არ მასსოვს და შეიქმნა საქართველოს უკუდაზვერვისა და დაცვის ორგანოებისთვის თავსატეხი ხანა. ჩვენი დამოუკიდებლობა ცნეს იმდროინდელ პირობათა კარნახით. მაშინ ისინი ბრძოლებში იყვნენ ჩაბმულნი. არსებობა მენშევიკურ საქართველოში, მათი თქმით მიუღებელი იყო, იმის და მიუხედავად, რომ იგი დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოში ცნეს სანიმუშოდ.

შეიქნა თუ არა ხელსაყრელი პირობები, ხელახლად შეუდგნენ საქართველოს დამოუკიდებლობის მოსპობისა და ჩაყლაპვის საქმეს; საამისო მომზადებას აშკარად და მოურიდებლად აწარმოებდნენ ბოლშევიკური წარმომადგენლის თბილისში ჩამოსვლის დღიდანვე.

ექებდნენ თავიანთ მომხრეებს და იგვარად მიჰყავდათ საქმიანობა, რომ ხალხის უკმაყოფილება გამოეწვიათ ხელისუფლებისადმი, ეკონომიურ სიძნე-

ლევების გამო. ასეთი მათი მოღვაწეობა ხალხზე ზეგავლენას არ ახდენდა. მხოლოდ ოსეთის ავტონომიურ რესპუბლიკაში* აიყოლიეს მცირერიცხოვანი გლეხობა. ოსეთში მათ საწინააღმდეგოდ საჩქაროდ გაგზავნილ იქნა გვარდიის ათასეულები და ჯარის ნაწილები გენ. მაზნიაშვილის თაოსნობით. რამდენიმე დღის განმავლობაში აჯანყება ჩაქრობილ იქნა და ისევ მშვიდობა დამკვიდრდა. პოლონეთთან ომის დამთავრებისთანავე მიზნად დაისახეს საქართველოს მოსპობა. დაიწყეს ჯარის დაჯგუფება ჩრდილოეთ კავკასიაში. რუსეთის 100 კაცისგან შემდგარი მისია შეუდგა დივერსიულ მუშაობას: სრულიად აშკარად ამას ხელმძღვანელობდა და ხელს უწყობდა მათი კონტრდაზვერვა, შინაგან საქმეთა სამინისტროსთან შექმნილი განსაკუთრებული დანიშნულების ნაწილები. აღსანიშნავია, რომ ინტელიგენტთა და რუსეთში უმაღლეს სასწავლებლებდამთავრებულთა შორის ბოლშევიკებისადმი თანამგრძნობი მოპოვებოდა, მათ შორის ბუღუ მდივანი, ნ. ქავთარაძე და სხვანი. მშრომელთა შორის ბოლშევიკებს თანამგრძნობი არ აღმოაჩნდათ. საერთოდ საქართველოში პროლეტარ-მუშათა რიცხვი დიდი არ იყო, რადგან მიუხედავად ნედლი მასალის სიუხვისა მეფის რუსეთი ერიდებოდა განაპირა ქვეყნებში მრეწველობის განვითარებას. ამ ხასიათის მუშათა წრეს ეკუთვნოდნენ ჭიათურის მანგანუმის ამომღები, ტყეარჩელისა და ტყიბულის ქვანახშირის დამამუშავებელი და რკინიგზის შემკეთებელი სახელოსნოების მუშები: ბათუმში, ფოთში, სამტრედიიაში, შორაპანში, ხაშურსა და თბილისში. ამ დაწესებულებათა მუშები თითქმის მთლიანად წარმოადგენდნენ მენშევიკური პარტიის წევრებს და არავითარი საერთო ბოლშევიკებთან არ ჰქონდათ და მათთან რაიმე თანამშრომლობაში არ ჩარეულან. მათი რიცხვიდან ივსებოდა გვარდიის ნაწილები და მტრულად შეჰყურებდნენ რუსეთს, მიუხედავად იმისა, მეფისა იყო თუ ბოლშევიკური.

მუშებს ეკუთვნოდნენ აგრეთვე მცირერიცხოვანი მოქალაქენი, რომლებიც შრომობდნენ კერძო წარმოებებში, თუთუნის ქარხანაში, ვენახებში. მიუხედავად იმისა, რომ ბოლშევიკებმა ყოველი მხრიდან სალტე შეკრეს საქართველოს ირგვლივ. ცხოვრება ნორმალური წესით მიმდინარეობდა. ყველა თავთავის უბანში ცდილობდა ნაყოფიერი შრომით საქართველოს დამოუკიდებლობა განემტკიცებინა. თბილისში გაიხსნა უნივერსიტეტი და პოლიტექნიკუმი, დაენიშნათ ახალგაზრდებს სტიპენდიები და მივლინებულ იქნენ საზღვარგარეთ უმაღლეს სასწავლებლებში: საფრანგეთში, იტალიაში, ინგლისში, გერმანიაში. გაიხსნა მრავალი სამკითხველოები და ბიბლიოთეკები, ვცდილობდით გავვეითარებინა მრეწველობა და ჩავბმულიყავით საერთაშორისო საქონლის ბრუნვაში, დამოუკიდებლობის გამოცხადებისთანავე გამოცხადდა აგრარული რეფორმა. ხელს ვუწყობდით კერძო ინიციატივას. დაიწყო კულტურისა და ხელოვნების გაღვიძების ხანა, დაიწერა ახალი ოპერები. საქართველო, როგორც ზვეითაც აღვნიშნე, ყველა ზომებს მიმართავდა გაება ერთიანობა მეზობელ და ევროპის ყველა სახელმწიფოებთან. საქართველოს დამოუკიდებლობა ცნო მრავალმა სახელმწიფომ, მათ შორის, რაც აღსანიშნავია, თურქეთმა და 1920 წელს ბოლშევიკურმა რუსეთმა, რაც როგორც ბოლოს გამოირკვა, მხოლოდ დროებით ქაღალდზე დაწერილი მოტყუებითი ხერხი იყო იმ დროს გაჭირვებაში მყოფი სულის მოსაბრუნებლად. ქართველები კი ამ დროს ბედნიერად თვლიდნენ თავს, კმაყოფილი იყვნენ ბედით, ხალისით და ენერგიით შე-

უდგნენ შრომას. პარტიათა შეხლა-შემოხლას ადგილი არ ჰქონია. ხალხში სრული ერთსულოვნება სუფევდა.

1920 წლის შემოდგომაზე ხელში ვიგდეთ და ფოტოგრაფზე აღებუქდეთ ბოლშევიკური XI ლაშქრის სარდლის ლევანდოვსკის გეგმა დამტკიცებული ჩრდილო კავკასიის, აზერბაიჯანის და სომხეთის ძალთა უფროსის გეკერის მიერ და ამ ტერიტორიათა კომისრის ორჯონიკიძის მიერ. გეგმა ითვალისწინებდა დამოუკიდებელი საქართველოს ლიკვიდაციას, მიმართულებებს და ძალთა შემადგენლობას, რომლითაც უნდა დასცემოდნენ საქართველოს. საჩქაროდ შეიკრიბა თავდაცვის საბჭო. გადაწყდა საჭირო ზომების მიღება აქტიური წინააღმდეგობის გასაწევად, მობილიზაციის მოხდენა ჯარისა და გვარდიის ნაწილებში, დანიშნეს სარდლები ცალ-ცალკე მიმართულებისათვის. მდგომარეობა უღრმესად გამწვავებული იყო. არ ვიცოდით, როდის დაიწყებდნენ მოქმედებას ბოლშევიკთა ჯარები. გეგმაში მოქმედებათა დაწყების დღე დანიშნული არ იყო. მუდმივ კავშირში ვიყავი ჩვენ ქვეყანაში მოვლენილ ატაშეებთან, გერმანიისა და საფრანგეთის ატაშეები გულმხურვალედ თანაგვიგრძნობდნენ. მახსოვს, თურქეთის ატაშეს გენ. შტაბის პოლკოვნიკის, ქემალ ფაშას ენთუზიანში, რომელიც ჩემთან მეგობრულ ურთიერთობაში იყო, ამტკიცებდა, რომ დამოუკიდებელ საქართველოს და საერთოდ კავკასიის ერთა არსებობას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ოსმალებისათვის, რადგან წარმოადგენენ ბუფერს რუსეთსა და თურქეთს შორის, რომლის მხრივ თურქეთს არა ერთი სიმწარე უწყნევეა და მათთან უშუალო კავშირი ჯობია არ გვექონდესო.

გენ. შტაბის უფროსის განკარგულებით და თავდაცვითი საბჭოს დასტურით, ხელში ჩაგდებული ავრესიის გეგმის რამდენიმე ცალი გადაწერეს და საიდუმლო დოკუმენტის სახით დაურიგეს კეთილად განწყობილ სახელმწიფოთა წარმომადგენლებს. ალბათ, ეს დოკუმენტი დღესაც ინახება ამ სახელმწიფოთა არქივებში. აი საბუთი, რას ნიშნავს ბოლშევიკების მიერ ხელმოწერილი საზავო დოკუმენტი, რომლითაც ცნობენ დამოუკიდებლობას, საზღვრებს, ამ სახელმწიფოს შინაურ საკითხებში ჩაურევლობის პირობას დებენ და პირდებიან კეთილმეზობლურ ურთიერთობას. მერე კი შთანთქავენ მას ყოველგვარი ეთიკის გარეშე, თითქოს დადებული ხელშეკრულება სრულიადაც არ არსებულებო.

ბოლშევიკთა თავდასხმის მოლოდინში განუწყვეტელი მზადება წარმოებდა. დაიწყო საფორტიფიკაციო მშენებლობები ცალ-ცალკე მიმართულებასზე და ჯარების განაწილება. მობილიზებულ ჯართა კვება. მათი დაბინავება მომავალი მოქმედების რაიონებში. დიდ ბრუნვას მოითხოვდა და, ცხადია, მეტად აფერხებდა ახალგაზრდა სახელმწიფოს ნორმალურ ცხოვრებას, რომელსაც უამისოთაც მრავალი სიძნელეების გადალახვა სჭირდებოდა.

მიღებულ იქნა ზომები ბოლშევიკთა მისიის თვალ-ყურის სადევნებლად და მათი წამოწყებების დასაწყისშივე აღსაკვეთად, თანაც სიფრთხილე იყო საჭირო, რომ ბოლშევიკები არ გაგველიზიანებია და ვერ მიმხვდარიყვნენ, რომ ჩვენ ხელთ იყო მათი დაწვრილებითი გეგმა მომავალი სამხედრო მოქმედებისა.

დაძაბული მუშაობა მიმდინარეობდა. დაღამებამდის ვისხედით და თვალ-ყურს ვადევნებდით მათ მოქმედებას. საჭირო იყო დროის დადგენა, როდის გადმოვიდოდნენ შეტევაზე. როგორც მახსოვს, საოპერაციო გეგმა ხელთ ვიგ-

დეთ სექტემბერის ბოლოს. დრო გადიოდა და ბოლშევიკების შემოტევაზე არაფერი ისმოდა. დადგა ზამთარი, რომელიც აფერხებს სამხედრო მოქმედებებს; ისიც კი ვიფიქრეთ გეგმა ფიქტიური ხომ არ არისო. ჩვენი ჯარები კი ადგილზე იდგნენ და მზად იყვნენ დარტყმის მისაღებად.

ბოლშევიკთა გეგმა მოქმედების შემდეგ მიმართულებებს ითვალისწინებდა.

— ჩრდილო დასავლეთიდან ვაგრა-სოხუმისკენ. ამ ფრონტისთვის უფროსად დაინიშნა გენ. ართმელაძე; ჩრდილოეთიდან მაისონის უღელტეხილით, რაკი აქ ვიწრო და ძნელი გამოსავლელი გზა იყო და დიდი ერთეულების მოქმედება მოსალოდნელი არ იყო, ამ მიმართულების დაცვა მიენდო სასაზღვრო ნაწილების უფროსს; ჩრდილოეთიდან ვლადიკავკაზ-დარიალის ხეობის მიმართულებით უფროსად დაინიშნა გენ. წერეთელი; აღმოსავლეთიდან კახეთის მიმართულებით უფროსად დაინიშნა გენ. ახმეტელი; სამხრეთ დასავლეთიდან ბორჩალოს მიმართულებით სომხეთიდან უფროსად დაინიშნა გენ. იოსებ გედევანიშვილი. როგორც ზევით მოვისხენიე თადარიგში მყოფი და დიდ სამხედრო გამოცდილებას მოკლებული; სამხრეთიდან ახალციხე არდევანის რაიონში უფროსად დაინიშნა გენ. გულუხიძე; ბათუმის რაიონში უფროსად დაინიშნა გენ. მღვიანა.

თუმცა ბოლშევიკების გეგმაში ოსმალეთის შემოტევაზე არაფერი იყო ნათქვამი, გვქონდა ცნობები, რომ საქართველოს მხრივ მძლავრი წინააღმდეგობის მოლოდინში იძულებული იქნებიან შეუთანხმდნენ ოსმალეთის თანამოქმედების შესახებ და სამაგიეროდ თავაზობდნენ არდაგანისა და ბათუმის რაიონებს, რომლებზეც ბოლშევიკებმა უკვე ბრესტის ხელშეკრულებით ცნეს მათი უფლებები.

ამნაირი იყო ჩვენი მდგომარეობა ბოლშევიკების შემოტევის მოლოდინში.

სამუშაო ბევრი გვქონდა. მოდიოდა ცნობები რომ ჩვენსა და აზერბაიჯან-სომხეთის საზღვრებთან იკრიბებოდა სამხედრო ერთეულები ცენტრალური რუსეთიდან. ბევრი ცნობა მოგვდიოდა აზერბაიჯანიდან, რომელიც განსაკუთრებით უკმაყოფილო იყო ბოლშევიკების ოკუპაციით, რომ ბოლშევიკთა საშინაო საქართველოზე თავდასასხმელად ინტენსიურად მიმდინარეობდა. ამ ცნობებს ვაწვდიდი კეთილად განწყობილ უცხო ქვეყანათა წარმომადგენლებს თბილისში. ვთხოვდით იარაღისა და სამხედრო მასალის მოწოდებას, ჯარის რიცხვის გადიდებისა და საერთო მობილიზაციის ჩასატარებლად.

მახსოვს, ერთ დღეს გენ. შტ. უფროსმა ზაქარიაძემ დამიბარა თავისთან და ამერიკული მანქანით, რომელიც კავკასიის ფრონტის დროიდან გადარჩა, გავემგზავრეთ ფრონტის დასათვალისწინებლად ბორჩალოს მიმართულებით, წითელი ხიდისკენ, სადაც გადიოდა მდინარე ზრამის მიდამოებში აზერბაიჯანთან ჩვენი საზღვარი. თავდაცვის პოზიციები მოწყობილი დაგვხვდა ალაგ-ალაგ შიგ ჩაყენებული ჯარებით. ვუმზერდით იქიდან ბოლშევიკების მოდარაჯეთა და ჯართა ნაწილების პოზიციებს. შევიარეთ ჩვენი ოფიცრის არჩილ ედიგარის მამის მამულში, რომელიც საზღვრის პირას იყო. გავიგეთ იქ, რომ ჯართა კონცენტრაცია ჩატარებულა განჯასა და სომხეთში ჩვენი და აზერბაიჯან-სომხეთის საზღვრის შესართავთან. ეს ცნობები მაიორ არჩილ ედიგარის მტკიცებით, სრულიად სწორი და მართალი იყო, რომ ეს ცნობები მოაწოდეს მათ ოჯახის გასაფრთხილებლად მრავალმა კეთილგანწყობილმა ნაცნობ-ნათესავმა,

რომლებიც საზღვრის იქით ცხოვრობდნენ. ედიგართა ოჯახი — ქართველ მუსულმანებს ეკუთვნოდა და აზერბაიჯანთა წრეში მრავალი გულშემატკივარი ჰყავდათ. გაიცა ბრძანება საგანგაშო მზადყოფნისა. მობილიზაციის დაჩქარებისა და ასე მიდიოდა დრო. დადგა 1920 წლის ზამთარი. ზოგი ფიქრობდა, რომ ბოლშევიკთა შემოტევას ადგილი არ ექნება. ცნობები კი ვლადიკავკავიდან გვარწმუნებდნენ, რომ ბოლშევიკთა შემოტევა უსათუოდ იქნება და ისიც მოკლე ხანში. დრო მიდიოდა. მიმდინარეობდა ინტენსიური მუშაობა. ჯაფა ბეგრი გვექონდა... ხელში გვევარდებოდა მრავალი ცნობა ბოლშევიკთა საქართველოს დასაპყრობად. მახსოვს, 11 თერებვალს უწყობდნენ ბენეფისს მისკოვის დრამატული თეატრის ცნობილ არტისტს, გვარი არ მახსოვს, რუსთაველის პროსპექტზე ქართულ დრამატულ თეატრში. მისი არჩევით იდგმებოდა სუმბათაშვილის დრამა „სამშობლო“, რომელიც ქართულ სცენაზე ხშირად იდგმებოდა. დიდად პატრიოტული ნაწარმოებია, მოგვითხრობს სპარსელების მიერ ტყვედ წაყვანილ დედოფალზე და ქართველ გმირზე, რომელიც მტრის ბანაკში გადავიდა. თეატრი სავსე იყო მყურებლებით, მეც, ნაცნობებთან ერთად, დავესწარი ამ წარმოდგენას. წარმოდგენამ საუცხოოდ ჩაიარა. მშვენივრად შეასრულა თავისი როლი მობენეფისე ქალმა. გაუმართეს დიდი ოვაცია და მიუძღვნეს მრავალი საჩუქარი და ყვავილები. წარმოდგენის შემდეგ ჩემ ნაცნობებთან ერთად წავედი თრესტორანში, რომელიც იქვე თეატრის სარდაფში იყო და დაგბრუნდი სახლში. გახდაც ვერ მოვასწარი, რომ დამირეკეს ტელეფონით. რეკავდა შტაბის მორიგე ოფიცერი. დაიწყაო — ჩემ შეკითხვაზე თუ რაშია საქმე. გიგზავნით მანქანას და ახლავე მობრძანდით შტაბშიო. სახლში აღარ დაგბრუნებულვარ თბილისის დატოვებამდის. შტაბში გავიგე, რომ 11/12 თებერვლის ღამეს ბოლშევიკები გადმოვიდნენ შეტევაზე ბორჩალოს რაიონისა და სამხრეთით სანაინის მიმართულებიდან. თავდასხმა სანაინიდან მომხდარა უცაბედად და ჩვენი ჯარები სადახლოსკენ იხევნო. ბორჩალოსთან მოულოდნელობას ადგილი არა ჰქონია და ცხარე ბრძოლები მიმდინარეობსო; სხვა მიმართულებებიდან თავდასხმაზე ცნობები არ მოგვლიოდა, მდგომარეობა სამხრეთით სადაც ჯართა სარდლად გენ. გედევანიშვილი იყო, გამოურკვეველი იყო. ნაწილი ჩვენი ჯარისა ტყვედ ჩავარდნილიყო. საუბედუროდ, ვერც გენ. გედევანიშვილი და ვერც მისი შტაბის უფროსი ჩემი ამხანაგი გენ. შტაბის პოლკოვნიკი ძაგანია ვერ გამოდგნენ მოვლენების ღირსებაზე მდგარნი. გვაცნობებდნენ, რომ გამოარკვევენ მდგომარეობას და მიიღებენ ზომებს ბოლშევიკთა და სომეხთა თავდასხმის უკუსაგდებად. ოღონდ ეს გამორკვევა დიდხანს გრძელდებოდა. სამხედრო საბჭოს მთავარსარდლად იმ დროს გენ. ოდიშელიძე იმყოფებოდა, გამოცდილი გენერალი, ყოფილი კავკასიის ფრონტის უფროსის თანაშემწე. მისი წამოწყებები ომის დაწყების დღიდანვე არ იყო სწორი და ახლა დაყინებით გამოჩნდა. გაება მდგომარეობის გამორკვევასა და ცალ-ცალკე მოქმედებაში შემოსულ მტერთან, სათანადოდ არ შეაფასა მოქმედება სადახლოს მიმართულებით, ეს კი დიდ საფრთხეს ნიშნავდა თბილისისათვის; აკლდა მომთხოვნელობა ცალ-ცალკე უფროსებისადმი და თვით გენ. გედევანიშვილისადმი, რომელიც პასუხისმგებელი იყო სადახლოსა და ბორჩალოს რაიონში შექმნილი მდგომარეობისა. დაკმაყოფილდა ადგილობრივი ნაწილებით მტრის განდევნის მოთხოვნით. მოქმედება წარმოებდა პატარ-პატარა ნაწილებით და ხშირად უშედეგოდ. 16 თებერვალს სამხედრო საბჭომ მოხსნა ის თანამედრო-

ბიდან და მთავარსარდლად გენ. კვინიტაძე დანიშნა. მინდა აქ დავახასიათო გენ. კვინიტაძის პიროვნება. პირველად მას გენ. შტაბის კაპიტნის ხარისხში შეეხვდი თბილისის სამხედრო სასწავლებელში, რომელიც 1914 წელს დავამთავრე. ტაქტიკას გვასწავლიდა. ჩემზე მისმა პიროვნებამ დადებითი შთაბეჭდილება მოახდინა. ქართულად იყო გამოწყობილი ფაფხანდი, ქართულ წალებში მოკაცული ხმლით. მეტად ენერგიული, მოხდენილი და სიმპათიური. ტაქტიკას ჩვენ კლასს არ ასწავლიდა ოღონდ I კურსიდან II-ზე გაღასვლისას ჩვენს კლასების ტაქტიკის გამოცდებს ის აწარმოებდა. მე სამხედრო ხელოვნების ენთუზიასტი არ ვყოფილვარ, სკოლაში შემთხვევით მოვხვდი. სამხედრო ხელობაზე წარმოდგენაც არ მქონდა არც ჩემ ნათესავთაგან ყოფილა ვინმე მხედრად. ერთი სიტყვით, სამხედრო ხელობის სრულიად უციცი ვიყავი. ამ მიზეზების გამო პირველ კურსზე სწავლას უგულოდ ვექცეოდი. ჩემით კმაყოფილნი არ იყვნენ და იმასაც მოველოდი, რომ სკოლიდან გამაგდებდნენ და სადმე პოლკში მიკრავდნენ თავს; ჩემი ბიძაშვილი ალიკ ჩხიკვიშვილი, რომელიც ჩემთან ერთად სწავლობდა, მუდამ მარიგებდა ან სუსტი შედეგების გამო შორეულ ჩინეთის საზღვარზე მიგავლენენ ოფიცრად და იქ მისასვლელად ტაშკენტიდან 300—500 ვერსი აქლემზე ჯაყჯაყი დაგჭირდება, იქ კი ველურ გარემოში ან გალოთლები ან თავს მოიკლავო. მე კი სამხედრო ხელობა გულთან არ მიმქონდა და პირველ კურსზე, გარდა ტაქტიკისა, ყველა საგანში სუსტი ნიშანი მქონდა. მხოლოდ ტაქტიკაში, არ ვიცი რატომ 12 ნიშნიანი სისტემით 11 მქონდა.

ტაქტიკას გვასწავლიდა გენ. შტაბის კაპიტანი საველიევი. ნიჭიერი და სიმპათიური ოფიცერი, სიმაართლე რომ ვთქვა, არც კი ვიცოდა რაში იყო საქმე, მაგრამ ტაქტიკის ამოცანებს მუდამ წესიერად ვასრულებდი. ტაქტიკის გამოცდაზე გენ. შტაბის კაპიტანმა კვინიტაძემ ამოცანა მომცა რუკაზე. ბევრი დაფიქრება არ დამჭირებია. სწრაფად წარვუდგინე ჩემი აზრი და განვსაზღვრე დავალებები ცალ-ცალკე ერთეულებისათვის. კვინიტაძე განცვიფრებული იყო ჩემი პასუხით და უმაღლესი შეფასება მომცა. ეს იყო პირველი შეხვედრა კვინიტაძესთან, შემდეგ ერთმანეთს შევხვდით 1919 წ. სომხებთან ომში, როდესაც მის შტაბში ვიყავი ფრონტზე. მასთანავე ვიყავი შტაბში ახალციხეში ოსმალებთან ომის დროს, აგრეთვე 1920 წელს ბოლშევიკებთან პირველი ომის დროს და, ბოლოს, უკანასკნელი ომის დროს ბოლშევიკებთან 1921 წელს.

გენ. კვინიტაძის მთავარსარდლად დანიშვნამ დიდად გამახარა, რადგან მას დიდად ვაფასებდი. სიამოვნებას მგვრიდა მასთან შტაბში მუშაობა.

გენ. კვინიტაძე დიდად პოპულარული იყო საქართველოში. იგი ყველა ომში, რომლებსაც საქართველო მისი მთავარსარდლობით აწარმოებდა (1918—1921 წ.) გამარჯვებული გამოდიოდა. ვახსოვს, როდესაც საბჭოს მოწვევით შემოვიდა შენობაში და მე დაუხვდი შემოსასვლელში, მომესალმა, გამახარა ისევ ერთად ვიმუშაებთო. სახე უბრწყინავდა, ეტყობა კმაყოფილი იყო, რომ მას კვლავ მთავარსარდლად იწვევდნენ ასეთ დადამწყვეტ მომენტში. მდგომარეობა ფრონტებზე მძიმე იყო. ბრძოლები დღე და ღამე მიმდინარეობდა. პირობები მალ-მალე იცვლებოდა. ცნობები დროზე არ მოდიოდა. მსხვერპლი დიდი გვქონდა, ოღონდ არც მოწინააღმდეგეს აკლდა დანაკარგი. მრავალი ტყვე გვევარდებოდა ხელში. გენ. კვინიტაძე ენერგიულად შეუდგა თავის მოვალეობის შესრულებას. ნაწილების მოწესრიგებას. მისი მიზანი იყო, არ მოეშვა მტერი დედაქალაქამდე. ფრონტი სამ ნაწილად გაანაწილა, გადააყენა ზოგიერ-

თი სარდალი, დანიშნა ახლები, რომლებზედაც იმედს ამყარებდა დანაკარგის დასაბრუნებლად. მარჯვენა ფრთას კოჯრის რაიონში სარდლობდა გენ. ანდრონიკაშვილი. თუ არა ვცდები მის განკარგულებაში იყო ოთხი ჯარის პოლკი, ოთხი გვარდიის ათასეული, საპიორთა ათასეული, შესაბამისი რაოდენობის არტილერია და სამხედრო სკოლა, რომელმაც შემდგომ ბრძოლებში დიდი გმირობა გამოიჩინა და უკვდავყო თავის ღვაწლი ბოლშევიკებთან 1921 წლის ომში. შუა ნაკვეთი სამხრეთით მდინარე მტკვარამდის მიენდო გენ. მახნიაშვილს, დედად პოპულარულ, ენერგიულ და გამოცდილ მხედარს. მის განკარგულებაში იყო დაახლოებით სამი ქვეითა პოლკი, სასახლვრო ათასეული. დედაქალაქის ტყვიამფრქვევთა ათასეული, ორ დივიზიონამდის არტილერია, ჯავშნოსან მანქანათა ნაწილები, ჯავშნოსანი მატარებელი. ფრონტის დანარჩენი მარცხენა ფრთაზე მოყოლებული მტკვარიდან მიენდო გვარდიის გენ. ჯიჯიას. მის განკარგულებაში იყო: სამი მძლავრი ათასეული სათანადო არტილერიით და მარცხენა ფრთაზედ გვარდიის ცხენოსანი ესკადრონით. თბილისს მომდგარი მტერი, ჩვენი პოზიციების წინ. სამხრეთით და აღმოსავლეთიდან დიდად აღემატებოდა ჩვენ ძალებს. დაახლოებით შედგებოდა ის 7 ქვეითა ჯარის დივიზიის, 3 ცხენოსანთა დივიზიის, მძლავრი და რიცხობრივი არტილერიის ნაწილებისაგან, ჯავშნოსან მანქანათა ერთეულების, 5 ჯავშნოსანი მატარებლისა და სამეხთა დივიზიისაგან, რომელიც სამხრეთით მოქმედებდა.

მძიმე ბრძოლები თავიდანვე მიმდინარეობდა ყველა მიმართულებით, მაგრამ განსაკუთრებული სიმწვავე მიიღეს მათ 18 თებერვლიდან, როდესაც მტერმა ხელთ იგდო წითელი ხიდი და რკინიგზა მტკვარზედ. ხიდი; მართალია, ჩვენ მიერ აფეთქებული იყო, ოღონდ იმდენად არ იყო დაზიანებული და მტერმა მოახერხა მისი სწრაფი შეკეთება და ჯავშნოსანი მატარებლის გამოყენება.

გამწვაებული ბრძოლები დღე და ღამე მიმდინარეობდა. ხშირად, მიდიოდა ხელჩართულამდის. მტერს ძალთა დიდი უპირატესობა ჰქონდა, დაჟინებით ცდილობდა ფრონტის გარღვევას, მაგრამ ჩვენი ჯარები მედგრად იცავდნენ პოზიციებს და ურყევად იდგნენ ადგილზე. მოგერიებითი პოზიციების დაძლევა მტერმა ვერსად შეძლო. 18-22 თებერვალს მტრის მთავარი შემოტევა შუაში, გენ. მახნიაშვილის ნაკვეთზე მოჰქონდათ, მულამ უშედეგოდ. მახსოვს, 11 თუ 23 თებერვალს გამომიძახა გენ. კვინიტაძემ და ღია, ბრუნვით დახურული მანქანებით გაემართეთ კახეთისაკენ ჩვენი მარცხენა ფრთის დასათვალისწინებლად. აქ უფროსად გენ. ჯიჯიას იყო თავისი გვარდიელებით. წინა დღეს, მტრის ძლიერი შემოტევის შემდეგ, დატოვეს პოზიციები და გადმოინაცვლეს კახეთის რკინიგზის ლიანდაგის სამხრეთით და აღმოსავლეთით. ჯანდინი დღე იყო. ციოდა, სუსხიანი ქარი ქროდა. გენ. ჯიჯიას რკინიგზის ჩიხში მივაგნით. იქვე იყვნენ გვარდიის შტაბის წევრები. მთავარსარდალი გაეცინო მდგომარეობას, გამოიკითხა მიზეზი გუშინდელი უკანდახევისა და შეეკითხა შეძლებს თუ არა ახლად დაჭერილი პოზიციების შენარჩუნებას. პასუხად გენ. ჯიჯიას დაპირდა, რომ არამც თუ შეინარჩუნებს, შეტევაზედაც გადავა, რადგან ამ ამინდში მათი ჯავშნოსანი მანქანები საშიში არ არიანო. მთავარსარდალმა ნება დართო შეტევაზედ. სწორედ ამ დროს მოგვადგა სატიერთო მატარებელი, რომელიც თბილისში ბრუნდებოდა. კვინიტაძემ გააჩერა მატარებელი. ჩავსხედით სოღანლულისკენ წასასვლელად. მძლოლს უბრძანა იქ

გამოცხადებულიყო მანქანით. ციოდა, ვიყინებოდი, ბოლთას ვარტყამდით ვა-
ნუწყვეტლივ ვაგონში გასათბობად. გენ. კვინიტაძემ შემომჩივლა: „მეშინია
შეტევის მაგიერ ჯიჯიბამ უკან არ დაიხიოს და არ შეგვექმნას უხერხული
მდგომარეობა“-ო. ალბათ, კარგად იცნობდა ჯიჯიბას. მე კი მისი გამბედაობა
გაგრის ფრონტზე მქონდა შემოწმებული დენიკინელებთან ომის დროს. გენ.
კვინიტაძის ეჭვი გამართლდა. მტერმა მარცხენა ფრთაზე ცხენოსანთა ერთე-
ულებით შეუტია და ამით ავჭალა-მცხეთას დაემუქრა. ეს კი ნიშნავდა ჩვენ
ზურგში მოქცევას და დასახევი გზის გადაჭრას.

მდგომარეობის გამოსარკვევად მთავარსარდალმა გენ. შტაბის პოლკოვნი-
კი ნიკოლოზ გედევანიშვილი გაგზავნა მანქანით ლილოში, სადაც ჩვენი ცხე-
ნოსანთა ბრიგადაც იდგა. მეორე დღეს 24 თებერვალს პოლკ. გედევანიშვილი
დანდვლიანებული დაბრუნდა. როგორც ჩანდა, ბევრს ვერაფერს მიაღწია და
ვერც მდგომარეობა გამოარკვია რიგიანად. მტერი შემოტევის ყველგან გა-
ნაგრძობდა. საფრთხე გავვიჩინდა მარჯვენა ფრთაზედაც, კოჯრის მხრიდან. იქაც
გამოჩნდა კავალერია. იქ, გენ. ანდრონიკაშვილი ფრთხილობდა, მშვენივრად
განაგებდა თავის საქმეს და იოლად უმკლავდებოდა ყველა შემოტევის საიმე-
ლო ნაწილების და, განსაკუთრებით, გმირული სამხედრო სკოლის და სამი ნა-
ცვალი ასეულის შემწვობით. არაერთხელ გადასულან ისინი უკუთერიშხედ.
უწარმოებიათ ხელჩართული ბრძოლები და უკუუვდიათ მტრის გამალებული
შემოტევა. ალტაცებით და გულის ფანცქალით შეპყურებდა მათ გმირობას
მთელი ქართველი საზოგადოება: 23—25 თებერვალს მწვავე ბრძოლები მიმ-
დინარობდა. მტერმა უკანასკნელი მარაგი შეიყვანა ბრძოლებში, დაქოს პო-
ლიტრუკთა და კურსანტთა ჩათვლით. მტერი ჩქარობს თბილისის დაპყრობას,
აშინებს მას უკმაყოფილება, რომელიც ჩნდება ოკუპირებულ სომხეთსა და
აზერბაიჯანში. მთავარი ცდები ფრონტის გარღვევისა ახლა ჩვენ მარჯვენა
ფრთაზე, გენ. ანდრონიკაშვილის ნაკვეთზე გადააქვს. მთელი 24 თებერვლის
ღამე და 24-ის დღე გამწარებული ბრძოლები წარმოებს. ოღონდ, შედეგს ვერ-
სად ვერ აღწევს, ერთი ფეხითაც არ იწევენ უკან თავდადებული მებრძოლები.
შუა ნაკვეთსაც გენ. მაზნიაშვილისას ცოტა წარუმატებლობა აქვს მარცხენა
ფრთაზე, მაგრამ საერთოდ, თავის პოზიციებზე ურყევად დგას. მხოლოდ გენ.
ჯიჯიბას ნაკვეთზე, შეტევის მაგიერ, უკან დახევას აქვს ადგილი.

25 საღამოს ჩვენი მდგომარეობა არ იყო სანუგეშო. მტერი თბილისიდან
თითქმის ყველა მიმართულებით 10—12 კმ მანძილზე იმყოფებოდა. მართა-
ლია, დაწვრილებითი ცნობების მიღება ნაკვეთის უფროსთაგან ადვილი არ
იყო, მაგრამ ცხადად იმჩნეოდა ყველგან მოწინააღმდეგის რიცხოზობივი უპი-
რატესობა და, რაც მთავარია, მათი 6 დივიზიამდე ცხენოსანთა ლაშქარი, რო-
მელიც ორივე მხრიდან მოქმედებდა, გზის ჩაკეტვით გვემუქრებოდა. პოლკ.
გედევანიშვილის დაბრუნებამ თებერვლის 25-ში, დიდად დაგვაფიქრა. ის
დღისით დანიშნულ იქნა ფრთაზედ მოქმედ ჯართა უფროსად. მისი არასრული
შეფასებით მტერი მარცხენა ქვეითა ჯარისა და არტილერიის გარღვევით გვე-
მუქრებოდა. ამას დაერთო გენ. ანდრონიკაშვილის ცნობა, რომ მტრის ცხე-
ნოსანთა ჯარი შემჩნეულია კოჯრის მხრიდან და რომ ის ჩრდილო-აღმოსავლე-
თისაკენ მოემართება და ამ მხრიდან თბილისის მოჭრას შეეცდებოდა. მთავარ-
სარდალმა მაშინათვე მიიღო ზომები ამ მიმართულებით სინამდვილის გამორ-

კვევისა. გაგზავნილმა მზვერავმა ნაწილებმა ამ მიმართულებით საფრთხე არ დაამტკიცეს. ამ მეტად მძიმე მდგომარეობაში მთავარსარდალს არავითარი მარაგი არ ვაჩნდა (რადგან ახალციხიდან მოხსნილმა ორმა ქვეითმა პოლკმა დროზე ვერ მოაღწია), ვადაწყვიტა დაეტოვებინა თბილისი, დაეხია მცხეთამდე და იქ ჩაეკეტა მისადგომი აზერბაიჯანისა და ჩრდილო კავკასიის მიმართულებებიდან (საქართველოს სამხედრო გზაზე). სასწრაფოდ მოიწვიეს თავდაცვის საბჭო. თავმჯდომარემ, ნოე ჟორდანიამ შეკითხვაზე, არის თუ არა სხვა გამოსავალი, მთავარსადლისაგან პასუხად მიიღო, რომ არავითარი მარაგი აღარ ჰყავს, ორივე მხრივ გზას ვეჭვირან მტრის ცხენოსანი ერთეულები, იძულებული ვიქნებით ბრძოლა თბილისში ვაწარმოოთ ხალხსა და ქვეყანას მოწყვეტილებმა. ამ ვითარებაში სხვა გამოსავალს ვერა ვხედავ და იძულებული ვარ უკან დახევის ბრძანება ვაგვეო. თავდაცვის საბჭომ წინადადებაზე თანხმობა განაცხადა. აუწერელია მწუხარება, რომელიც ყველა იქ მყოფმა განიცადა. თითქმის ორი კვირა გრძელდებოდა განუწყვეტელი ბრძოლები. მიუხედავად ძალთა უპირატესობისა მტერი წინ ვერ მოიწვიდა. გვყავდა მრავალი ტყვე, მტერს ვაყენებდით საგრძნობ ზიანს. საზოგადოების სულისკვეთება სანიმუშო იყო და ასეთ ვითარებაში ეტოვებდით სატახტო ქალაქს. სატახტო ქალაქის დატოვებას ომის დროს. მეტისმეტად დიდი მნიშვნელობა აქვს, შეუძლია ჩაუქლას საზოგადოებას ბრძოლის უინი.

მთავარსარდალს სწადადა ძალები შეეჯახებინა მტრის მოქმედების მთავარ მიმართულებაზე. გადაენაცვლა მცხეთისა და ხაშურის რაიონებში და გადასულიყო იქიდან შეტევაზე მტრის ცოცხალი ძალების მოსასპობად. ნაშუადღევს შტაბი ადგილის გადანაცვლებისათვის ემზადებოდა; ღამის 24 საათზე სპეციალური, მთავარსარდალის მატარებლით მცხეთისკენ ან ხაშურისკენ უნდა გაემგზავრებულყოფიეთ. სათანადო განკარგულებები მომავალი გადაჯგუფებისათვის გადაეცათ თბილისის ფრონტზე მოქმედ ჯარსაც.

მასხოვს ეს 24/25 თებერვლის ღამე. ვისარგებლ შემთხვევით და მანქანით სახლში შევიარე, რომ საჭირო ნივთები წამელო და გამოვმშვიდობებოდი დედას, ბიძას და ჩემ უმცროს ძმას. ნახევარი საათი თუ დავგრჩი სახლში; მეტი დრო არა მქონდა. მთავარსარდალი და შტაბის უფროსი 10 საათზე გამგზავრებულიყვნენ სადგურზე. მანქანა მუდმივ მოძრაობაში იყო, სადგურზე ყველა შტაბის ოფიცერი უნდა მიეყვანა. მასხოვს ჩემი მეგობარი მიტო გოციირიძე, შტაბის კანცელარიის უფროსი და მე უკანასკნელი მივედი. ჩავედი დაბლა მანქანის მოლოდინში. ჩვენთან 3 ერისკაცი მოვიდა. ერთი მათგანი სერგო ქავთარაძე იყო, ბოლშევიკი. მას მე ვიცნობდი. გაეგო, რომ შტაბს ეტოვებდით. ვუთხარი, რომ შტაბში აღარავინ არის და შეუძლიათ შენობის დაცვაზე იზრუნონ. მაღლობა მითხრეს და ჩვენ გავწვიეთ სადგურისაკენ. მატარებელში დალილს მაშინვე ჩამეძინა. გათენებისას ზარბაზნიდან გასროლილი ყუმბარის ხმამ გამაღვიძა მცხეთის სადგურზე, სადაც ჩვენი მატარებელი გაჩერებულიყო. შემდეგში გამოირკვა, რომ ეს შემთხვევითი გასროლა იყო ჯავშნოსანი მატარებლის ზარბაზნიდან, რომელიც მცხეთა-თბილისის ლიანდაგს ზვერადა.

ჯართა გადაჯგუფება გრძელდებოდა. მტერი არ ავდევნებია. ჯარები მშვიდად მოემართებოდნენ. ცნობები, ვითომც მარცხენა და მარჯვენა მხრიდან მტრის კავალერია მოიწვიდა, ყალბი გამოდგა. დახვეისას ჩვენ ნაწილებს

7. „მედიკ“ „ისტორიის სერია, 1990, № 2

ბრძოლები არ უწარმოებია. შეიძლება თითო-ოროლა ცხენოსანი თუ შეამჩნიეს, თორემ დიდი ერთეული უბრძოლველად როგორ დატოვებდა უკანდახევ ჯარს.

მცხეთასთან მთავარსარდალმა არ მოისურვა პოზიციების დაკავება. გადაწყვიტა დაეხია ხაშურამდის და იქ უკეთეს მოგერიებით პირობებში გამაგრებულიყო სურამის უღელტეხილზედ, საიდანაც ხელსაყრელი პირობები იყო მარჯვენა ფრთის მტკვარზე დაყრდნობით. მცხეთიდან ხაშურში მიმავალი მთავარსარდლის მატარებელი გორში გაჩერდა. აქ შეგამოწმეთ დამხვევი ჯარის ვინაობა. აღმოჩნდა, რომ ჯარი იხევდა წესიერად. ნაშუადღევს ჰოგარითი შევამჩნიეთ, რომ მთებიდან ეშვებოდა მტრის ერთ ცხენოსან ესკადრონამდის. გორში ცხოვრობდა ბიძაჩემი მექი, თავისი ცოლით, ცნობილ მწერალ მართით, რომელიც გამოდიოდა „გარიყულის“ ფსევდონიმით. გამოვემშვიდობე იმ იმედით, რომ მოკლე ხანში ისევ შევხვდებოდი. საუბედუროდ, ესე არ მოხდა.

მთავარსარდლის მატარებელი ხაშურის სადგურზე გაჩერდა. ჩვენმა ჯარმა თაკავა პოზიციები ხაშურსა და სურამის რაიონში. ამასობაში მოვიდა ორი ჩვეთა პოლკი თავისი არტილერიით, რომლებიც გარდა ართაანსა, მოახსენით ოსმალების საზღვარს იმ იმედით, რომ ოსმალები არ შემოგვიტევენ. მეორე დღეს ჯარები უკუიერიშზე გადადიოდნენ მარჯვენა ფრთის მტკვრის მარცხენა ნაპირზე და მარცხენასი კავკასიის მთებზე დაყრდნობით. პირობები შეტევისათვის მეტად ხელსაყრელი იყო.

გმორიგობდი შტაბში. ვიჯექი მთავარსარდლის სალონში ტელეფონთან. ნაშუადღევს დარეკა ტელეფონმა. ცნობა მივიღე. ლაპარაკობდა გენ. კონიაშვილი, რომელიც გენ. ჯიჯიხასთან ერთად გვარდიაში მსახურობდა. მთხოვდა მომეხსენებინა მთავარსარდლისათვის, რომ გვარდიელებმა დაადგინეს არ შეუტონ, შტაბი და ჯარი იშლება და მათზე ზეგავლენის საშუალება არა მაქვსო. მოახსენეთ ეს მთავარსარდალს და მეც ამ წუთშივე მოვდივარ მასთან პირადად მოსახსენებლად. მაშინათვე გავალიძე შტაბის უფროსი და მთავარსარდალი და მოვასხენე ტელეფონით მიღებული ცნობა. ძნელი აღსაწერია მთავარსარდლის აღლევება. ამ მოულოდნელმა ცნობამ მოთმინებიდან გამოიყვანა. იმდენი შრომა ჩატარდა უკუიერიშის მოსამზადებლად; აქ შესანიშნავი გარემოცვის პირობებში გამარჯვება ნათელი იყო, რის შემდეგ თბილისის უკან დაბრუნებას ვერაფერი ვერ შეაჩერებდა. გვარდიელების სამარცხვინო გაქცევამ ჩაშალა ბრძოლის ჩატარების შესაძლებლობა. სწორედ მათ უნდა მოეხდინათ მთავარი დარტყმა დაგზუფების მარცხენა მხრიდან.

ცოტა ხნის შემდეგ გენ. ზაქარიაძე თავის ვაგონში გავიდა, გენ. კონიაშვილი ჯერ არ მოსულიყო. მთავარსარდალი მეტად დეღავდა. „აბა, თევზაძე, თავის მოკლა და დამარჩენია, არა? — მომმართა სევდიანი ხმით. შევწუხდი ძალიან. ვგრძნობდი რა აზრები უტრიალებდა ამ დროს თავში სარდალს. ის ხომ სამი წლის განმავლობაში უძლიეროდ მართავდა საქართველოს თავთავის საქმეს. ზიდიზედ მოიგო 3 ომი სამ მიწობელთან — სომხებთან, თურქებთან და ბოლშევიკებთან — ახლა კი დამარცხება ელის. ეცადე დამშვიდება. გვაქვს კიდევ ხელსაყრელი მოგერიებითი პოზიციები, ჯერ ყველაფერი არ არის დაკარგული, გამარჯვების იმედი არ უნდა დავკარგოთ-მეთქი, მაგრამ ამის მიღწევა ადვილი აღარ იყო. შავი ზღვის პირდაპირ ასეთი ხელსაყრელი პოზიციები აღარ არსებობდა.

შემოვიდა გენ. კონიაშვილი და დიწყო სახალხო გვარდიის გინება, რომლის შექმნაზედ ეს ინტრიგანი 1917 წლიდან მოღვაწეობდა. აქ უნდა აღვნიშნო, რომ სახალხო გვარდიას სასახელო წუთებიც ჰქონდა, როგორც მაგ.: თბილისის არსენალის დაკავება 1917 წელს და რამდენიმე მცირე მნიშვნელობის მოქმედება ქვეყნის ზოგიერთ კუთხეში. საერთოდ კი მისი არსებობა აფერხებდა საქართველოს ჯარის მოწყობას. მის რიგებში ჩაინთქა საუკეთესო და გამოცდილი ნაცვლები. მათ ჯარში ჩაწერას უშლიდა ის გარემოება, რომ გვარდიაში ნაცვალთა ჯამაგირები აღმატებოდა ჯარის ნაცვლებისას. უარყოფითი მოვლენა გვარდიაში ისიც იყო, რომ მათი შტაბები გადაწყვეტდნენ როლს ასრულებდნენ უფროსის მიერ ყოველი გადაწყვეტილების მიღებისას; ეს კი ეწინააღმდეგებოდა უფროსის მიერ ერთეულთა მართვას ბრძოლის დროს. აქ მოქმედებათა გადაწყვეტი და პასუხისმგებელი მხოლოდ უფროსი უნდა იყოს...

არ იყო სხვა გამოსავალი. საჭირო შეიქნა ჯარების სამტრედიისაკენ დახევა, სადაც ჯვარდინდებოდნენ მამისონის უღელტეხილისა და გაგრა-სოხუმ-ოჩამჩირეს გზები. მტერი აქტივობას არ იჩენდა, ისე რომ ჯარები შეუფერხებლივ იხევდნენ დასავლეთისაკენ.

რაკი დაინახეს ბოლშევიკთა უპირატესობა ქართულ ჯარებზე, თურქები შეტევაზე ვადმოვიდნენ ახალციხესა და ბათუმის მიმართულებით. ოსმალებისათვის უფრო ხელსაყრელი იყო მათსა და რუსეთს შუა ბუფერული სახელმწიფოს არსებობა, ოღონდ, თუ რუსები საქართველოს ტერიტორიას დაეუფლებოდნენ, საჭიროდ ცნობდნენ რუსეთთან საზღვარი თავისი ტერიტორიიდან წინ წაეწიათ. მით უმეტეს, რომ ბრესტის ტრაქტატით რუსეთმა ამაზე თანხმობა განაცხადა. მთავარსარდლის მატარებელმა მდ. ძირულასკენ გადაინაცვლა, სადაც უნდა დაჰხვედროდნენ ბოლშევიკთა ჯარებს. ოღონდ სურამის ქედის დასავლეთით ნიადაგი არამარტო მთიანი იყო, ხშირი ტყეებითაც იყო დაფარული, ეს კი აძნელებდა ნაწილთა შორის კავშირის გაბმას და მოითხოვდა დიდ ძალებს, რაც ჩვენს განკარგულებაში არ იყო. მით უმეტეს, რომ პრეზიდენტის განკარგულებით გვარდია დაშლილ იქნა ხაშურის რაიონში უკუიერიშის ბრძანების შეუსრულებლობის გამო. სურამის მთებიდან გვარდიის დაშლილი ნაწილები უწესრიგოდ მიემართებოდნენ დასავლეთისაკენ. მტერმა მდევარი ნაწილები ამოქმედა აღმოსავლეთიდან სურამის უღელტეხილიდან და ცხენოსანი ნაწილებით ბორჯომ-ახალციხე, ხულო-ბათუმის მიმართულებით. ეს ნიშნავდა ჩვენი მარჯვენა ფრთის შემოვლას და ზურგში მოქცევას. მთავარსარდალმა გადაწყვიტა დაეკავებინა პოზიციები სამტრედიასთან, რიონზე დაყრდნობით. ეს შესაძლებლობას ქმნიდა ჯარების გამოყვანისა მამისონისა და სუმ-გაგრის მხრიდან.

მთავარსარდლის მატარებელი გადავიდა სამტრედიაში. შტაბი ხელმძღვანელობას უწევდა ჯარების გადაჯგუფებასა და პოზიციების დაკავებას. მახსოვს, ვისარგებლევ შემთხვევით და ვინახულევ ჩემი ოჯახის წევრები, რომლებიც იქ ცხოვრობდნენ. საწვალე დედაჩემი აღშფოებული იყო. ჰგრძნობდა, რომ ჩვენს სამშობლოს დამოუკიდებლობის დაკარგვა ემოქმედებოდა. მე ვუთხარი, რომ იძულებული ვიქნები საზღვარგარეთ წავიდე, რადგან ჩემი თანამდებობის გამო გენერალურ შტაბში არ დამინდობენ-მეთქი. გამოვემშვიდობე საყვარელ დედას და ოჯახის წევრებს და დავბრუნდი მატარებელში. მეორე დღესაც სამტრედიაში დავრჩით, ოღონდ მე საშუალება არა მქონდა ოჯახში წასვლისა. ის

რომ ჩემი გამომშვიდობება ოჯახის უკანასკნელი ნახვა იყო. ჩემს დას ნინას გაეგო, რომ ჯერ ისევ სადგურში ვართ. მინახულა. მომიტანა სადილი. ესეც მასთან უკანასკნელი შეხვედრის წუთები იყო. საშუალო ძმა მიხეილი მე-5 ქვეითა პოლკში მსახურობდა, ცნობები მის შესახებ არა მქონია.

სოხუმიდან და ვაგრიდან ჯარების გამოყვანის შემდეგ ვინევიტო ბათუმი-საკენ. აქ უკვე ხელსაყრელი პირობები პოზიციის დასაკავებლად აღარ იყო. ბათუმში იმ დროს იმყოფებოდა ჩვენი მთავრობა და უმრავლესობა დამფუძნებელი კრების წევრებისა. ამასობაში ოსმალებმა შემოუტყეს ჩვენ მცირე ნაწილებს, დაიკავეს არდაგანის, ახალქალაქის რაიონები და მოიწვედნენ ახალციხისაკენ. ოსმალებმა დაიკავეს აგრეთვე ართვინის რაიონი და მოიწვედნენ ბათუმისაკენ. როდესაც მთავარსარდლის მატარებელი უახლოვდებოდა ბათუმს უკვე ისმოდა არა მარტო ზარბაზნების, არამედ თოფების სროლაც. ბათუმში მოხდა პრეზიდენტ ნოე ჟორდანიასა და მთავარსარდლის გენ. კვინიტაძის შეხვედრა. აქ დადგენილ იქნა შეწყვეტილიყო ბოლშევიკებთან ბრძოლა, (რაკი მათ ველარ ვუძკლავდებოდით), დაგვედო მათთან შეთანხმება და საერთო ძალებით გაგვედევნა ოსმალები, რომლებიც უკვე ბათუმს უახლოვდებოდნენ. გაგზავნილ იქნენ ბოლშევიკთა ჯარების სარდლობასთან რწმუნებულები, რომელთაც შეიმუშავეს საერთო მოქმედების გეგმა ოსმალების ასალაგმავად.

მშვენიერად მასხოვს ბოლშევიკების ჯართა წარმომადგენლების ჩამოსვლა ბათუმში. შემიყვანეს მთავარსარდლის ვაგონში საერთო გეგმის შესამუშავებლად ოსმალების წინააღმდეგ. მეტისმეტად მწვავე ზეგავლენა მოახდინა ჩემზე ამ წუთმა. მთავრობისა და მთავარსარდლის ეს აქტი გამოწვეული იყო იმ ვიწარებით, რომ გვსურდა ბოლშევიკებს დაეკავებინათ საქართველოს მთელი ის ტერიტორია, რომელიც მას ეკუთვნოდა ბოლშევიკების შემოსევამდის, ე. ი. 1921 წლის 11 თებერვლამდის და რომელიც ცნობილი იყო როგორც რუსეთის, ისე ოსმალების მიერ. საუბედუროდ, თურქების მიერ მარტში დაკავებული ქართული მიწები ართვინისა და არდაგანის რაიონებში თურქებმა არ დააბრუნეს და დღესაც მათ უკავიათ.

ამნაირად, ბოლშევიკებმა დაიკავეს მთელი საქართველო. ჩვენმა მთავრობამ წინასწარ შეთანხმა საფრანგეთისა და ინგლისის წარმომადგენლებთან ვახიზენის საკითხი მთავრობის, დამფუძნებელი კრების წევრების და ჯარის ნაწილებისა, რომლებიც სახლში ვერ დარჩებოდნენ სამსახურებრივი პირობებისა და ბოლშევიკთა საწინააღმდეგოდ გაწეული მუშაობის გამო.

მთავარსარდალმა და შტაბის უფროსმა გენ. ზაქარიამემ ერთად შეადგინეს ოფიცერთა და ნაწილთა სია, რომლებიც საზღვარგარეთ უნდა გახიზნულიყვნენ.

მე, ჩემ ამხანაგებთან მაიორ უთნელიშვილთან და პოლკ. ერისთავთან ერთად, წინათვე დანიშნული ვიყავი საფრანგეთში წასასვლელად, იქაური უმაღლესი სამხედრო სკოლის დასამთავრებლად. მე და მაიორ უთნელიშვილს გვეძლეოდა პოლკოვნიკის ხარისხები. საუბედუროდ, ბოლშევიკების მიერ 21. III 21 წლისა საქართველოს დაკავების გამო ყველა ეს გეგმები ჩაიშალა. სამაგიეროდ მთავარსარდლისა და შტ. უფროსის დადგენილებით გათვალისწინებული ვიყავ საზღვარგარეთ წასასვლელად, სადაც მთავრობა აღმომიჩინდა ყოველთვიურ დახმარებას. მიუხედავად ამ დაპირებებისა, ვერ წარმომედგინა ჩემი

სამშობლოს, ჩემი ოჯახის დატოვება. დიდი ყოყმანის შემდეგ, ბოლოსდაბოლოს გადაწყვეტიტე სამშობლო დამეტოვებინა. ვფიქრობდი, რომ ბოლშევიკთა ძალაუფლება დიდხანს არ გასტანს, ჩემი სამშობლო განთავისუფლდება და დავბრუნდები-მეთქი. ამასობაში ჩვენ ვაგონში ჩემი ძმა მიხეილი შემოვიდა. გამახარა მისმა მოსვლამ. რაკი გადაწყვეტილი ჰქონდა საქართველოში დარჩენილიყო, ვთხოვე ებრუნა ჩემ დედასა და ნინოზე. გამოვემშვიდობეთ ასე ტრაგიკულად ერთმანეთს და ვაგწიეთ საფრანგეთის ხომალდზე, რომელსაც ნაპირს მოშორებით ლუზები ჩაეშვა. ამ გემს უნდა ჩავეყვანეთ კონსტანტინოპოლამდეს.

შემდეგში, ემიგრაციაში, არაერთხელ დავფიქრებულვარ მოვიქეცი თუ არა წესიერად, რომ სამშობლოს, მახლობლებს და მეგობრებს ჩამოვშორდი. მუდამ თავს ვინუგეშებდი იმედით, რომ ევროპის სახელმწიფოები, რომლებმაც საქართველოს არსებობა ფაქტობრივად აღიარეს და ერთა ლიგა, რომელიც მზად იყო თავის შემადგენლობაში საქართველოც მიეღო, მიიღებდნენ რამე ზომებს, აიძულებდნენ ბოლშევიკებს საქართველოდან წასვლას და მეც უკან დავბრუნდებოდი. ბოლშევიკები ყოველ ხელსაყრელ მომენტში მუდამ აღიარებდნენ, რომ ერთა თავისუფლება და დაჩაგრულ და ცარიზმის მიერ დაპყრობილ ერთა თავისუფლება, ეს მათი უმთავრესი მიზანია. არ ვიცოდნო, რომ მათი თავისუფლება გულისხმობდა ბოლშევიკური ხელისუფლებისადმი დაქვემდებარებას ყველა იმ რუსეთში შემავალი ქვეყნისა, რომელიც თავის წეს-წყობილებას თავისებურად და დამოუკიდებლად მოინდომებდა.

გემზე მოთავსდნენ გენ. შტაბის ოფიცრები, ცნობილი პოლიტაკური მოღვაწეები და იუნკერთა სკოლა, რომელიც ასე გმირულად იბრძოდა სატახტო ქალაქის დაცვისას. ჩვენი ხელისუფლება იმედოვნებდა, რომ მათ რომელიმე მეგობრულად განწყობილი სახელმწიფო მიიღებდა სამხედრო სკოლაში და დაბრუნებისას მზად გვეყოლებოდა ევროპულად აღზრდილი ოფიცრები.

ასე დაიწყო ჩემი ცხოვრების მეორე ნაწილი და გულში ჩამწვდომი დარდი მახლობლების, ნათესავ-ნაცნობების და სამშობლოს მოშორების გამო. ჩემი იმედი, რომ ბოლშევიკთა მმართველობა რუსეთში დიდხანს არ გასტანდა — უსაფუძვლო აღმოჩნდა. რუსეთის ხალხი მიჩვეული მონობას ჯერ მონღოლებისას და მერე 100 წლოვან დესპოტურ მეფის რეჟიმს, უყოყმანოდ დაემორჩილა ბოლშევიკურ ხელისუფლებას.

ვერ ვიქნები დამარხული ჩემ სამშობლოში. სანუგეშოდ ისღა დამრჩენია, რომ მიმიღებს სამუდამო განსასვენებლად კეთილშობილი, მედგარი და საქართველოს მეგობრობაში გამოცდილი პოლონელი ხალხის მიწა.

რუსულან კაზია

სამხანაგო „ამხანაგობები“ XVIII საუკუნის საქართველოში

XVIII ს-ის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ვითარების შესწავლისათვის საგულისხმო ცნობებს გვაწვდიან ქართული სავაჭრო „სამხანაგო“ წიგნები.

„ამხანაგობა“ იყო საქმიანი ურთიერთშეთანხმება, რომლის თანახმად, განსაზღვრული იყო თითოეული ვაჭრის მიერ ამხანაგობაში შეტანილი თანხის ოდენობა.

სავაჭრო ამხანაგობებზე ცნობას გვაწვდის დავით ბაგრატიონი, რომელიც აღნიშნავს, რომ ამხანაგობა დგებოდა საერთო უფლებებისა და პირობების მიხედვით. სავაჭრო ბრუნვა მიმდინარეობდა საერთო კაპიტალით, ხოლო მოგება თანაბარ ნაწილებად იყოფოდა¹. ეს განმარტება ზოგადი ხასიათისაა, სამხანაგო საბრუნავი თანხა „საერთო კაპიტალი“ იყო, მაგრამ იგი ყოველთვის საქმეში თანაბარი ოდენობით შეტანილ თანხას არ ნიშნავდა.

ქართული დოკუმენტური მასალა გვიჩვენებს სამხანაგო საქმეში შესული პირების აშკარა ქონებრივ სხვაობას. XVIII ს-ის II ნახევრის საბუთები მიუთითებენ ვაჭართა ფენის შიგნით მკვეთრი დიფერენციაციის არსებობაზე. შედარებით შეძლებულ პირს საქმეში (სავაჭრო, ან სხვა მომგებიანი საქმიანი წამოწყება) შექონდა „თანნი“, ძირითად თანხას ის დებდა, ხოლო ვაჭრობას უფრო წვრილი ვაჭარი აწარმოებდა. რაც შეეხება მოგებასა თუ ზიანს, იგი თანაბრად იყოფოდა ამხანაგებს შორის. საქმის ასეთი განაწილება თანხის მფლობელ და საქმის მკეთებელ წვრილ ვაჭარს შორის სპეციალურ ლიტერატურაში მიჩნეულია ამხანაგობის უმაღლეს ფორმად².

თბილისის მოქალაქეები, ხშირ შემთხვევაში, სამხანაგოდ იძენდნენ დუქანს, თითოეული „ამხანაგი“ თავისი წილის შესაბამისად იღებდა დუქნის შემოსავალს³.

XVIII ს-ის დასაწყისის „სამხანაგო“ წიგნების მიხედვით, ამხანაგობის წევრების მიერ თანაბარი ოდენობით ჩანს საქმეში შეტანილი კაპიტალი. ჩვენთვის საინტერესო, 1719 წ. შედგენილი სამხანაგო წიგნი ძალზე დაზიანებულია და არ ირჩევა ამხანაგობაში შესული პირების ვინაობა. საბუთიდან ვიგებთ, რომ სავაჭრო საქმისათვის ამხანაგებს ჰქონდათ „ასი თუმანი“, ოღონდ არ ჩანს, ეს თანხა მათ თანაბარი ოდენობით აქვთ შეტანილი საქმეში, თუ „თანნი“ ერთ-ერთს ეკუთვნის. რაც შეეხება მოგებასა თუ ზიანს, მას თანა-

1 დ. ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, საქართველოს სამართლისა და კანონმცოდნეობის მიმოხილვა, თბ., 1959, გვ. 258.

2 კ. კ უ ტ ი ა, ამქრები XVII—XVIII სს. საქართველოს ქალაქებში, თბ., 1984, გვ. 75.

3 დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, I, თბ., 1962, № 155, გვ. 183—184.

რად იყოფენ ამხანაგობის წევრები. საბუთში ვკითხულობთ: „მერმე ბატონის... თორმეტი თუშანი მისაცემსა ვართ... ერთად უნდა მივცეთ...“ ამდენად, ამხანაგობის წევრები საეპრო საქმიანობით ემსახურებიან „კახთ ბატონს“ (როგორც ჩანს, ისინი მეფის სამსახურში დგანან). ამავე დროს საბატონო გადასახადი განსაზღვრულია, ხოლო სარგებელი, ვაჭრობიდან მიღებული მოგება ამხანაგებს რჩებათ⁴.

საამხანაგო საქმეში შესულ პირებს, როგორც აღვნიშნეთ, იურიდიულად ერთნაირი უფლებები და ამავე დროს, ერთნაირი ვალდებულებებიც აკისრიათ.

„ყოველი ამხანაგობის და პირობის წიგნი, მოვაჭრე ამხანაგთა, ვეჟილთა და თირქაშიყთა შორის დადებული, აღსრულდებოდა სრულს ძალსა ზედა და ვერა რომელი მხარე ვერ შეიძლებდა ამის დარღვევას და ყოველთვის მოიქცეოდნენ მათ შორის ქმნილის წერილისამებრ“⁵.

1733 წლის საბუთით, ამხანაგობის წევრები: ბაამანი, გერმანოზი და პაპუა პირობას დებენ ერთად დაიხსნან ვალის თამასუქი — „სხვა რაც დარჩეს, ზიანიც და სარგებელიც ერთი იყოს“. მოგებაზე, როგორც წესი, ამხანაგებს თანაბარი უფლებები აქვთ⁶.

თანაბრად იყოფენ საქმეს ვაჭრები: პავლე, ბერუკა და ბაღდასარი, 1752 წლის საბუთის მიხედვით საგარეჯოში ცვლიან ბაშბას და ენდროს ყიდულობენ⁷.

XVIII ს-ის II ნახევრის საქართველოში შეიმჩნევა ეკონომიკური გამოცოცხლება, ქართლ-კახეთის გაერთიანება, დასავლეთ საქართველოში სოლომონ I-ის ენერგიული პოლიტიკური მოღვაწეობა რამდენადმე ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა სასაქონლო წარმოებისა და სოციალ-ეკონომიკური წინსვლისათვის. ზაზრის მოთხოვნილება შესამჩნევად იზრდება, შესაბამისად იზრდება მოთხოვნილება ფულზე. ამ საკითხების მკვლევარი ირ. ანთელავა მიუთითებს, რომ საგლეხო ბეგარაში ფულად გადასახადს XVIII ს. II ნახევარში ეჭირა მეორე ადგილი პროდუქტადი გადასახადის შემდეგ, ამავე დროს განვითარების ტენდენცია ფულადი რენტის სასარგებლოდ იზრებოდა⁸.

XVIII ს-ის II ნახევრის „ამხანაგობების“ შიგნით აშკარად გამოხატულია ქონებრივი დიფერენციაცია „თავნის“ მფლობელ საქმოსანსა და მასზე დამოკიდებულ, საქმის მკეთებელ პირს შორის. ძირითადი თანხის — მთავნის მფლობელი მოქალაქე საქმეში მხოლოდ ფულს აბანდებს, იგი ადგილზე (თბილისში, გორში, ქუთაისში და ა. შ.) იმყოფება, ხოლო საეპრო ოპერაციას აწარმოებს პირი, რომელსაც ამხანაგობაში გაცილებით ნაკლები (თითქმის ნახევარი) თანხა შეაქვს და თავისი შრომით ანაზღაურებს თანხის მეორე ნახევარს. ამ ფაქტზე მეტყველებს 1794 წ. დადებული საამხანაგო წიგ-

4 საქართველოს სსრ მეც. აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტი (ქვემოთ ხელნაწერთა ინსტ.) HD—15064.

5 „საქართველოს ძველთაგან და ჩვეულებითად ქართველ მეფეთა დროთა შემოღებული საქუნი“ (1810—15 წწ.). ქართული სამართლის ძეგლები, II, თბ., 1965, № 163, გვ. 566.

6 ქართული სამართლის ძეგლები, VIII, თბ., 1985, № 906, გვ. 889.

7 ხელნაწერთა ინსტ., HD—172.

8 ირ. ანთელავა, XVIII ს. საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების ზისიათის საკითხისათვის, თბ., 1977, გვ. 141.

ნი, რომელიც გვამცნობს, რომ თბილისელი მოქალაქე ალექსასშვილი არუთინა შეამხანაგებია ოქრომჭედელ დავითისშვილ მეღვინას, აუღია მისგან „ას სამოცი თუმანი ქალაქის თეთრი... ოთხმოცი თუმანიც მე მოვიტანე“, — წერს არუთინა, — „ამ შენი ოთხმოცი თუმნის მაგიერ ჩემი ოთხმოცი თუმანი და ოთხმოცი თუმნის მაგიერ ჩემი ჯანი. რაც ღთმა მოგება მამცეს, ნახევარი შენ შენის სათავნოთი და ნახევარი მე ჩემი სათავნოთი“. ამდენად, როგორც საბუთის მიხედვით ირკვევა, ძირითადი საბრუნავი „თავნი“ მოგებასთან ერთად უბრუნდება მის მფლობელს; ზარალსაც, შესაბამისად თანაბრად იყოფენ ამხანაგობის წევრები⁹.

სხვა შემთხვევაში კი (1795 წ.) მეღვინე დავითაშვილი იღებს „სათავნო“ თანხას — 1600 მანეთს ქართველთაშვილისაგან, ხვითონ ღებს თანხის ნახევარს — 800 მან. და სამაგიეროდ „თავნის“ მფლობელს თავის შრომას თავზობს¹⁰.

ფულზე მოთხოვნის ზრდამ გარკვეული გავლენა იქონია თავდაზნაურთა კლასზე. ზოგი მათგანი აქტიურად ჩაება განსახილველი ხანის ეკონომიკურ ცხოვრებაში. სავაჭრო საქმიანობა მათთვის მომგებიანი და შემოსავლის მომტანი საქმე გახდა. ამხანაგდებიან სხვადასხვა სოციალურ საფეხურზე მდგომი პირები.

XVIII ს-ის II ნახ. ქართლ-კახეთის ფულად-სასაქონლო წარმოების პროცესში მონაწილეობენ თუმანიშვილთა გვარის წარმომადგენლები: მდივანი გორჯასპი თუმანიშვილი და მისი შვილები. ამ მხრივ, ჩვენთვის საინტერესოა 1756 წ. თამასუქი, მიცემული ასატურასშვილ პოლოსას მიერ გორჯასპი მდივნისადმი. საბუთის თანახმად, ალელი ვაჭარი, — ასატურასშვილი პოლოსა გორჯასპი თუმანიშვილისაგან იღებს „ერთ თუმან ახალ თეთრს“ სავაჭრო საქმეში დასაბანდებლად, „ამა პირობით, რომ ეს თეთრი თავნათ დავიჭირო და ალებ-მიცემაში ვამუშაო“. ამდენად, როგორც საბუთის ანალიზიდან ირკვევა, „თავნის“ მფლობელ გორჯასპი თუმანიშვილთან შეამხანაგებული ასატურასშვილი პოლოსა უშუალოდ ვაჭრობს, რაც შეეხება მოგებასა თუ ზიანს, იგი თანაბრად ნაწილდება¹¹.

XVIII ს-ის II ნახევრის ეკონომიკურ ცხოვრებაში განსაკუთრებით დაწინაურდა გორჯასპი თუმანიშვილის შვილები: ლაშქარნივისის სახელოს მფლობელი მანუჩარ თუმანიშვილი და მისი ძმა სულხან მდივანი. ძმებ თუმანიშვილებთან დაკავშირებულ მსხვილ ვაჭრებს შ. მესხია „სავაჭრო აგენტებს“ უწოდებს¹².

სავაჭრო საქმიანობაში დიდგვაროვანთა მონაწილეობაზე მიუთითებს 1787 წლის საბუთი, რომლის თანახმად მირიმანანთ ავთანდილა და მისი ძმისწული სტეფანა შეამხანაგებულან დარეჯან დედოფლის ამილახვართან, ოსეფა ყორღანაშვილთან, ძირითადი თანხა ამ უკანასკნელს ეკუთვნის, საბუთში კვითხულობთ: „შენგან სამთავნო ავიღევით, ხუთასი თუმანი ქალაქის ზარაფხანის სირმა აბაზი..., ეს ,, სარმია ჩვენ უნდა ჩვენს ხელში ვსაქმოთ და ბედ-

⁹ საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, (ქვემოთ: სცსა), 1450, 25—50.

¹⁰ Пурцеладзе Д., Грузинские крестьянские грамоты, Тб., 1882, გვ. 61.

¹¹ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის, II, თბ., 1953, № 61, გვ. 40.

¹² Ш. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1959, გვ. 139.

ნიერს დედოფალს რაც საქონელი მოუნდეს, ჩვენ უნდა ვემსახუროთ“. ამ შემთხვევაში, როგორც ჩანს, ვაჭრები ამილახვრის მეშვეობით უშუალოდ დედოფალს უყავთ მიმართვა (თავიანთი სავაჭრო საქმიანობით უწყვეტ სამსახურს); მოგება იყოფა თანაბრად, ამილახვარსა და თბილისელ ვაჭრებს შორის, ამავე დროს, ჩვეულებისამებრ, ამხანაგობაში შეტანილი „თავნი“ სუფთა მოგებასთან ერთად უბრუნდება ოსეფა ყორანაშვილს: „მოგება რაც მღვიის მოცემით იყოს, ნახევარი... შენის ხუთასის თუმნის სარმაით შენ, მილახვარმა ოსეფამ უნდა აიღო, ნახევარი მოგება ჩვენ ავთანდილამ და სტეფანამ უნდა ავიღოთ და ჩვენში წორეთ უნდა გავიყოთ... ზიანი და ჯუჭამიც მოგების კვალით უნდა გავიყოთ“... ვკითხულობთ საბუთში¹³. XVIII ს-ის II ნახევარსა და XIX ს-ის ათწლეულის დასავლურ ქართულ დოკუმენტებში გვხვდება ანალოგიური ხასიათის „სამხანაგო“ წიგნები.

„ამხანაგობები“ დგება მსხვილ ვაჭარსა და საქმის მკეთებელ, უშუალო მოვაჭრე მოქალაქეს შორის. ძირითადი თანხის „თავნის“ მფლობელი პირი ქუთაისში იმყოფება და მონაწილეობას არ იღებს სავაჭრო ოპერაციაში. იგი საქმეში მხოლოდ ფულს აბანდებს. ვაჭრობიდან მიღებულ მოგებასა თუ ზიანზე ამხანაგობის წევრები თანაბარი უფლებებით სარგებლობენ.

ამ ფაქტზე მეტყველებს ქუთაისის მუზეუმში დაცული რამდენიმე „სამხანაგო“ წიგნი: 1807 წელს შემდგარა ამხანაგობა ქუთაისელ ვაჭრებს. ნიკოლოზ ქორქაშვილსა და გუარაშვილ პეტროზას შორის. „სარმაი“ ანუ მთავნი „ათას ხუთასი ყურუში“ ნიკ. ქორქაშვილს ეკუთვნის, გუარაშვილ პეტროზას ამხანაგობაში შეაქვს — „ხუთასი ყურუში“ და საქონელიც სავაჭროდ მას მიაქვს — „ამ თეთრით მე პეტროზამ უნდა ვიმგზავრო სიმართლით და სიმართლით გავისარჯო... რაც ღმერთმა მოგება მომცეს, ნახევარი ნიკოლოზისა და ნახევარი ჩემი“¹⁴, ვკითხულობთ საბუთში.

ანალოგიური შინაარსისაა იმავე, 1807 წ. დადებული „აფხანაკობის“ წიგნი ჩიკვაშვილ ისხაკასა და ქორქაშვილ ნიკოლოზს შორის. ამ უკანასკნელს ეკუთვნის სავაჭრო საქმეში დაბანდებული თანხის დიდი ნაწილი — ცხრაას ორმოცი ყურუში“, ვაჭრობის წარმატებით დამთავრების შემთხვევაში, მოგების ნახევართან ერთად, მასვე რჩება საქმეში შეტანილი მთავნი — „მოგება საზიაროდ და მთავნი შენი არის... რასაც მოიყვანს ღმერთი, სულყველა ორივესი არის“¹⁵..

თანხის მფლობელ და მოვაჭრე წვრილ ვაჭარს შორის საქმის ასეთ განაწილებაზე მეტყველებს 1809 წლის საბუთი, ამხანაგობაში შეტანილი თავნი „ხუთი ქესა ოსმალოს თეთრი“ ნ. ქორქაშვილს ეკუთვნის, ზოლო მასთან შეამხანაგებული ნალბანდიანთ ოსეფას ძე სტეფანა საქმეში აბანდებს — ერთ ქესა თეთრს და სავაჭროდ საქონელი მას მიაქვს. ზიანი და სარგებელი ამ შემთხვევაშიც თანაბრად იყოფა¹⁶.

როგორც მოტანილი მასალა გვიჩვენებს, დასავლეთ საქართველოს ამხანაგობაში ხშირად მეორდება ქუთაისელი აზნაურის ნიკოლოზ ქორქაშვილის

¹³ სცსსა, 1450, 24—60.

¹⁴ ქუთაისის მუზეუმი — № 1933, საისტორიო კრებული, I, 1928, გვ. 115.

¹⁵ ქუთ. მუზ., № 1621, საისტორიო კრებული, I, გვ. 115.

¹⁶ ქუთ. მუზ., № 1922, გვ. 116. !

სახელი. ამხანაგობაში შეტანილი ძირითადი საბრუნავი თანხა ყოველთვის მას ეკუთვნის.

ქორქაშვილთა საგვარეულო წევრები სამეფო აზნაურების — „ფიცისკაცთა“¹⁷ წრეს ეკუთვნოდნენ ქუთაისის მუზეუმის ერთ-ერთი საბუთით ჩანს, რომ ნიკოლოზს იმერეთის მეფე სოლომონ II-თან ნათლობა აკავშირებდა¹⁸.

ამდენად, განხილული მასალა ნათელყოფს, რომ როგორც აღმოსავლეთ, ასევე დასავლეთ საქართველოში თავადაზნაურობის ზოგიერთი წარმომადგენელი აქტიურად ებმებოდა ქვეყნის სასაქონლო-ფულადი წარმოების პროცესში და უშუალო მონაწილეობას იღებდა სავაჭრო ოპერაციებში.

ქართული სავაჭრო ამხანაგობების შესახებ საინტერესო ცნობებს გვაწვდიან სავალო თამასუქები. სავაჭრო კაპიტალი, განსაკუთრებით თავისი განვითარების პირველ ეტაპზე, როგორც ცნობილია, მჭიდროდ უკავშირდებოდა სავაჭრო კაპიტალს. ვაჭარი ხშირად მთლიანად იყო დამოკიდებული მდიდარ მეევანზე. ქართული ისტორიული დოკუმენტები ცნობებს გვაწვდიან იმის შესახებ, რომ სავაჭრო ამხანაგობების წევრები საქმის დაწყებისას ხშირ შემთხვევაში იღებდნენ კრედიტს ან სხვა ამხანაგობის წევრებისაგან ან ვინმე მეევანისაგან. კაპიტალის დაგროვების პირველი ეტაპისათვის დამახასიათებელმა სარგებლის დიდი ნორმის დაწესება.

დასტურად მოგვყავს 1800 წ. თამასუქი, რომლის თანახმად „ორმა ამხანაგებმა“ ფირალანთ ნიკომ და უდელეზიანთ ნიკომ აიღო ვალი ასევე „ორი აფხანაკისაგან“: ფირალანთ მელქოასა და გრიგორასშვილ სტეფანასაგან — 1480 ყურღუში ოსმალუს თეთრი... ერთი თვის ვალით“¹⁹.

დოკუმენტური მასალა გვამცნობს, რომ სავაჭრო ხელშეკრულებით ზოგჯერ ერთმანეთს უკავშირდებოდნენ სხვადასხვა ქალაქში მცხოვრები ვაჭრები. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა 1781 წ. თამასუქი, რომლის თანახმად მოზდოკში მოვაჭრე ქართველს და მის ამხანაგს, ყაბარდოელ უზდენს აულიათ ვალი მოზდოკში მცხოვრები სომეხი ვაჭრისაგან 660 მანეთის ოდენობით. ვაჭრები იმედოვნებენ, გაყიდული საქონლიდან მიღებული მოგებით გადაიხადონ ვალი²⁰.

XVIII ს-ის II ნახევრითა დათარიღებული საბუთი, რომლის თანახმად ორი იმერელი „ამხანაგი“, სავაჭრო საქმის დასაწყებად, იღებს ვალს შეძლებული მოქალაქის — მუსტაფა ბარბაქაძისაგან²¹.

ამხანაგობის წევრები საქმიანი წამოწყების დროს ხშირად იღებდნენ ვალს მეევანშეებისაგან.

XVIII ს-ის II ნახევრის დოკუმენტების განხილვა გვაძლევს საფუძველს ვთქვათ, რომ არა ერთი ამხანაგობა იყო კრედიტით დაკავშირებული ამ პერიოდის ისეთ ცნობილ მეევანშეებთან, როგორებიც იყვნენ მანუჩარ და სულხან თუმანიშვილები.

17 საქ. ისტორიის ნარკვევები, IV, თბ., 1973, გვ. 589.

18 ქუთ. მუზ. № 116.

19 დ. უ ჩ ა ნ ე ი შ ვ ი ლ ი, დოკუმენტები საქ. ეკონომიკური ისტორიისათვის, თბ., 1967, გვ. 125—126, № 134.

20 გამრეკელი В., Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии, т. 1980, № 20, გვ. 55.

21 მსეი, II, № 220, გვ. 159.

ამ ფაქტს გვიდასტურებს 1788 წ. თამასუქი, რომლითაც ორმა ამხანაგმა, რევაზამ და ბეყანამ აიღეს მანუჩარ მდიენისაგან „თორმეტი თუმანი“. როგორც საბუთის მინაწერი გვაუწყებს, ერევანში ვაჭრობის წარმატებით ჩატარების შემდეგ, ამხანაგობის წევრებმა შეძლეს ვალის გადახდა²².

1798 წლის საბუთით, მანუჩარ თუმანიშვილისაგან უსესხებით საიჯარო თანხა ამხანაგებს: ჩარჩიშვილ შაქარას და აღაბააშვილ პაპას, რომელთაც, როგორც საბუთი გვამცნობს, „გორის იჯარა საამხანაგოთ სტეროდათ. ამ იჯარისთვის თეთრი დასჭირვებით. მანუჩარ მდიევანს ესესხებინა სიით“, და რადგან ამხანაგებს დაკარგული ჰქონდათ თამასუქები, მათ საქმეს სამართალი არჩევდა²³.

ამრიგად, XVIII ს-ის II ნახევრის ქართული საეპტო „ამხანაგობები“ საამხანაგო საქმეში შესულ პირთა მკვეთრი ქონებრივი სხვაობის მაჩვენებელია, რაც მომავალში ქმნიდა მოსალოდნელი სოციალური ცვლილებების საფუძველს.

„საამხანაგო“ საბუთები საყურადღებო ცნობებს გვაწვდიან XVIII ს-ის ქართული სამეფოების საგარეო ვაჭრობის შესახებ. მათში მოცემულია ძირითადად ის გეოგრაფიული არეალი, სადაც ქართველ ვაჭრებს განსახილველ პერიოდში უხდებოდათ ვაჭრობა.

აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფოები საუკუნის დასაწყისში ძირითადად ირანთან და თურქეთთან ვაჭრობდნენ. XVIII ს-ის II ნახევრიდან ინტენსიური საეპტო ურთიერთობა ჩანს რუსეთის ქალაქებთან. ქართველ ვაჭრებს საქონელი ვაჭრობდათ მოზდოკში, ასტრახანსა და მაკარაიევოს ცნობილ ბაზრობაზე.

ამ თვალსაზრისით ჩვენთვის საყურადღებოა 1784 წ. დაწერილი მიმართვა კავკასიის საქმეთა გამგებელ პ. პოტიომკინისადმი; მოზდოკში მოვაჭრე თბილისელი ვაჭრები საეპტო საქმის განხორციელების მიზნით ითხოვენ პასპორტის მიღებას თბილისში დასაბრუნებლად²⁴.

ანალოგიური შინაარსისაა ოთხი თბილისელი ვაჭრის მიერ იმავე წელს დაწერილი მიმართვა პ. პოტიომკინისადმი²⁵.

ამ პერიოდის ამხანაგობა ძირითადად დგებოდა საქონლის ერთობლივად გატანის მიზნით.

საბუთების მიხედვით, ქართველ ვაჭრებს ხშირად მეტად საშიშ პირობებში უხდებოდათ საეპტო ოპერაციის წარმოება. კავკასიის მთიელთა მხრიდან ხშირი იყო მძარცველური თავდასხმები²⁶.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სამეფოს გარეთ საქონელი საეპტოდ ხშირ შემთხვევაში წერილ ვაჭარს ვაჭრობდა; მიუხედავად იმისა, რომ „ამხანაგობა“ თანაბარ უფლებებს გულისხმობს, ვაჭარი ხშირად, ეკონომიკურად მთლიანად დამოკიდებული იყო ძირითადი შესატანი თანხის — „თავის“ მფლობელზე. ამ ფაქტის დასტურად მოგვყავს 1779 წელს შედგენილი საამხანაგო წიგნი; ვაჭარი ზურაბა, რომელსაც გააქვს საქონელი სამეფოს ფარგლებს გა-

22 დ. უჩანეიშვილი, დოკ. საქ. ეკ. ისტ., № 95, გვ. 95—96.

23 იქვე, № 123, გვ. 116—117.

24 Гамрекли В., Межкавказские политические..., № 99, გვ. 197—198.

25 იქვე, გვ. 153, № 67.

26 Гамрекли В., Межкавказские политические..., № 29, გვ. 69—72.

რეთ (კერძოდ საღ — ეს საბუთიდან არ ჩანს), აძლევს პირობას თავის კომპანიონს — სტეფანას (რომელსაც საქმეში დაბანდებული აქვს სამოცი თუმანი) „საითაც ხეირათსა ნახავ და მიჩჩევე, იქით უნდა წავიდე, უშენ მასლაათთ ურდუნა არა მაქვს, რომ საითმე წავიდე. რამდენი ხანი ჩემ ხელში ვსაქმო, რაც ღთმა მოგვეცეს, მოგება ნახევარი შენი სამოცი თუმანი სარმიით, შენ ბატონი სტეფანასია და ნახევარი მოგება მე ზურაბასია²⁷... გვამცნობს საბუთი.

XVIII ს-ის II ნახევარში რუსეთთან სავაჭრო ურთიერთობის გაძლიერებას ხელი შეუწყო 1750 წ. ე. წ. „ოსეთის გზის“ გახსნამ, რამაც რამდენადმე გამოაცოცხლა ამ რეგიონში მდებარე პუნქტები: ანანური, დუშეთი და ა. შ. (დუშეთი 80-იან წლებში მეფე ერეკლეს ბრძანებით ქალაქად გამოცხადდა)²⁸. ამ ფაქტმა თავისი ასახვა პოვა „საამხანაგო“ წიგნებში. ამ პერიოდის საბუთში ვხვდებით დუშელ ვაჭარს. 1783 წ. დაიდო საამხანაგო წიგნი „თბილისის მოქალაქე“. ტერ-ასატურაშვილ არაქელასა და „დუშეთის მოსახლე“ აზიზასვილ აკოფას შორის; თბილისელ ვაჭარს საქმეში დაბანდებული აქვს 75 თუმანი, ხოლო აზიზასვილ აკოფას — 50 თუმანი და საქონელიც მოზღოკში სავაჭროდ მას მიაქვს²⁹.

ამხანაგობის წვერებს შორის ზუსტი ანგარიშით ხდებოდა ვაჭრობის პროცესში დახარჯული თანხისა თუ გაყიდული საქონლის აღნუსხვა. 1789 წელს შემდგარ საამხანაგო წიგნში მოცემულია თითოეული ამხანაგის, ვაჭრების: დავითისა და იოსების მიერ სავაჭრო ოპერაციის დროს დახარჯული პირადი თანხის, ცხენის ფასისა თუ აღებული ვალის ანგარიში და ასეთი კონტროლის საფუძველზე იანგარიშება თითოეული ამხანაგის დანახარჯიცა და სარგებელიც³⁰.

ასევე ზუსტი საამხანაგო ანგარიშითაა შედგენილი 1797 წლის საბუთი, დადებული ბუჯთან გიქუას მიერ ნაზარბეგისვილ გიორგისადმი. ვაჭარი გიქუა თავის ამხანაგს აძლევს პირობას, რომ საქონელს ნახიად არ გასცემს, საბუთში ვკითხულობთ: „ჩვენი მეზობლების ხათრი ჯამის ბაზაზის გარდა არავის მივეც ნისიად, არც საქონელი და არც თეთრი. თუ მივსცე ვისმე... ჩემს სამთავნოში მიანგარიშო...“ დოკუმენტში ვკითხულობთ, რომ თავნის მფლობელ ნაზარბეგისვილ გიორგის საქმეში დაბანდებული აქვს 80 თუმანი, ხოლო საქონელი ერევანში სავაჭროდ გააქვს გიქუას (მას საქმეში შეტანილი აქვს თანხის ნახევარი — 40 თუმანი)³¹.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, თავდაზნაურთა კლასის ზოგიერთი წარმომადგენელი ჩაბმული იყო XVIII ს-ის საქართველოს აღებ-მიცემობაში. აღვნიშნეთ ასევე, ძმები თუმანიშვილების სავაჭრო-სავაზნო საქმიანობა და მათი ხედვრითი წონა ფულად-სასაქონლო მიმოქცევის პროცესში. მანუჩარ თუმანიშვილთან შეამხანაგებული ვაჭრები XVIII ს-ის II ნახევარში სხვადასხვა ქალაქში (ერევანი, ბაქო, მოზღოკი, ბაიაზეთი, ასტრახანი) ეწეოდნენ სავაჭრო საქმიანობას.

ასტრახანში ვაჭრობდნენ მანუჩარ თუმანიშვილის მიერ წარგზავნილი

27 სცსა, 1450, 18—21.

28 საქ. ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 541.

29 ქართ. სამ. ძეგლები, VIII, № 930, გვ. 911—912. i

30 ხელნაწერთა ინსტ., Qd—1454.

31 სცსა, 1450, 48—42.

ვაჭრები: ვასპარ ნასყიდას ძე ბაღდადოვი³² და სტეფან ასლანოვი³³. ჩვენთვის საინტერესო მასალას შეიცავს ასევე ქმნუხარ თუმანიშვილის „სავაჭრო-აგენტის“³⁴ სტეფან ტერ-შამანოვის წერილები. საბუთების გამომცემელი, ნ. ბერძენიშვილი მიიჩნევს, რომ მანუხარი ამ დროს გორში იმყოფება, ხოლო ტერ-შამანოვი თბილისიდან წერს მას წერილებს, რომლებითაც აწვდის ცნობებს ამიერკავკასიის ქალაქებში მოვაჭრე ვაჭართა საქმიანობის შესახებ³⁵.

მოტანილი მასალა ნათელყოფს, რომ XVIII ს-ის II ნახევარში ქართლ-კახეთის სამეფო ინტენსიური სავაჭრო ურთიერთობით იყო დაკავშირებული ამიერკავკასიის კუთხეებთან, ირანთან და ჩრდ. კავკასიაში არსებულ რუსეთის ქალაქებთან.

ამ მხრივ საინტერესო მასალას გვაძლევს 1794 წ.; დაწერილი წერილი მანუხარ თუმანიშვილისა მერაბ-ალასადში.

საბუთის თანახმად, ქართველი ვაჭრების სავაჭრო საქმიანობის არე კავკასიის ქალაქებთან ერთად, თურქეთსა და სტრახანის მხარეს მოიცავს: „კაკალა რომ აშტრახანიდამ ამდგარა ბაქუს წასასვლელად, აშტრახანიდამ.. სამოცდათორმეტი თუმანი ვალი გაჰყოლია და პირობა ასე მიუცია, რომ ბაქოვად გამოვიგზავნიო. თავისი ანგარიშით ბაქუს ამდენი ასაღები ჰქონია და იმის ასაღებათ წასულა.. სარუბეჯანას., ბუხარის ტყავი ჰქონია... იქ [სტრახანს] ვერ ვაუყიდნია, ისევე საჩქაროდ ამდგარა და წასულა სტამბოლს... ჩვენი აბელა წამოვიდა თავრიზს წასასვლელად. იმას ზოგიერთი რამ დავაბარე, რომ უნდა მიყიდოს“³⁶ — ვკითხულობთ საბუთში.

XVIII ს-ის II ნახევრის ორი საბუთი გვამცნობს, რომ თბილისელი ვაჭრის — ხადაკოანთ კარაპეტას სამოქმედო არე ძირითადად ქ. ბასრა (სირია) ყოფილა.

1760 წლის პირობის წიგნის თანახმად, კარაპეტამ უნდა აიღოს იოანე მდივანბეგის მოვალის რუსიშვილისაგან თანხა და სავაჭრო საქმეში გამოიყენოს: „იმ თავნიდან ოთხი წილი შენ, მდივანბეგმა უნდა აიღო და სარგებლისა ორი წილი შენია და ერთი წილი მე, კარაპეტამ უნდა ავიღო. რომელსაც ამ საქონელზედ ხარჯი, ქირა ან ბაჟი გავიდეს, სულ შევადამ უნდა ადგეს და დაიხარჯოს“³⁷ ვკითხულობთ საბუთში.

1782 წ. მინდობილობის წიგნით კარაპეტა კვლავ ქ. ბასრაში მიემგზავრება, თბილისელი მოქალაქის ავთანდილას შვილ ბეჯანას მიერ დაწყებული სავაჭრო საქმეების გასაგრძელებლად³⁸.

ქართველ ვაჭართა საგარეო-სავაჭრო საქმიანობის გასაცნობად ყურადღებას იპყრობს 1797 წ. სამხანავაგო წიგნი, რომლითაც უსტიანესშვილი ნაზარა უამხანავადება ორ ძმას, მდივანებს ავეტიქასა და იოანეს. საბუთი გვამცნობს, რომ ძმებს აღრე შემახაიში გაუგზავნიათ — „შვილი ურემ ნახევარი

32 ზელნაწერთა ინსტ., Hd—7660.

33 მსეი, II № 388, გვ. 282—6.

34 III. Месхия, დასახ. ნაშრომი, გვ. 139.

35 მსეი, II, № 393, № 395, № 396.

36 დ. უ რ ა ნ ე ი შ ვ ი ლ ი, დოკუმენტები საქ. ეკონომიკური ისტორიისათვის, № 113, გვ. 107—8.

37 მსეი, II, № 378, გვ. 278.

38 Пущеладзе Д., დასახ. ნაშრომი, გვ. 99.

სპილენძი“, საფიქრებელია, რომ ავეტიქასა და იოანეს იჯარით ჰქონდათ აღებული სპილენძის მადნის წარმოება; მათი სპილენძი შემახიანში წაულია ოქროზე ან აბრეშუმზე გადასაცვლელად ვინმე ზაქარია; ჩვენთვის საინტერესო საბუთის მიხედვით უსტიანესშვილი ნაზარა მიემგზავრება შემახიანში სავაჭროდ და ზაქარიასთან შესახვედრად. საბუთში ვკითხულობთ: „შამახიას... ზაქარიასთან ბათმანი [სპილენძი] არის [დარჩენილი]... ამის მისვლის — მოსვლის წიგნი რომ ზაქარიას თითონ მიბარებია, ისიც მე გამატანეთ, რომ ამ მოკითხვის წიგნის ძალით იმის ანგარიში უნდა გამოვართვა, თუ ისევ სპილენძი იყოს, როგორც ხეირათი ვნახო, გავყიდო, შარბაზი³⁹ თუ ვაზი⁴⁰ აბრეშუმი ვიყიდო. თუ სპილენძი გასყიდული იყოს და ბაჯალღუ ან სხვა თეთრი იყო, ის გამოვართო და აბრეშუმი ვიყიდო“. რაც შეეხება საამხანაგო წესებს, საბუთის მიხედვით გასაყიდი სპილენძიცა და „სარმიაც“ (მთავნი) ავეტიქასა და იოანეს კუთვნილებას წარმოადგენენ, ხოლო უსტიანესშვილი ნაზარა მათზე დაქვემდებარებული პირია და უშუალოდ სავაჭრო ოპერაციასაც იგი ატარებს. საამხანაგო წესების შესაბამისად გაიყოფა შემდეგ გაყიდული აბრეშუმიდან მიღებული მოგება. საბუთში ვკითხულობთ: „თუ არც სპილენძი იყოს, არც ოქრო და არც ვერცხლი და აბრეშუმი ეყიდნოს, ეს აბრეშუმი ორი წილი თქვენს ორს მათ მოგცეთ თქვენის სარმიით და ერთი წილი მე ნაზარამ ავიღო უსარმიოთ. ღმერთმა ჯუქამი⁴¹ გვაშოროს, ისიც მოგების კვალთ უნდა გავიყოთ“. ამავე დროს, უსტიანესშვილი ნაზარა უთანხმდება ამხანაგებს საქონლის გაყიდვის შემთხვევაში მაკარიევოს ბაზრობაზე გასამგზავრებლად: „მაგრამ იქნება რომ ხელდახელ გაიყიდოს [აბრეშუმი] და მაკარიას მივასწრობდე, ამისა ურდუნო მქონდეს, რომ მაკარიას წაეიდე და უთქვენოთ სხვა თარღუ... არ უნდა მოეინდომო“⁴² — ვკითხულობთ საბუთში.

იგივე ვაჭარი — უსტიანესშვილი ნაზარა, გვხვდება მოგვიანებით 1801 წლის საამხანაგო წიგნში. საბუთის მიხედვით არ ჩანს თუ ვის უამხანაგდება, ამ შემთხვევაში, ნაზარა; დოკუმენტი წარმოადგენს საამხანაგო ანგარიშს. საბუთიდან ვიგებთ, რომ უსტიანესშვილი ნაზირას შემახიანში ვაჭრობა მომგებიანად დასრულებულა: „შამახიას რაც ნაზარას მიჰბარებია და აშკარახანს გაუყიდა, ხარჯის ქირას გარდა დამდგარა ოქრო (ლთი)“. ამდენად, მას თავისი საქონელი ოქროდ უქცევია, შემდეგ საბუთს აგრძელებს ნაზარასთან შეიმხანაგებული ვაჭრის (მისი ვინაობა, როგორც აღვნიშნეთ, არ ირკვევა, იგი ჰირველ პირში წერს) მიერ მოზღოქსა და მაკარიევოში წარმოებული სავაჭრო საქმიანობის გრძელი ანგარიშები, ჩამოთვლილია ასევე ის პირები, რომლებთანაც მას დაუდევს სავაჭრო ხელშეკრულება და „თავნის“ სახით აუღია მათგან განსხვავებული ოდენობის თანხები⁴³.

ჩვენთვის მეტად საინტერესო ცნობებს შეიცავს XVIII ს-ის დასასრულსა და XIX ს-ის დასაწყისში შედგარი დავთარი, რომელიც გვაცნობს გორელი ვაჭრების — ჯულაბაშვილების რამდენიმე თაობის საქმიანობას.

დავთარის მიხედვით, გორელი ჯულაბაშვილების „სამოქმედო არე საქ-

39 შარბაზი — თხელი ძვირფასი ქსოვილი (სპარსული).

40 ვაზი — ფსადაკლებით (სპ.)

41 ჯუქამი — საშიშროება (სპ.)

42 სცსა, 1448—5315, სცსა, 1450. 14—147.

43 სცსა, 1450, 14—148, სცსა 1450. 24—1.

მაოდ ფართო ჩანს. ისინი აღებ-მიცემობას აწარმოებდნენ ირანში: ისფაჰანი, თავრიზი, გელანი, მაშათი (მეჰმედი), რეშთი, მთელს კავკასიაში: შემახა, დარუბანდი, ყიზლარი, თურქეთში: სტამბოლი, რუსეთში: მ. ასტრახანი⁴⁴.

„ჯულაბაშვილები ხშირად სავაჭრო ოპერაციებს „ფსონებთან“ და „ამხანაგებთან“ ერთად ატარებენ. მაგ., თუ პაპუნა ჯულაბაშვილი, ერთის მხრივ, თავრიზში „ფსონად“ არის ხოჯაბეგთ დათუნასთან, მეორეს მხრივ, იგი „ქალაქს“ ხოჯაბეგთ დათუნასშვილ იარალისთან საქონელს გზავნის სარგალიზაციოდ. სხვა შემთხვევაში კი თვითონ პაპუნას მიაქვს სხვისი (რომელიმე „ფსონისა“ ან „ამხანაგისა“) საქონელი გასასაღებლად და ა. შ.“⁴⁵.

საყურადღებო მასალას შეიცავენ ასევე XIX ს-ის დასაწყისში ბაღდასარ და გოგია ჯულაბაშვილების საქმიანი-სავაჭრო წერილები მანუჩარ თუმანიშვილისადმი⁴⁶.

დასავლეთი საქართველო, განსახილველ ხანაში ვაჭრობით ძირითადად კვლავ ოსმალეთთან იყო დაკავშირებული. ამხანაგობები დგებოდა სტამბოლში საქონლის სავაჭროდ გატანის მიზნით. 1807 წლის საამხანაგო წიგნში (ხიკ. ქორქაშვილსა და ნალბანდიანთ ოსეფას ძე სტეფანას შორის) ვკითხულობთ: „ექვსი ქესა... თეთრი სტამბოლს მიმაქუს, ღმერთმან გვაშოროს ზიანი. ზიანი თუ სარგებელი ორივესია“⁴⁷.

XVIII ს-ის II ნახევარში იმერელი ვაჭრები ჩანან სავაჭრო საქონლით ასტრახანსა და მოზდოკში, რასაც გვიდასტურებს 1780 წ. მოზდოკის კანცელარიის უწყისი⁴⁸.

განხილული მასალის ანალიზი გვიჩვენებს, რომ საამხანაგო ხელშეკრულებს დადებდა ითვალისწინებდა ასევე საამხანაგო წესებისა და ვალდებულებების დაცვას. დ. ბაგრატიონი მიუთითებს, რომ ამხანაგობის ერთ-ერთი წევრის მიერ პირობების დარღვევის შემთხვევაში მასთან შეამხანაგებულ პირს უფლება ჰქონდა ქალაქის მმართველი მოხელეებისათვის მიემართა⁴⁹.

1801 წლის დოკუმენტით ირკვევა, რომ თბილისის მოქალაქე მელქოა შეამხანაგებია ქარტაშიშვილ არუთინას, ამ უკანასკნელს ეკუთვნის „სათავნო“ თანხა: „არუთინასთან ამხანაგათ ვიყავი, — ვკითხულობთ საბუთში, — გარეთ აღებ-მიცემაში ერთხელ წაველ თავრიზს, რაც საქონელი მოვიტანე, საამხანაგოდ იმ ჩემის დადებულის თანხიდან ზოგიერთი მამცა, ხარჯი ქირისათვის რაც დარჩა, ქალაქის წახდენაში დაგვეკარგა“. მელქოა უჩივის თავის ამხანაგს თბილისის მელიქ დარჩიასთან და მოითხოვს თავისი წილი „საქონლის თეთრის“ დაბრუნებას⁵⁰.

ამგვარად, ქართულ „საამხანაგო“ წიგნებში ნათლად აისახა XVIII ს-ის

44 დ. მეგრელიძე, მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის (ჯულაბაშვილები დვთარი), მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ., 35, თბ., 1963, გვ. 209.

45 იქვე.

46 დ. მეგრელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 213.

47 ქუთ. მუზ. № 1922, საისტორიო კრებული, I, ... გვ. 116.

48 Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в. Тб., 1968, გვ. 218.

49 დ. ბაგრატიონი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 258.

50 სცსსა 1450, 25—49.

II ნახევარში სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობა მეზობელ სამეფოებთან, საქონლებრუნვისა და საგარეო-სავაჭრო მიმოქცევის გამოცდილება.

„სამხანაგო“ წიგნების განხილვის შედეგად ისმება შემდეგი საინტერესო კითხვა: რა იყო ამ პერიოდში ვაჭრობის საგანი? ძირითადად რომელი საქონელი გაჰქონდათ სამეფოდან სავაჭროდ?

სამხანაგო წიგნები ამ მხრივ ძუნწ ცნობას გვაძლევენ. 1752 წ. პირობის წიგნში საუბარია ბამბის გაცვლასა და ენდროს შესყიდვაზე⁵¹. ენდრო იმთავითვე აღმ. საქართველოს ექსპორტის საგანი იყო⁵². XVIII ს-შიც ენდროზე მოთხოვნილება დიდია.

ამ პერიოდის ქართული ექსპორტის გასაცნობად მეტად საყურადღებო მასალას შეიცავს 1783 წ. საბუთი. თბილისელი ვაჭარი ავეტიქ შაკაროვი ჩივის პ. პოტიომკინთან, რომ ყაბარდოელებმა გაძარცვეს და დახოცეს თბილისელი ვაჭრები: მისი ძმა სტეფანე შაკაროვი თავის ამხანაგებთან ერთად. ავეტიქ შაკაროვი ითხოვს დახმარებას წართმეული საქონლის დასაბრუნებლად; საბუთს თან ახლავს სავაჭრო საქონლის ნუსხა, ჩამოთვლილია სხვადასხვა დანაშნულების ნივთები — იარაღები: მოვერცხლილი ხანჯლები, ორი ხმლი, ორი მოვერცხლილი დამბაჩა, თოფები. აღმოსავლური მოხმარების საგნები (ჩადრები, 24 ფუნტი ხნა და ა. შ.) ძვირფასი თვლებით შემკული ზარდახშა (ფასი 100 მან.) ძვირფას თვლიანი ბეჭდები (ფასი 280 მან.). ჩამოთვლილია საქონლის სიაში სხვადასხვაგვარი აბრეშუმი და აბრეშუმისაგან ნაკერი ტანსაცმელი (შარვლები, სარტყელი, გადასაფარებლები და ა. შ.)⁵³.

„როგორც ნუსხიდან ჩანს, თბილისელი ვაჭრები ჩრდ. კავკასიასა და რუსეთის ქალაქებში გასაყიდად ეზიდებოდნენ როგორც ადგილობრივ, ასევე სპარსულ, ინდურ და შემახურ საქონელს“⁵⁴.

როგორც ცნობილია, აბრეშუმი XVI—XVII სს-ში ქართული ექსპორტის ძირითად საგანს წარმოადგენდა⁵⁵. ქართული აბრეშუმი მაღალხარისხოვნებით გამოირჩეოდა, რაზედაც მეტყველებს ის ფაქტი, რომ აბრეშუმის წარმოებით განთქმული ირანი XVII ს-ში საქართველოსაგან ხარკს აბრეშუმის სახით იღებდა.

როგორც ირკვევა, ქართული აბრეშუმი XVIII ს-ის ცხოველი მიმოქცევის საგანი იყო. 1769 წ. მაქსიმე ქუთათელის გადმოცემით დასავლეთ საქართველოში აბრეშუმი, ბამბა და სელი მოჰყავდათ იმდენი, რომ ვაჭრებს სხვა ქვეყნებში გაჰქონდათ გასაყიდად⁵⁶.

51 ხელნაწერთა ინსტი., Ad—172.

52 III. Месхиа, დასახ. ნაშრომი, გვ. 134.

53 Гамрекли В., Межкавказские политические..., № 29 გვ. 69—72.

54 დ. კ ა ც ი ძ ა მ ე, რუსეთ-საქართველოს ეკონომიკური ურთიერთობანი (XVIII ს. II ნახ.); ისტორია, გეოგრაფია სკოლაში, 1982, № 4, გვ. 55.

55 ვ. გაბაშვილი, XVI—XVII სს. საქართველოს ქალაქები მახლობელი აღმოსავლეთის სავაჭრო ურთიერთობათა შესწავ. კრ. ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, თბ., 1966, გვ. 175.

56 Цагарели А., Грамоты и другие документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, т. II, вып. 1, СПб, 1891, გვ. 3.

57 სცხსა, 1450, 25—49.

1801 წელს თბილისელ ვაჭრებს შორის ამხანაგობა დგება ერევნიდან და თავრიზიდან ბამბის შემოტანის მიზნით⁵⁷.

XVIII ს-ის II ნახ. ქართულ დოკუმენტებში აღმოსავლური (ირანული, თურქული...) საქონელი ჭარბობს, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ საქართველოს ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნებთან XVIII ს-ის დასასრულამდე გაცხოველებული სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა ჰქონდა⁵⁸.

ამდენად, საამხანაგო წიგნები გვიჩვენებენ, რომ XVIII ს-ის საქართველოში მიმოქცევის ძირითად საგნად აბრეშუმისა⁵⁹ და ბამბის ნაწარმი რჩებოდა.

ამრიგად, „ამხანაგობა“ იყო გარკვეული იურიდიული სტატუსის მქონე კორპორაცია, რომელსაც სამეფო ხელისუფლება იცავდა. როგორც ვნახეთ, „ამხანაგობაში“ შესული პირების უფლებებს, საამხანაგო პირობების დარღვევის შემთხვევაში, ქალაქის მოხელეები არკვევდნენ.

ზემოთ მოტანილი დოკუმენტური მასალა იძლევა საფუძველს დავასკვნათ, რომ XVIII ს-ის II ნახევარში სიტყვა „ამხანაგობა“-ს (რაც თანაბარ უფლებებს ნიშნავს) უკვე დაკარგული აქვს თავისი შინაარსი. საამხანაგო საქმეს წარმართავს ძირითადი თანხის — „თავნის“ მფლობელი პირი. ხოლო უშუალოდ სვაჭრო ოპერაციას „მუშა-ვაჭარი“ ეწევა. „ამხანაგობით“ დაკავშირებული პირების მკვეთრი ქონებრივი დიფერენციაცია ნიადაგს უქმნიდა მოსალოდნელ სოციალურ ცვლილებებს.

Р. С. КАШИА

ГРУЗИНСКИЕ ТОРГОВЫЕ «ТОВАРИЩЕСТВА» В XVIII ВЕКЕ

Резюме

«Товарищеские» книги содержат важные сведения для изучения социально-экономического положения Грузии в XVIII веке.

Торговое «товарищество» позднефеодального периода Грузии представляет собой корпорацию, имеющую определенный юридический статус.

Во второй половине XVIII века слово «товарищество», означающее равенство, теряет свой смысл. Торговыми делами правит лицо, которое кладет в дело основную сумму. Собственно торговую операцию проводит мелкий купец. Имущественная дифференциация среди купцов подготовила основу для социальных изменений.

⁵⁸ დ. კაციაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55.

⁵⁹ Бурнашев, Картина Грузии или описание царств Карталинского и Кахетинского, 1896, გვ. 2.

R. KASHIA

GEORGIAN TRADE «COMPANIES» IN THE XVIII CENTURY

Summary

„Company“ documents contain important information for the study of Georgia's social—economic state in the XVIII century.

Trade „companies“ of late—feudal period in Georgia represent a corporation having a definite juridical status.

In the second half of the XVIII century the word „company“ standing for equality loses its meaning. A person who invests the basic sum in the business rules the company. A minor merchant leads the commercial operation proper. Property differentiation among the merchants paved the way for social changes.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტმა

ინოვაციები

ინოვაციების ერთი ცნობა XV საუკუნის საქართველოს შესახებ

ოსმალეთის იმპერიის (იგივე ქვემო დასავლეთი, ან კიდევ შემდგომად აჰმედ-ბენ სულეიმანი) თხზულება „ოსმალთა სახელმწიფოს ისტორია“ (ტ. VII) ჯერ ოსმალურად, ხოლო შემდეგ კი ლათინურულად შრიფტით 1954 და 1957 წლებში გამოცა თურქმა მეცნიერებმა შერაფედინ თურანმა. ეს წიგნი არის ერთ-ერთი ტომი იმ ვრცელი, 10 დავთრისაგან შემდგარი საისტორიო ნაშრომისა, რომელიც იბნ-ქემალმა დაწერა სულთან ბაიუნდ II-ის ბრძანებით. ქრონოლოგიურად დადგენილი არ არის, თუ ოსმალეთის ისტორიის რომელ პერიოდს აღწერს იმპერიის იმპერიის თხზულებაში. ასე, მაგ., თურქი მეცნიერი ისმაილ ჰაქი უზუნჩარშილი ვარაუდობს, რომ იბნ-ქემალის თვალსაწიერში ექცევა 1299—1489 წლების ამბები¹, ფ. ბაბინგერის აზრით, „ისტორია“ მოიცავს 1481—1526 წლების მოვლენებს², ხოლო წინამდებარე გამოცემის ავტორი შერაფედინ თურანი კი თვლის, რომ თხზულებაში აღწერილია ოსმალეთის სახელმწიფოს ისტორია მისი დაარსებიდან ვიდრე 1527 წლამდე³. შერაფედინ თურანის აზრით, იბნ-ქემალი თავის თხზულებაზე მუშაობის დროს იყენებდა როგორც ოსმალურ, ასევე სპარსულ და არაბულენოვან წყაროებსაც. თუმცა თავად იმპერიის პირველწყაროდ ასახელებს მხოლოდ ერთ ნაშრომს. ეს არის რამიდ ად-დინის ცნობილი საისტორიო თხზულება „ჯამი ათ-თავარიხ“.

იბნ-ქემალი ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა XV ს-ის მეორე ნახევარსა და XVI ს-ის პირველ მესამედში. დაიბადა 1468 წელს სამხედრო მოხელის ოჯახში. იგი მამამისის კვალს გაჰყვა და მონაწილეობდა ჯერ ბაიუნდ II-ის (1481—1512), შემდეგ კი სელიმ I-ის (1512—1520) ლაშქრობებში, იყო ანატოლიის ყაზისაქერი. იბნ-ქემალი მრავალმხრივ განსწავლული მოღვაწე იყო. გარდა საისტორიო თხზულებისა, მან დაწერა სხვა ხასიათის არაერთი საყურადღებო ნაშრომიც, კერძოდ, შეადგინა არაბული და სპარსული ლექსიკონები, ითვლებოდა ჩინებულ ლიტერატორად. თურქ მეცნიერთა აზრით, იბნ-ქემალს ეკუთვნის მრავალი გამოკვლევა მეცნიერების სხვადასხვა სფეროში. იგი გარდაიცვალა 1534 წელს⁴.

¹ Tevârihi Âl-i Osman, VII Defter, Hazırlıyan Dr. Şerafettin Turan, Ankara, 1957, გვ. XXI.

² F. Babinger, Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke, Leipzig, 1927, გვ. 63.

³ Tevârihi Âl-i Osman, VII Defter, გვ. XXIII.

⁴ 6. შენგელია, XV—XIX საუკუნეების საქართველოს ისტორიის ოსმალური წყაროები, თბ., 1974, გვ. 14—15.

საისტორიო თხზულების წინამდებარე VII ტომი მოიცავს ბაიზიდ II-ის მოღვაწეობის წლებს და მასში ძირითადად გადმოცემულია XV ს-ის მეორე ნახევრის ოსმალეთის დაპყრობითი ომების ისტორია. მემატინე იძლევა ცნობებს ოსმალეთის, ირანის, გენუას, როდოსის, ტრაპიზონის, საქართველოს, ჩერქეზეთის და სხვ. შესახებ. ნაშრომი მნიშვნელოვანი წყაროა როგორც საკუთრივ ოსმალეთის, ასევე მისი მომიჯნავე ქვეყნების — მათ შორის საქართველოს ისტორიის ცალკეული საკითხების შესასწავლადაც.

იბნ-ქემალი დაწვრილებით აღწერს საქართველოში ოსმალთა ლაშქრობას, რომელიც პიჯრის 884 წელს (1479—1480 წ.) მოეწყო უფლისწულ ბაიეზიდის ინიციატივით. ოსმალებმა აიღეს სამი ციხე-სიმაგრე თორული (Torul), ჯეზრე (Cezre), ჯანეპაზი (Canehah), დაარბიეს მოსახლეობა, დასახლებული ზღვის სანაპიროს აღმოსავლეთით და „ყველა, ვინც არ ემორჩილებოდა არც მიწაზე და არც წყალზე, მეომართა ნადავლისამდგები ხელით ააფორიაქეს“. შემდეგ გეზი ჩერქეზეთის საზღვრებისკენ აიღეს, სადაც შემუსრეს ციხე-სიმაგრე ყუბა (Kuba).

იბნ-ქემალის თხზულებაში დაცული ეს ცნობა გარკვეული კუთხით შუქს ჰდენს ოსმალეთის და საქართველოს ურთიერთობის ისტორიის ერთ-ერთ ადრეულ ხანას, კერძოდ, XV ს-ის მეორე ნახევრის მოვლენებს. ეს ის პერიოდია, როდესაც, ერთგვარი შეფერხების შემდეგ, ოსმალეთის სამხედრო-ლენური სისტემა კვლავ აღმავალი ხაზით ვითარდებოდა და იმპერია თავის სოციალურ-ეკონომიკურ და პოლიტიკურ მდგომარეობას ახალ-ახალი დაპყრობებით განიმტკიცებდა. მართლაც, ამ საუკუნის პირველ ნახევარში ოსმალთა აგრესია მეზობელი ქვეყნების მიმართ შენელდა, რაც თავის მხრივ აიხსნება რთული შინაპოლიტიკური და სოციალური მოვლენებით (1416 წლის გლეხთა დიდი აჯანყება, სეპარატისტული ომები, თემურ-ლენგის შემოსევა და სხვ.). მაგრამ 40-იანი წლებიდან მოყოლებული ოსმალებმა თანდათანობით გაააქტიურეს თავიანთი საგარეო პოლიტიკა და ახალი მიწების დაპყრობას შეუდგნენ ევროპის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში. ამ აგრესიას შედეგად ის მოჰყვა, რომ XV ს-ის მიწურულისთვის მათ ევროპის კონტინენტზე დაიკავეს უზარმაზარი ტერიტორია (ბოსნია, ჰერცეგოვინა, საბერძნეთი, სერბია, მორეა, ალბანეთი, ვალახია, მოლდავეთი და სხვ.), განუყოფლად გაბატონდნენ შავი ზღვის აუზში და, გარდა ამისა, შეიერთეს ანატოლიის თითქმის მთელი მიწა-წყალი.

ამავე პერიოდიდან — XV ს-ის მეორე ნახევრიდან — იწყება ოსმალთა პირველი შემოსევები საქართველოში. თავდაპირველად მათი ექსპანსიის ობიექტი ხდება შავი ზღვის სანაპირო. ჩვენს ხელთ არსებული და დღემდე ცნობილი ისტორიული წყაროების მიხედვით საქართველოს ტერიტორიაზე დამპყრობლებმა პირველად გაილაშქრეს XV ს-ის 50-იან წლებში⁵. ამ ლაშქრო-

⁵ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 284; ქართლის ცხოვრებაში ეს ექსპედიცია დათარიღებულია 1451 წლით. მკვლევარმა მ. სვანიძემ ქართული და უცხოური (იტალიური) წყაროების ურთიერთშეჯერების საფუძველზე დაადგინა, რომ ზემოხსენებული ლაშქრობა ოსმალებს უნდა მოეწყოთ არა 1451 წელს, როგორც ამას ვახუშტი ბატონიშვილი გვაუწყებს, არამედ, თანახმად იტალიელი ავტორებისა, 1454 წლის ივლის-აგვისტო (ს. : М. Х. Сванидзе. Из хронологии Вахушти Багратиони, წიგნ-ში: Источниковедческие розыскания, Тб., 1982, გვ. 107—111)

ბის მიზანი იყო გენუელთა სავაჭრო ფაქტორიების (მონკასტრო, სოხუმი, კაფა) აღება⁶. დამპყრობელმა დაარბია სანაპირო ზოლი, გაძარცვა სოხუმის ციხე-პორტი, ტყვედ წაასხა მკვიდრი მოსახლეობა და შემდეგ ჩრდილოეთისკენ გაემართა. ფაქტობრივად ეს იყო ერთ-ერთი საბრძოლო ეპიზოდი იმ დიდი სამხედრო კამპანიისა, რომელიც ოსმალებმა მოაწყვეს ამ რეგიონში განლაგებულ გენუელთა წინააღმდეგ.

მართლაც, თუკი გავითვალისწინებთ იმხანად შავი ზღვის აუზის გამო შექმნილ პოლიტიკურ ვითარებას, და აგრეთვე, ძალთა თანაფარდობას ხსენებულ რეგიონში, მაშინ ცხადი გახდება, რომ XV ს-ში ოსმალეთის ექსპანსია ჯერ კიდევ არ ითვლისწინებდა საერთოდ ამიერკავკასიის და, კერძოდ, საქართველოს ტერიტორიის მიტაცებას. სულთნის ხელისუფლების ყურადღება მიმართული იყო სამხრეთ ევროპის ქვეყნებისკენ. სწორედ ეს იყო იმპერიის სავაერო პოლიტიკის მთავარი საზრუნავი. გაბატონება ევროპის კონტინენტზე — უპირველესად ამას ისახავდნენ მიზნად ოსმალო ხელისუფლანი. ამიერკავკასია კი შედარებით მოგვიანებით, XVI ს-ის დამდეგიდან, ხდება იპყრიასა და ირანს შორის გამუდმებული ომების ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი. ამიტომ XV ს-ის 50-იან წლებში ოსმალთა შემოსევა დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე დაზვერვით ხასიათს ატარებდა. იგი მტრის მარბიელ თარეშ უფრო წაავაგდა, ვიდრე ქვეყნის დასაპყრობად გამიზნულ ლაშქრობას.

აქვე უნდა ითქვას შემდეგიც: თუმცა აღნიშნული საუკუნის მეორე ნახევარში არ არსებობდა რაიმე რეალური საშიშროება ოსმალთაგან საქართველოს სამეფო-სამთავროების დაპყრობისა, მაგრამ ქართველი ხელისუფალნი მეზობელი სახელმწიფოს მხარდი აგრესიის პირობებში მაინც ერთიანდებოდნენ და სავაერო მოკავშირეებსაც ეძახდნენ. უპირველესად, აღსანიშნავია ის, რომ 1459 წელს ქართველმა მეფე-მთავრებმა დადეს ხელშეკრულება, რომლითაც პოლიტიკური კავშირი განიმტკიცეს. ამას გარდა, მათ გადაწყვიტეს ერთობლივი მონაწილეობა მიეღოთ დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოთა ინიციატივით ჩამოყალიბებულ ანტიოსმალურ კოალიციაში. ასე, მაგ., XV ს-ის 50-იან წლებში ამ მიზნით ევროპაში გაემგზავრნენ ქართველი ელჩები. მათ მეფე-მთავართა სახელით ევროპელ ხელმწიფოებს აუწყეს, რომ თუკი ისინი ოსმალეთის წინააღმდეგ გააჩაღებდნენ ომს, მაშინ ქართველები მზად იყვნენ საკუთარი ლაშქარი გამოეყვანათ საბრძოლველად და აღმოსავლეთის მხრიდან დასხმოდნენ თავს საერთო მტერს⁷. ოსმალთა შესაძლებელი აგრესიის წინააღმდეგ მოკავშირეებად გვევლინებიან ვენეციის რესპუბლიკა და საქართველო აგრეთვე XV ს-ის 70-იანი წლების დასაწყისშიც⁸.

ერთი სიტყვით, XV ს-ის მეორე ნახევარში ოსმალეთის ექსპანსია ჯერ კიდევ არ ითვალისწინებდა ომებს აღმოსავლეთის მიმართულებით, მაგრამ უნდა აღინიშნოს, ისიც, რომ ამიერკავკასიის ქვეყნების და, კერძოდ, სა-

⁶ М. X. Сванидзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. III.

⁷ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, თბ., 1979, გვ. 737—738.

⁸ ე. მამისთვალისშვილი, XVI საუკუნის იტალიელ მოგზაურთა ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1981, გვ. 45.

ქართველოს დაპყრობის საკითხი, როგორც ჩანს, თანდათან აქტუალური ხდებოდა იმპერიის მმართველი წრეებისათვის.

ამგვარი პოლიტიკური ვითარება ნათლად აისახა იბნ-ქემალის წინამდებარე საისტორიო ნაშრომში. მემატიანე გადმოგვცემს ძუნწ, მაგრამ ყურადსაღებ ცნობებს, რომლებიც ჩვენთვის მრავალმხრივია საინტერესო. მათ საფუძველზე შეგვიძლია გავარკვიოთ ოსმალეთ-საქართველოს ურთიერთობის რიგი თავისებურებანი წარმოსახულ პერიოდში.

წყაროდან ვგებულობთ, რომ ქართველი მეფე-მთავრები სულთანს არ უგზავნიდნენ არანაირ ხარკს: „...აუგის ჩამდენი და პირშავი ურჯულონი (ე. ი. ქართველები) ჯერაც არ იყვნენ დაბეგრილები და ვალდებული ვადევნებადთ ჯიზია, ხარაჯი, საბაჟო საქონელი“⁹... მართლაც ეს ის ხანაა, როცა საქართველოს სამეფო-სამთავროები ჯერ კიდევ არ არიან ოსმალეთის იმპერიასთან ვასალურ დამოკიდებულებაში. ამას გარდა, მემატიანე გვაუწყებს, რომ ოსმალები საგანგებოდ არ მომზადებულან ხსენებული ლაშქრობისათვის, არამედ მათ განუზრახავთ „დახმარებოდნენ“ მუსლიმ ვაჭრებს. ტექსტში აღნიშნულია, რომ: „იმ გაზაფხულზე... სასეირნოდ გაუწია გულმა უფლისწულს და [იგი]შავი ზღვის სანაპიროსკენ დასასვენებლად გაეშურა“¹⁰. „მოსეირნე“ უფლისწულს ქართველთაგან შევიწროებულმა მუსლიმმა ვაჭრებმა შესჩვილეს თავიანი ვაჭირება და მანაც გადაწყვიტა შური ეძია ქართველებზე. ცხადია, რომ XV ს-ის 80-იან წლებში ამ სამხედრო ექსპედიციის მოწყობა არ ყოფილა სულთნის დივანის ზრუნვის საგანი, იგი ოსმალთა მარბიელი თარეშების რიგს განეკუთვნებოდა, როცა ისინი „კმაყოფილებოდნენ“ მხოლოდ ნადავლის აღებით. მეორე მხრივ, იბნ-ქემალის თხზულებაში აისახა ის ცვლილებებიც, რომლებიც დამახასიათებელი იყო იმპერიის სავარეო პოლიტიკისათვის აღმოსავლეთის რეგიონის მიმართ. დამპყრობელმა მოუხშირა თარეშს და იგი ცდილობს ქვეყნის სიღრმეებშიც შეაღწიოს. ეს კი შესაძლებელი გახდა მას შემდეგ, რაც 1461 წელს ოსმალეთი იპყრობს ტრაპიზონის საკეისროს და აარსებს თავის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულს, სადაც შემდგომ ტრადიციულად უფლისწულები ეგზავნებიან ზოლმე მმართველებად. ამიერიდან ეს პროვინცია ხდება პლაცდარმი, საიდანაც ოსმალები მთელი XVI ს-ის განმავლობაში აწყობენ სამხედრო ექსპედიციებს საქართველოში. წყაროში ვკითხულობთ, რომ ოსმალები არა მხოლოდ ზღვის მხრიდან ესხმიან თავს სანაპირო რაიონებს (როგორც წინა წლებში), არამედ მათი ლაშქარი სახმელეთო გზითაც მიიწევს წინ დასავლეთ საქართველოს შიდა ტერიტორიისკენ: „...ქვეყანას ნიაღვარივით მოედნენ. მათ ბეგებს თავთაგან გვირგვინები აშხადეს და მათი სატახტო ქალაქი გაძარცვეს, გაანიავეს. ლაშქარი მხედართმთავრებითურთ აღმოსავლეთით ხმელეთისაკენ და დასავლეთით ზღვისკენ რაზმებად გაგზავნეს“... ჩვენი აზრით, მემატიანის თხრობა გადაჭარბებულია და იგი არ უნდა ასახავდეს რეალურ ვითარებას, მაგრამ ისიც ფაქტია, რომ სწორედ ამ დროიდან მზადდება ნიადაგი შემდგომში საქართველოს და, საერთოდ, ამიერკავკასიის დასაპყრობად.

⁹ Tevârihi Â l-i Osman, Defter VII, გვ. 464.

¹⁰ იქვე, გვ. 464.

აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ იბნ-ქემალის თხზულებაში დაცული ფაქტები დასტურდება სხვა წყაროებითაც. საკუთრივ, სპარსელი მემკვიდრე ჰასან რუმელუ თავის ნაშრომში „ჰასან ათ-თავარიზ“ ეხება 1481 წლის ოსმალთა ლაშქრობას, რომლის დროსაც მათ საქართველოს ტერიტორიაზე აიღეს ბათრულის ციხე-სიმაგრე¹¹. წინამდებარე წყაროს ღირებულება იზრდება იმის გამოც, რომ დღემდე შემორჩენილ ქართულ საისტორიო წყაროებში ხსენებული ლაშქრობის შესახებ რაიმე ცნობა არ მოგვეპოვება. ვფიქრობთ, იბნ-ქემალის თხზულებაში დაცული ფაქტები ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს საქართველოს ისტორიით დაინტერესებულ პირთათვის, მით უფრო, რომ ამ პერიოდში მომუშავე მკვლევარს, მიზეზთა გამო „უცხო, თანაც სწორედ მტრისაგან დაწერილი წყაროს გამოყენების გარდა თითქმის აღარავითარი სხვა საშუალება აღარ მოეპოვება“. ეს ცნობები გარკვეულად ოსმალეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიის საფუძვლიანი შესწავლის საქმესაც წაადგება.

ოსმალური ტიპის მართული თარგმანი

ბ. VII, გვ. 464—467 [

მისი უდიდებულესობის, უბრწყინვალესობის წყალობით ბედნიერმა უფლისწულმა სულთანმა ბაიეზიდმა საქართველოში ძლევამოსილი ლაშქარი გაგზავნა, ბოლოს თორღული², ჯეზრ³ და ჯანეპაპი⁴ — ამგვარად რომ იწოდებოდნენ — სამი ძლიერი ციხე-სიმაგრე აიღო და გაიურების ქვეყანა ყირამალა დააყენა — აქ ამაზე იქნება ლაპარაკი.

884 წელს⁵ ქვეყნისმპყრობელ სულთანს არსად გაულაშქრია. ციური ტახტის მსგავს სამფლობელოში ვარსკვლავივით მტკიცედ, მყარად დაბრძანება ისურვა და სხვა მხარეში არ წასულა. როდესაც სიცივის ყამმა გაიარა, გაზაფხულის პირველი თვის ნათებამ დედამიწის პირის ვარდი გაშალა და გაზაფხულის ქარის სიძემ ტიტნარის პატარძალს ცვრის მარგალიტი მოაბნია.

იმ გაზაფხულს მის უდიდებულესობა ხელმწიფე-მბრძანებელს სასიარულოდ, ტრამალზე სასეირნოდ გაუწია გულმა და შავი ზღვის სანაპიროსკენ გაეშურა. ნახატებითა და სურათებით სავსე დედამიწის პირისახე, ქორფად გამწვანებული ბაგე, ნაკადულთა მშვენიერი წყალი, აყვავებული ველის სურნელოვანი ჰავა წინ გადაეშალა. სინამდვილეში, ზურმუხტოვან, მხიარულებით აღსავსე ხალიჩაზე ტიტნარის მსგავსი ლალისფერი კარვები აიგო. როცა ზაფხულის ყამმა გაიარა და ბაღჩა-ბაღის დრო გავიდა, იმ საამო ადგილებში შეჩერდნენ. იმ მხარეებში მცხოვრებნი ავბედიანნი, დაცემულნი, ცოდვილნი, ბოროტმოქმედნი, აუგის ჩამდენნი და პირშავნი ურჯულონი ჯერაც არ

¹¹ კ. კუცია, „ჰასან ათ-თავარიზის“ ცნობები XV საუკუნის საქართველოს შესახებ, საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები, წიგნი II, თბ., 1979, გვ. 85. (შევევრას მართებული შენიშვნით, ჰასან რუმელუსა და იბნ-ქემალის თხზულებებში დამოწმებული ციხის სახელები طور და طبرول ერთი და იმავე პუნქტის აღმნიშვნელია).

იყვნენ დაბეგრილები და ვალდებული ეხადათ ჯიზია, ხარაჯი, საბაჟო საქონელი. მათი გამგებლები ნაბიჯ-ნაბიჯ დამორჩილების გზას დაადგნენ. ისლამის მფარველი ფადიშაჰის წყალობით და მზრუნველობით აღარ შეუსვენიათ. საკმაოდ დიდი რაოდენობის ჯარს უბრძანა და მათ ქვეყანას ნიაღვარივით მოედნენ. მათ ბეგებს თავთავან გვირგვინები ახადეს და მათი სატახტო ქალაქი გაძარცვეს, გაანიავეს. ლაშქარი მხედართმთავარებითურთ აღმოსავლეთით ხმელეთისაკენ და დასავლეთით ზღვისაკენ გაგზავნეს. ისინი, ვინც არ ემორჩილებოდნენ არც მიწაზე და არც წყალზე, ამ მეომართა ნადავლისამღები ხელით ააფორიაქეს. ჰიზირ ფაშა ოღლუმ მეჰმედ ფაშას უბრძანა, რუმის ჯარით საქართველოსკენ გასწიო.

ზემოაღნიშნული ვეზირი იმ დროს ტახტისა და გვირგვინის მპყრობელის, ქვეშევრდომი მფარველისა და ჯარის გამგებლის, დიდი უფლისწულის, მისი უდიდებულესობა მაღალი სულთნის — ბაიეზიდ ხანის უმაღლეს დივანში იყო და წყალობის თვალთ იმზირებოდა.

ხსენებული ომის მიზეზი, რომელიც უკვე მომხდარი იყო, გახდა ის, რომ ზემოხსენებული უფლისწული ერთ დღეს რუმის მხარეს სანადიროდ წავიდა. სატახტო ქალაქი რომ გაიარა, კარვითა და ჩარდახით სანაპირო ადგილას გამოვიდა, ველზე დაბორიალობდა. უდარდელად როცა დასეირნობდა, მთიანეთის ნაპირას განმარტოვდა. ნადირობისას ვაჭართავან ერთი ჯგუფი გზაზე შეჩერდა. (მათ) საკუთარი უკმაყოფილება გამოთქვეს და ქართველებს უჩივილეს: სპარსეთიდან როცა მოვიდოდით, ჩვენ თორულის ციხის მცხოვრებლებმა გაეძარცვეს, თქვეს და თავგადასავალი მოჰყვეს; მისმა უმაღლესობა სულთანმა, სამართლიანობის კეისარმა მათი დაჩაგვრისა და ძალდატანების, საქონლის წართმევისა და ჩაგრულთა მდგომარეობის ამბავი როცა შეიტყო, სიბრალულით განიმსჭვალა მათდამი და შეეცადა გულზევიად მჩაგვრელებზე შური ეძია. ქვეყნის მფარველის, მისი უდიდებულესობის, ძალოვანი და ზვიადი ფადიშაჰის, მისი უმაღლესობა ხალიფატის საყრდენის, ქვეყნის სულთნის მეჰმედ ხანის ცის მსგავს სასახლეს ამბავი აუწყა. ნებართვა უნდოდა, რომ იმ მხარეს ლაშქარი გაეგზავნა, და იქით ყოველივე თავდაყირა დაეყენებინა. სასურველ, საოცნებო დედაქალაქში ეს გონიერი ღონისძიება მიიღეს და (ჯარის) მოსალოდნელი გაგზავნა დაასრულეს. ადრეხსენებულ სარდალს-თორულის ციხეზე პირდაპირ გაემართო — მაღალირსეული ფირმანი მიუვიდა. გარდაუვალი, უცილობელი მიზეზის გამო მისმა უმაღლესობამ, უბედნიერესმა, უდიდებულესმა, უფლისწულმა რუმის ქვეყანაში მყოფი ისარივით მფრინავი შევარდნების მზადყოფნა დააჩქარა. იმ ზვადი ლომების ხმლისებური ბრწყიალებისა და ისრებისაგან, რომლებიც ბრძოლის მოედნის ვაჟკაცები და ქვეყნისმფარველი მგლები იყვნენ, სიფრთხილე გამოიჩინა. ნათელგონებიანი ვეზირისკენ გაეშურა და მტრისკენ გაგზავნა.

ავტორის თურძული ბაიით

რადგანაც აღეღებული ზღვის ის ლაშქარი ამობოქრდა, დედამიწა შეიძრა და ცას ოხშივარი აუვიდა.

ციხის დაპყრობისათვის საპირო საჭურველიდან იარაღი და პროვიანტი მოამზადეს და ქარავით სწრაფი ცხენები ჰენებ-ჰენებით, ჯგუფ-ჯგუფად ნიაღვარივით ქვეყანას მოედნენ. თორღულის ციხესთან, რომელიც განთქმუ-

Н. М. ДЖАВЕЛИДЗЕ

СВЕДЕНИЕ ОСМАНСКОГО ЛЕТОПИСЦА
ИБН-КЕМАЛЯ О ГРУЗИИ

Резюме

Сочинение Ибн-Кемалья «История Османского государства» содержит сведения о походе Баязида II (1481—1512) в Грузию во второй половине XV века. Данный исторический факт представляет интерес как с точки зрения изучения конкретных вопросов истории Грузии, так и проблем турецко-грузинских взаимоотношений в средние века.

N. DJAVELIDZE

DATA OF THE OTTOMAN CHRONICLER IBN-KEMAL
ABOUT GEORGIA

Summary

„The History of Ottoman Empire“, the work of Ibn—Kemal includes the data about the invasion of Bayasit II (1481—1512) in Georgia at the second half of the 15th century. This historical fact is interesting as from the point of view of studying the concrete issues of the history of Georgia as well as problems of the Turkish-Georgia relations in middle ages.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა

ედიზარ სოზარია-ბროსა

**ძველი ქართული მწერლობის ძეგლებში გამოყენებული
ტიპოგრაფიის „ერის“ და მისგან ნაწარმოები „ერისგანის“,
„ერისკაცის“ და „საეროს“ სოციალურ-სამართლებრივი ასპექტები**

ძველი ქართული მწერლობის ძეგლებში ხშირად გვხვდება არაერთმნიშვნელოვანი სიტყვები, რომელნიც შინაარსობრივად დროთა განმავლობაშიც სხვადასხვა გაგებით იხმარება. ასეთი სიტყვებია, კერძოდ, „ერი“ და მისგან ნაწარმოები „ერისგანი“, „ერისკაცი“ და „საერო“. დღეს ჩვენი საგანგებო განხილვის საგანია ამ სიტყვების თავდაპირველი მნიშვნელობა და შემდგომში მათი შინაარსის ცვლა.

აკად. ივ. ჯავახიშვილმა დაადასტურა ძველი ქართული მწერლობის ძეგლებში „ერის“ ერთდროულად ხალხის და ლაშქრის, ჯარის მნიშვნელობით ხმარება, რაც დაკავშირებული იყო იმასთან, რომ ჯერ კიდევ გვაროვნული წყობილების წიაღში „ერი“ — მთელი ხალხი ერთდროულად ლაშქარსაც წარმოადგენდა¹. აკად. ს. ჯანაშიამ გაარკვია, რომ „ერი“ ანუ გვაროვნული წყობილებისდროინდელი მიწისმოქმედი-მოლაშქრე საზოგადოება დროთა ვითარებაში, ქვეყნის ფეოდალიზაციის პროცესში, იშლება, ერთი მხრივ, გაბატონებულ უმცირესობად, რომელიც აზნაურთა წოდებად ყალიბდება და უმრავლესობად. „რომელიც ჰქმნის ყმათა ფეოდალური კლასის ძირითად სარეზერვო სოციალურ მასას, წყაროებში „წვრილი ერის“ სახელწოდებით აღნიშნულს“. უკანასკნელის ყმა-გლეხთა კატეგორიაში გადასვლა ნიშნავდა ფეოდალური საზოგადოების საბოლოო ჩამოყალიბებას, რასაც ადგილი X—XII სს. ჰქონდა².

ჩვენი დაკვირვებით „ერის“, როგორც ადრეფეოდალური ხანის საქართველოს ძირითადი მწარმოებელი საზოგადოების, ანუ „მდაბიორ-მოლაშქრეთა“, იგივე „ერისგან-მოლაშქრეთა“ [ნ. ბერძენიშვილი] ფენის არსებობის დადასტურება არა მარტო ადრეფეოდალურ ხანაში, არამედ XI—XII სს. ვითარების აქსახველ წყაროებშიც [დავით აღმაშენებლისა და თამარის ისტორიკოსებთან]³ და ამასთან, ერთდროულად, ადრიდანვე „წვრილი ერის“,

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი VI, თბ., 1982, გვ. 135, 192—193.

² ს. ჯანაშია, შრომები I, თბ., 1949, გვ. 161, 171; მისივე, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 283, 420—430.

³ ნ. ბერძენიშვილის აზრით, „მდაბიორ-მოლაშქრეთა“ ანუ იგივე „ერის გაქრობის ინტენსიური პროცესი მიმდინარეობს [და ძირითადად სრულდება კიდევ] I—II საუკუნეებში. იხ. მისი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, თბ., 1973, გვ. 55—60.

⁴ ქართლის ცხოვრება, ს. ყუხჩიშვილის რედ., I, 1955, გვ. 328; II, 1959, გვ. 98.

როგორც ამ საზოგადოების დამცრობის გზაზე დამდგარი, თუ რამდენადმე უკვე დეგრადირებული ნაწილის მოხსენიებაც, მოწმობს რომ „წერილი ერი“ არის ის საზოგადოებრივი ფენა, რომელიც დროთა ვითარებაში მთლიანად კი არ შეენაცვლება და ფარავს „ერს“, ე. ი. აღრიდნავე კი არ იჭერს მის ადგილს, არამედ სოციალური დამცრობის შედეგად გამოეყოფა მას [„ერს“] და თანდათან გადადის გლეხობაში [ე. ი. გარკვეულ დრომდე „ერის“ და „წერილი ერის“ თანაარსებობაცაა საგულვებელი]². თანდათან „ერი“ კარგავს ლაშქრის მნიშვნელობას და XII—XIII საუკუნეებიდან ძირითადად მხოლოდ ხალხის მნიშვნელობით იხმარება [მაგ., „ქართველი ერი“].

რაც შეეხება სიტყვებს „ერისგანი“, „ერისკაცს“, ისინი ადრეული ხანის სასულიერო მწერლობის ნათარგმნ ძეგლებში [ბიბლიური ტექსტები და სხვა] უპირატესად მხედარს, ჯარისკაცს აღნიშნავდა: „ხოლო ერისგანთა მათ... წარიყვანეს პავლე“ [„ხოლო სტრატოტთა მათ... წარიყვანეს პავლე“], „წარიყვანა ერის-კაცი და ერისთავნი“ და სხვა [იხ. შესაბამისი სიტყვები ი. აბულაძის „ძველი ქართული ენის ლექსიკონში“, თბ., 1973 წ.].

„ერისგანი“, „ერისკაცი“ მანამდე ატარებდა მხედრის მნიშვნელობას, სანამ არსებობას განაგრძობდა შესაბამისი სოციალური ფენი „ერი“. ირკვევა, რომ „ერისგანნი“, როგორც თავისუფალი მოლაშქრე-მწარმოებელი საზოგადოების წარმომადგენელი, იმთავითვე იყვნენ დაპირისპირებულნი არათვისისუფალ-დაბეგრულ მიწისმოქმედთადმი, რამაც ასევე ასახვა პოვა ბიბლიური ტექსტების ადრინდელ ქართულ თარგმანებში. ამის დამადასტურებელია, მაგალითად, ეზრას მე-4-ე თავის მე-6-ე მუხლი, სადაც დაპირისპირებული არიან ერთმანეთთან ისინი, ვინც მეფის ბრძანებით ომობდა, ე. ი. „ერისგანნი“, იმათთან, ვინც მიწას ამუშავებდა და თავის შრომის ნაყოფს აძლევდა მეფეს: „და არა ხოლო ერისგანნი მოღუაწენი, არამედ მუშაკიცა, რომელნი ქუეყანასა იქმედ, რაჟამს დასთესიან და მკიან, ნაყოფი იგი თვისი მიართვიან მეფესა“ [I ეზრა, 4,6 იერუსალიმის ბიბლია, III ეზრა 4,6 — საბასეული ბიბლია].

ყურადღებას იქცევს ის, რომ მეომრის [ბერძ. „სტრატოტიკის“] აღსანიშნავად მთარგმნელი ხმარობს სწორედ ტერმინს „ერისგანი“, ხოლო მიწისმოქმედის აღსანიშნავად „მუშაკს“.

უეჭველია, რომ „ერისგანი“ იმდენადაა მეომარი, რამდენადაც იგი იმ საზოგადოებრივი წრის წარმომადგენელია, რომელსაც ლაშქრობა აკისრია [„ერი“].

მეორე მხრივ, მოცემულ ტექსტში „ერისგანთან“ დაპირისპირებით „მუშაკის“ ხმარება, ვფიქრობთ, ერთხელ კიდევ გვიდასტურებს ჩვენ მიერ ადრე გამოთქმულ მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ ადრეფეოდალურ ხანაში — სიტყვის „გლეხის“ შემოსვლამდე, დაყმევებულ მიწისმოქმედებს სწორედ ეს ტერმინი — „მუშაკი“ შეესაბამებოდა³.

5 ე. ხოშტარია-ბროსე, ძველი ქართული საისტორიო წყაროების ტერმინთა „ერის“ და „წერილი ერის“ მნიშვნელობისა და შესაბამისი სოციალური ფენების ადგილის შესახებ. ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებაში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, 120, № 2, 1985, გვ. 433—435.

6 ე. ხოშტარია-ბროსე, ფეოდალური ხანის საქართველოს მთისა და ბარის ურთიერთობის საკითხები, ისტორიოგრაფიული და წყაროთმცოდნეობითი ძიებანი, თბ., 1984, გვ. 36—37.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, სიტყვა „ერი“ წერილობით ძეგლებში მხედრობასთან ერთად აღნიშნავდა საერთოდ ხალხს. ასე მაგალითად, „შუშანიკის მარტილობაში“ „ერი“ სწორედ ასეთი ფართო მნიშვნელობითაა ნახმარი: „და მოვიდოდა წმიდისა მის თანა ამბოხი მრავალი დედებისა და მამებისა, სიმრავლჳ ურიცხვ... ხოლო წმიდამან შუშანიკ უკუმოხედა ერსა მას“. აქ ნიშანდობლივია სწორედ „ერისა“ და „ამბოხის“ [ხალხი, ბრბო] ერთი მნიშვნელობით ხმარება. ამასთან დაკავშირებით საეკლესიო კანონზომიერია ჭუნაშერთან სიტყვა „ერიდან“ ნაწარმოები „საეროს“ ხმარება ფართო გაგებით — სახალხოს მნიშვნელობით „...ჰქონდა სიტყუა საიდუმლო და კულად ჰქონდა სიტყუა საერო. და თქვა ცხადად...“ „...ხოლო მისცა ვახტანგ მეფემან პასუხი საეროდ“⁸. ე. ი. აქ „საერო“ „საჯაროს“ ნიშნავს მერმინდელი გაგებით და იმავე ნიუანსით [„ჯარი“ „საჯარო“], რაც უფრო გვიანდელ ძეგლებშიც გვაქვს დადასტურებული. ასე მაგალითად, XIII საუკუნეში დაბალი ხარისხის ნიადაგსაზმარ ხორბლის აღსანიშნავად იხმარებოდა სიტყვა „საერო“ — „წმიდასთან“ [ე. ი. სულთასთან] დაპირისპირებით: „პატრონისა მწირველსა თხუთმეტი გრივი ხუარბალი ხოდაბუნთაგან მიეცემოდეს, ნახევარი წმიდაი და ნახევარი საერიო“ [1260 წლის დაწერილი კახა თორელისა რკონის მონასტრისადმი]⁹.

მეორე მხრივ, „ერის“ ანუ მოსახლეობის ფართო ფენის, ხალხის მასი-საგან გამოყოფილი, სოციალურად დაწინაურებული წრის აღსანიშნავად იქმნება განსაკუთრებული ცნება-ტერმინები: „მდიდარნი ერისანი“, „დარბაზის ერი“. პირველი გვხვდება „ისტორიანი და აზმანში“: „და მდიდარნი ერისანი ლიტანიობდეს წინაშე პირსა მისსა“ — ე. ი. თამარის¹⁰, ხოლო მეორე დასტურდება 1263 წ. საქართველოს საეკლესიო კრების მოხსენებაში მეფე ულუ-დავითისადმი: „რომელსა დიდებულსა, ანუ აზნაურსა, ანუ დარბაზისა ერსა, ანუ გლეხსა აქუს სიგელი...“¹¹.

„დარბაზის ერი“ ეს იგივე აღრინდელი მეფის ბანაკი, თუ „პალატ-ბანაკია“, ანუ სამეფო კარის დაწინაურებული მსახურეული პერსონალი [ს. ჭანაშია]. მეფის მხლებელ-მრჩვეელთა მნიშვნელობით „დარბაზის ერი“ ტრადიციულად ხშირად იხმარება XVII—XVIII სს. დოკუმენტებშიც.

აღსანიშნავია და ძალზე ნიშანდობლივიც, რომ სიტყვა „ერისაგან“ ნაწარმოები სიტყვები „ერისაგანი“, „ერისკაცი“, „საერო“ აღრიდანვე იღებენ საეკლესიო-სასულიეროსთან დაპირისპირებულ მნიშვნელობას. ამისი მაგალითი უკვე „შუშანიკის წამებაში“ გვაქვს, სადაც დაპირისპირებულია „მღვდელთაგანნი“ და „ერისკაცნი“¹². გიორგი მთაწმინდელის „იოანესა და ეფთვიმეს ცხოვრებაში“ კი გვაქვს „მონაზონნი“ და „ერისგანნი“¹³. „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ გვხვდება გამოთქმა „მსოფლიონი ერისკაცნი“¹⁴ საერო მოსახლეთა მნიშვნელობით, ხოლო რუის-ურბნისის კრების „ძეგლისწერაში“ გვაქვს

7 ძველი ქართული ავთოგრაფული ლიტერატურის ძეგლები, I, თბ., 1964, გვ. 20.
8 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 171.
9 ქართული ისტორიული საბუთები, XII—XIII სს., თბ., 1984, გვ. 149.
10 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 21.
11 ქართული ისტორიული საბუთები, I—III, გვ. 172.
12 ძველი ქართული ავთოგრაფული ლიტერატურის ძეგლები, I, თბ., გვ. 16.
13 ძველი ქართული ავთოგრაფული ლიტერატურის ძეგლები, II, თბ., 1967, გვ. 84.
14 იქვე, I, თბ., 1967, გვ. 257.

„მოწესენი“ და „ერისკაცნი“¹⁵. „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“ ავტორი ხმარობს გამოთქმას „ყოველივე საღმრთონი და საერონი წესნი“¹⁶. რომელიღაც უცნობ კათალიკოსის მიერ გერგეტულ საყდრისშვილებისადმი მიცემულ განაწესში კი წერია: „იყუენით... მღვდელი-მღვდელთა წესითა და ერისგანნი — ერისგანთა წესითა“¹⁷.

სიტყვის „საეროს“ პარალელურად, სასულიეროსთან დაპირისპირებული მნიშვნელობით, ადრე იხმარებოდა „მსოფლიო“. გვიან კი უფრო „საერო“ ჰარბობს, თუმცა „მსოფლიოც“ განაგრძობს არსებობას იმავე მნიშვნელობით [გარდა იმ შემთხვევებისა, როდესაც მისადაგება სოფლის მცხოვრებს]¹⁸, მაინც არ დამკვიდრდა ზოგადად წუთისოფლის ან ქვეყნიერების შინაარსით [თანამედროვე გაგებით].

ბექას სამართლის წიგნში სიტყვა „ერისგანი“ სამჯერ გვხვდება. ერთგან იგი აშკარად ზოგადად საერო პირს აღნიშნავს. კერძოდ, მე-60 მუხლში ლაპარაკია საბუთის დამოწმების წესზე და საჭიროდ არის მიჩნეული მონაზონთა ხელრთვების ჩართვაც „ერისგანთა საჯერობისათვის“ [ე. ი. იმისათვის, რომ საერო პირთა დამოწმება უფრო განმტკიცებული, დამაჯერებელი ყოფილიყო].

41-ე მუხლში ლაპარაკია ხუცესზე, რომელიც წირვას „დაადგებს“ იმისათვის, რომ მის ცოლს ვინმე „უაშიყებს“. თუ ხუცესი ცოლს არ გაუშვებდა, მას სრული სისხლი უნდა დაურებოდა „წირვისა დაადგებისათვის“ და აგრეთვე ნახევარი სისხლი ცოლის განქიქებისათვის. მაგრამ იმ შემთხვევაში თუ კი მას ცოლს წავგრიდნენ, მაშინ არა ნახევარი სისხლი, არამედ წავგვრისათვისაც სრული სისხლი უნდა დაურებებოდა „ამდენად რომ ძნელსა ყოფასა დაბმის ანუ ჩოხასა ჩაიცვამს მითა და ანუ ერისგანობითა და კრძალვით [იქნების]“¹⁹. აქ „ერისგანობა“ აშკარად „წირვადადგებული“ და „ცოლწავგრილი“ ხუცესის ახალ გარკვეულად დამძიმებულ, დამცრობილ სტატუსზე მიგვითითებს და არა ზოგადად მის საერო ცხოვრებაზე გადასვლაზე, რადგან „ძნელ ყოფასა დაბმა“ და „კრძალვა“ ერთნაირად იგულისხმება როგორც „ერისგანად“ გახდომისა, ასევე „ჩოხის ჩაქვის“, ე. ი. ბერად აღკვეცის, და, ამდენად, კვლავ სასულიერო წოდებაში დარჩენის შემთხვევაშიც [თუმცა მწირველი ხუცესის მდგომარეობა, ჩანს, ბერის მდგომარეობაზე უფრო სახარბიელო უნდა ყოფილიყო].

ამდენად, „ერისგანობის“ გამო „ძნელსა ყოფასა დაბმა“ უთუოდ შედარებით არასახარბიელო, არაპრივილეგირებულ მდგომარეობაში მოხვედრას გულისხმობდა, რისთვისაც დაზარალებულის სასარგებლოდ კომპენსაცია იყო დაწესებული [ამ შემთხვევაში ორმაგი სისხლის დაურებება].

¹⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, წ. III, ი. დოლიძის გამოც., თბ., 1970, გვ. 123.

¹⁶ ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., წიგნი II, თბ., 1959, გვ. 28.

¹⁷ ქრ. შარაშიძე, საქართველოს ისტორიის მასალები [XV—XVIII სს.], მასალები საქ. და კავ. ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბ., 1954, გვ. 285—286.

¹⁸ „ვერცა მსოფლიო ვინმე და ვერცა მოქალაქე, ვერ მექლარი და ვერ რომელი პატივი და ასაკი იკადრებდა განდრეკილად სვლად“ [დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 358].

¹⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, I, გვ. 440.

ბექას სამართლის მე-16-ე მუხლით „ერისგანად“ ყოფნას აშკარად უპირისპირდება „მეომრად ყოფნა“. აქ ლაპარაკია გამშველებლის როლში მყოფი მონაზვნის, ხუცესის ან დედაკაცის [„ღიაცის“] მოკვლის შემთხვევაში მკვლელის მხრივ ორმაგი სისხლის დაუტრეხაზე, იმ პირობით, თუ კი მოკლული გამშველებელი არ იქნებოდა „მეომარი“, ანუ იარაღი არ აღმოაჩნდებოდა.

ბექასთან პირდაპირ ნათქვამია: გამშველებელი „თუ მეომარი ყოფილიყოს“ — სისხლი არ გარდახდება მის მკვლელს, ხოლო „თუ ერისგანი იყოს“ — მისი მოკვლისათვის ორკეცი სისხლი იყო დაწესებული²⁰.

ბექას სამართლის მე-16-ე მუხლში ნახშირი სიტყვა „ერისგანის“ გაგებისათვის საყურადღებო მონაცემებს გვაწვდის გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დადების“ შესაბამისი ადგილი [მუხლი 26]. აქაც ლაპარაკია იმაზე, რომ თუ კი „შუად მისული“ [ე. ი. გამშველებელი] ღიაცი „მეომრად იყოს და აბჯარი ჰქონდეს და მოკუდეს, გაცუდდეს მის ღიაცისა სისხლი. და თუ უბრად მოკლან, ორი სისხლი დაიურვონ ღიაცისათვის, და გერში ყუელასი სწორე არის: მონაზონთა, ხუცესთა მწირველთა, ღიაცისა“²¹.

უნდა აღინიშნოს, რომ გამშველებლის როლში მყოფი ყველა პირის მოკვლა კი არ გულისხმობდა ორმაგი სისხლის დაუტრეხას, არამედ ეს ეხებოდა მხოლოდ ქალს და სასულიერო პირებს [მონაზონს, ხუცესს]. ვინმე სხვა გამშველებელი კიდევ რომ მომკვდარიყო, მას ასეთი ანაზღაურება არ ეკუთვნოდა, ვინაიდან ის თავისთავად მეომრად, ე. ი. იარაღის მქონებლად იგულისხმებოდა²².

პრივილეგია ვრცელდებოდა მხოლოდ იმათზე, ვინც იარაღს არ ატარებდა, ე. ი. მეომარი არ იყო: მაგრამ ასეთს [ღიაცს, ხუცესს] რომ აღმოჩენოდა იარაღი, მის მკვლელს აღარაფერი გარდახდებოდა, რადგან იგი „უბრალო“ აღარ იქნებოდა, ე. ი. თანაგანმზრახველობაში დაედებოდა ბრალი²³.

ნაინტერესო ის არის, რომ ზემოთ მოტანილ ამონაწერში [„ძეგლის დადებიდან“] სიტყვა „უბრალო“ მეომართან დაპირისპირებით ჩასმულია ამ კონტექსტში, სადაც ბექასთან ასევე „მეომართან“ დაპირისპირებით გვაქვს „ერისგანი“.

რადგან „მეომრად ყოფნა“ ანუ „აბჯარის ქონება“ ამ შემთხვევაში დანაშაულად ითვლებოდა, ხოლო ვისაც ასეთი არა აქვს „უბრალა“ [„ძეგლის

²⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, 1, გვ. 430.

²¹ იქვე, გვ. 412.

²² მხოლოდ გოშის სამართლის 281-ე მუხლი ითვალისწინებს „შუადავლის“ როლში მხოლოდ ქალის ყოფნას და თუ კი ვინმე მას დააშვევდა, დამნაშავეისთვის ხელი უნდა მოეკეთათ [მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ კი ის ქალი მომხმარებელი არ იყო], ხოლო თუ კი ის ქალი მომხმარებელი გამოდიოდა, თვით იმ დედაკაცისათვის უნდა მოეკეთათ ხელი.

აქ სასულიერო პირებზე აღარაფერია ნათქვამი, მაგრამ აქედან არ ჩანს რომ ასეთი პრივილეგია ქალის გარდა სხვა საერო პირებზედაც ვრცელდებოდა. ასეთი რამ მხოლოდ გვიან უნდა გაჩენილიყო. მავალითად, ვახტანგის სამართლის მიხედვით თითქოს ყველა შუამავალი სარგებლობდა ორკეცი სისხლის დაუტრეხის უფლებით: „თუ შუამავალი მოკვდეს, ბერი თუ მონაზონი, ქალი თუ კაცი, მოკითხული უნდა იქნას. თუ მართლის გამოჩენით ჩნდეს, რომე შუამავალი ყოფილიყოს და არც ერთის მომჭმარი არ ყოფილიყოს, სიკვილისა და ჭრილობისაც ორკეცი სისხლი მისცეს, როგორც სისხლი სდიოდე...“

²³ ვახტანგის კოდიკსში შეტანილი ბერძნული სამართლით [მუხლი 388] იარაღის ქონება ნიშნავდა წინასწარგამზრახველობას [იხ. ქ. ს. ძ. I, გვ. 217]; ამასთან აღსანიშნავია, რომ სიტყვა „მეომარი“ არ გულისხმობდა მოჩხუბარს.

დადებით“] ანუ იგივე „ერისგანია“ [ბექას მიხედვით], უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს უყანასენელი არა მარტო საერო პირია, არამედ ისეთ კატეგორიას ეკუთვნის, ვინც არ ატარებს აბჯარს, არ ომობს, ე. ი. „ერისგანი“ უკვე არამეომარია.

ჩვენ ზემოთ თვალი გავადევნეთ „ერისგანის“ და „საეროს“ მნიშვნელობის შეცვლას დროთა ვითარებაში. ეპიგრაფიკაში, რომ ასეთი ცვლა დაკავშირებული იყო XI—XII სს. ქვეყნის სოციალურ ცხოვრებაში მომხდარ ძირეულ ძვრებთან — ძველი საზოგადოებრივი ძალების, კერძოდ „ერის“ — აღრეფოდალური ხანის მდაბიორ-მოლაშქრეთა ფენის გაქრობასთან და ამის შედეგად თვით ამ ტერმინის და მისგან ნაწარმოები ზემოთაღნიშნული სიტყვების ახალი მნიშვნელობით ხმარებასთან. კერძოდ, ჩვენი აზრით, აღნიშნული დროისათვის ადგილი ჰქონდა „ერისგანის“ მიერ მეომრის ფუნქციის დაკარგვას, რაც თვით „ერის“ სოციალური ტრანსფორმაციის შედეგი უნდა ყოფილიყო. აღებულ ხანაში „ერს“ ანუ ძველ „მდაბიორ-მოლაშქრეს“ უკვე ჩამოცილებული აქვს მოლაშქრის ფუნქცია. „ერისგანი“ უკვე მხოლოდ მდაბიორს, მიწის მუშას, გლეხს გულისხმობს ვიწრო გაგებით, ხოლო ზოგადად კი საერო პირს — ფართო გაგებით. ამასთან, გვიანდელი „ერი“ კი არის საერთოდ, მთელი ხალხიც, მაგრამ უფრო მდაბიო მასას გულისხმობს. რაც შეეხება მეომრებს — „მეკედარს“, „მოლაშქრეს“ [ძველ „მეპომეს“] — ისინი უკვე „ერისგანი“, „ერისკაცი“ კი აღარ არიან, არამედ გარკვეულ დროს [XI—XIII სს.] პროფესიონალ მოლაშქრეებად იქცევიან — „ყმის“ სტატუსით [კონკრეტული სოციალური მნიშვნელობით] და „მოლაშქრე“ მსახურებად გაიზარებინან [ბექასა და ალბუღას სამართლის „მსახურნი“, უფრო გვიანდელ ხანაში კი ასეთებად ნაწილობრივ მსახურები და აზნაურები გვევლინებიან. ეს არ ნიშნავს იმას, რომ გლეხობა — ე. ი. ხალხის [ძველი „ერის“] დიდი ნაწილი არ ომობდა, მაგრამ გლეხი უკვე იმდენად ითვლებოდა მეომრად, რამდენადაც სამხედრო ბეგარის [„ლაშქარ-ნადირობის“] მომხდელი მიწის მუშაკი იყო, რაც ფუნქციონალურად სულ სხვაა²⁴.

ამგვარად, თითოეული ზემოთაღნიშნული ტერმინი „ერი“, „ერისგანი“, „ერისკაცი“ სოციალური შინაარსის მატარებელია და ამიტომ დროთა ვითარებაში წყაროებში მათ გაგებაში ცვლილებების თვალის მიდევნებას და დაზუსტებას არსებითი მნიშვნელობა აქვს ქვეყნის საზოგადოებრივი განვითარების ისტორიის ძირეული საკითხების გასარკვევად.

²⁴ შეადარე ვახტანგ VI-ის სამართალში: „ერთი ესე რომე ომში კაცი კაცს შემოაკედეს მეპირისპირე მეომრისა“ [მუხლი 42]; „...იარაღის აყრა ერთის მეომრის მოშლა არის... და ჯარისათვის არ ვარგა“ [მუხლი 158]. სარუსთველოს დროის 1729 წ. განწყესებაში წერია: „ერწოს სრულიად კომლნი და სახლისა შემძლე მეომარნი“ [ქ. ს. ძ. II, გვ. 386].

Э. В. ХОШТАРИЯ-БРОССЕ

СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ УПОТРЕБЛЯЕМЫХ
В ПАМЯТНИКАХ ДРЕВНЕГРУЗИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
ТЕРМИНОВ «ЭРИ» И ПРОИЗВОДНЫХ ОТ НЕГО «ЭРИСГАНИ»,
«ЭРИСКАЦИ» И «САЭРО»

Резюме

В статье прослежено изменение во времени значения употребляемых в древнегрузинских памятниках письменности терминов «эри» (народ, войско) и производных от него «эристани», «эрискаци» (выходец из народа, войн), и «саэро» (народный, публичный). Показано, что эти термины постепенно утрачивают первоначальное значение, происходящее из тождества народа и войска, и употребляются в более широком понимании, в смысле всего светского, противопоставленного всему церковному.

E. KHOSHTARIA-BROSSE

THE SOCIAL AND LEGAL MEANINGS OF THE TERM „ERI“
AND ITS DERIVATIVES „ERISGANI“, „ERISKATSI“ AND „SAERO“
IN OLD GEORGIAN WRITTEN SOURCES

Summary

The article deals with the change of meaning of the term „eri“ (people, army) and its derivatives „erisgani“, „eriskatsi“—(one of the people, army), „saero„ (public) used in Old Georgian literary sources. It is shown that these terms gradually lose their primary meaning denoting a unity of people and the army (the troops) and later are used in the broader sense of anything 'civil' as opposed to 'ecclesiastic'.

სოსლან მარლიშვილი

306 იყვანე „აზნაურნი საზუერელნი“

მატიანე ქართლის ერთი ცნობა იხსენიებს აზნაურებს საზუერელებს. ცნობა შემდეგი შინაარსისაა: „აფხაზთა“ მეფე გიორგი II-ს (922—957 წწ.) აუჯანყდა მის მიერ ქართლის ერისთავად დანიშნული მისივე შვილი კონსტანტინე. კონსტანტინეს მიემხრო ქართლის აზნაურთა დიდი ნაწილი და მათ შორის ტბელთა ძლიერი სავარეულო. აჯანყებული უფლისწული თავისი მომხრეებითურთ ქართლის მაშინდელ ცენტრში უფლისციხეში გამაგრდა. გიორგი მეფემ ხანგრძლივი ალყის მიუხედავად ვერ შეძლო უფლისციხის ძალით აღება და ხერხს მიმართა: „აბირნა აზნაურნი საზუერელნი ესრე სახედ: გამოვედ, ჩუენ წარგიყვანოთ აფხაზთად, შენ დაჯედ მეფედ და მამა შენი ღარჩეს გარეგნით“. კონსტანტინე ენდო აზნაურ საზუერელებს და მიუხედავად უფლისციხეში მყოფ ქართულ აზნაურთა დიდი წინააღმდეგობისა (ისინი უშლიდნენ კონსტანტინეს დაეტოვებინა თავშესაფარი), გამოვიდა უფლისციხიდან და ღამე მტკვარი ტივით გადასცურა, რათა შეხვედროდა საზუერელებს. ამის შედეგად იგი შეიპყრეს და სასტიკად დასაჯეს¹. გარდა აქ მოყვანილისა, აზნაურ საზუერელთა შესახებ სხვა არავითარი ცნობა არ გავაჩნია.

ცხადია, რომ ამ აზნაურთა გვარი „საზუერელი“ წარმომდგარია „საზუერედან“, ეს ტერმინი ძველად საბაჟო დაწესებულებას ეწოდებოდა. ამ სიტყვას სულხან-საბა ორბელიანი შემდეგნაირად განმარტავს: „საზუერე-ზუერის ადგილი, ზუერი — ხარკი, გინა ბაჟი“². ივ. ჯავახიშვილი მიიჩნევდა, რომ აზნაურნი საზუერელნი საბაჟო დაწესებულების მოხელენი იყვნენ³. როგორც აღნიშნა ნ. ბერძენიშვილმა ტერმინმა „საზუერემ“ ადრევე დაკარგა თავდაპირველი მნიშვნელობა, იგი შეცვალა „საბაჟომ“. თუ როდის მოხდა ეს, ახლა ამის გარკვევა ძნელია, მაგრამ X ს-ში, რომ „საზუერის“ მაგივრად უკვე „საბაჟო“ იხმარებოდა ეს აშკარაა. X ს-ის მცხოვრები იოანე ბოლნელი ეპისკოპოსი თვის თანამედროვეებს უმარტავდა „საზუერეს“ შინაარსს: „მეზოვერ იგი არს მებაჟე, ხოლო საზვერ იგი არს ადგილი, სადა იგი ბაჟს იყვოდედ“⁴. როგორც ვხედავთ, X ს-ის მცხოვრებთ უკვე აღარ ესმით „საზუერის“ შინაარსი. იგი დიდი ხნის დაკარგული სიტყვაა. მაშ საიდან უნდა წარმომდგარიყო გვარი „საზუერელი“? ნ. ბერძენიშვილი ამ კითხვას ასე პასუხობდა: „გამოთქმა „აზნაურნი საზუერელნი“, ბუნებრივია, გავიგოთ როგორც აზნაურნი „საზუერე“-დან (თუ „საზუერეთი“-დან), სადაც „საზუერე“ (თუ „საზუერეთი“)

1 ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბ., 1955, გვ. 267.
2 სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, ტფ., 1928, გვ. 289, 131.
3 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, ქუთაისი, 1919, გვ. 32.
4 ნ. ბერძენიშვილი, ერთი უძველესი საბაჟოს ადგილმდებარეობისათვის საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. I, თბ., 1964, გვ. 169.

დაწესებულების სახელიდან წარმომდგარი გეოგრაფიული სახელია⁵. მკვლევარმა „საზუერე“-დ (თუ „საზუერეთად“) ოდესღაც წოდებული ტერიტორია მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე, შემდეგდროინდელ საციციანოში მდებარედ მიიჩნია⁶. „საზუერეს“ ასევე გვიანდელ საციციანოში მდებარედ მიიჩნევდა დ. გვრიტიშვილი⁷. „საზუერე“ გეოგრაფიულ სახელად ჩათვალა ს. ჯანაშიამაც, მაგრამ მისი აზრით, „საზუერე“ მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე, სოფ. ალის მიდამოებში მდებარეობდა⁸. ამასთანავე ს. ჯანაშიამ აზნაურნი საზუერელნი გააიგივა ჩიჯავაძეთა საგვარეულოსთან⁹. მკვლევარს ამ დასკვნის საფუძველს აძლევდა ძველად ალში საბაჟოს არსებობა, ჩიჯავაძეთა გვარში გავრცელებული საკუთარი სახელი „საზუერელი“ და ჩიჯავაძეთა გვარის ბინდრობა ქართლში. ამგვარად, ს. ჯანაშიას „საზუერელ-ჩიჯავაძეები“ მიაჩნდა ალის მიდამოების მკვიდრად. აზნაური საზუერლები და ჩიჯავაძეები ერთ საგვარეულოს წარმომადგენლებად მიიჩნია ო. სოსელიამაც, ოღონდ ს. ჯანაშიასგან განსხვავებით მან ჩათვალა, რომ „საზუერელ-ჩიჯავაძეები“ სამკვიდრო იყო არა ალში, არამედ „გალმა მხარში“, იქ სადაც „საზუერეს“ უთითებდნენ ნ. ბერძენიშვილი და დ. გვრიტიშვილი¹⁰ („გალმა მხარში“ — ყოველთვის ვკულისხმობთ გვიანფეოდალური ხანის საციციანოს ტერიტორიებს — ს. შ.). ს. ჯანაშიას მიხედვით, „საზუერელ-ჩიჯავაძეები“ ქართლში მკვიდრდებიან „აფხაზთა სამეფოს“ წარმოქმნის პერიოდში, ე. ი. VIII—IX სს-ში¹¹. ო. სოსელია კი აზუსტებს „საზუერელ-ჩიჯავაძეთა“ ქართლში ბინდრობის ზედა თარიღს, XV ს-ის შუა ხანებში: „უძვეველია, რომ XV ს-ის დამდეგშიც „გალმა მხარის“ ვარკვეული ნაწილი ჩიჯავაძეებს უჭირავთ. კახებურ ამირეჯიბის შვილი საზუერელ ჩიჯავაძე ამ დროს აქ ზვედურეთს ფლობს. ხოლო აღნიშნული საუკუნის 40—50-იან წლებში ჩიჯავაძენი“ „გალმა მხარს“ საერთოდ, და ატენის მოურაობას, კერძოდ, ეცოლებიან ამ მხარეში ახლად ფეხმოკიდებულ ციციშვილებს. ამგვარად, აფხაზთა სამეფოს წარმოქმნის პერიოდში, თუ უფრო გვიან... „გალმა მხარში“ დამკვიდრებული ჩიჯავაძეები რჩებიან აქ XV ს-ის შუა წლებამდე, სანამ ტაოდან მოსული ციციშვილები არ დაისაკუთრებენ „გალმა მხარს“ და არ გამოაძევებენ მათ იქედან“¹² — წერს მკვლევარი.

მოსაზრებას აზნაურ საზუერელთა და ჩიჯავაძეთა საერთო წარმომავლობის შესახებ დასაშვებად თვლიდა ნ. ბერძენიშვილიც, ოღონდ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ დადებითი პასუხი იქნებოდა კითხვაზე, რომ ჩიჯავაძენი „ძველად მთლად ან უმთავრესად გალმა მხარში მკვიდრობდნენ“¹³.

როგორც ვხედავთ, სამეცნიერო ლიტერატურაში „საზუერეს“, „აზნაურ

5 ნ. ბერძენიშვილი, ერთი უძველესი საბაჟოს ადგილმდებარეობისათვის საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. 1, თბ., 1964, გვ. 189.

6 იქვე.

7 დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 126.

8 ნ. ბერძენიშვილი, ერთი უძველესი საბაჟოს..., გვ. 188.

9 ს. ჯანაშია, ბარათაშვილთა გენეალოგიისათვის, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 478.

10 ო. სოსელია, ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან, II, თბ., 1981, გვ. 10.

11 ს. ჯანაშია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 478.

12 ო. სოსელია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 10.

13 ნ. ბერძენიშვილი, ერთი უძველესი საბაჟოს... გვ. 192.

საზუერელთა“ და მათთან დაკავშირებით ჩიჯავაძეთა გვარის შესახებ არსებობს შემდეგი მოსაზრებანი:

... 1) გეოგრაფიული ტერიტორია „საზუერე“ (ან „საზუერეთი“) მდებარეობდა მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე, შემდეგი დროის საციციანოში. ამ ტერიტორიის სახელიდან ნაწარმოები იყო აქ მკვიდრ აზნაურთა გვარი „საზუერელი“ (ნ. ბერძენიშვილი); 2) „საზუერე“ მდებარეობდა მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე, ალის მიდამოებში და აზნაურნი საზუერელნიც ამ მხარის მკვიდრნი იყვნენ (ს. ჯანაშია); 3) აზნაურნი საზუერელნი და ჩიჯავაძენი ერთი საგვარეულოს წარმომადგენლები არიან და VIII—IX სს.-დან (თუ უფრო გვიან) — XV ს-ის შუახანებამდის „გალმა მხარში“ მკვიდრობენ (ო. სოსელია).

ამ მოსაზრებებიდან მართებულად მიგვაჩნია პირველი, რომელიც ნ. ბერძენიშვილმა ქართლის ცხოვრების ზემოთ მოყვანილი ცნობის გამოყენებით შესანიშნავად დასაბუთა: „შეკარა, აზნაურნი საზუერელნი მტკვრის მარჯვენა მხრიდან არიან მომდგარნი და აქეთ ეპატიებებიან კონსტანტინეს (რომელიც მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მდებარე უფლისციხეს აფარებდა თავს — ს. მ.) უკანასკნელს სწამს, რომ თუ მტკვრის მარჯვენა ნაპირს გავა და აზნაურნი საზუერელნი მოისურვებენ, ისინი შეძლებენ მის უფნებლად „აფხაზეთში“ გადაყვანას. თუ ეს იმედი არა ის, რა თქმა უნდა, მათ არ ენდობოდა. ამიტომაც იყო, რომ სწორედ აზნაურნი საზუერელნი და არა სხვა ვინმე აბირნა გიორგი მეფემ. ასე, რომ, ვფიქრობ, საეჭვო არ უნდა იყოს აზნაურნი საზუერელნი უნდა იყვნენ „გალმა მხარის“ ანუ შემდეგი დროის საციციანოს აზნაურნი და ეს „საზუერე“ (ანუ „საზუერეთი“) ამ მხარის მთავარი პუნქტი იყო“¹⁴. მკვლევარმა ყურადღება გაამახვილა 1543 წლის ბრეთის ეტრატის ოთხთავის წარწერაზე, სადაც იხსენიება საზუერის ღვთისმშობელი, რომელიც ფარსადან ფანასკერტელ-ციციშვილის მამულში (ე. ი. საციციანოში) ყოფილა¹⁵. XVII ს-ის დასასრულს საციციანოში მდებარე საზუერის ღვთისმშობელს უთითებს დ. გვრიტიშვილიც¹⁶. საზუერის ღვთისმშობელი ანარეკლი უნდა იყოს იმ „საზუერის“ (თუ „საზუერეთისა“), რომელსაც საციციანოში მდებარე გარკვეული გეოგრაფიული ტერიტორია ოდესღაც სახელიად ატარებდა. „უძველეს დროს, როცა ჯერ კიდევ ტერმინები „ბაჟი“, „საბაჟო“ არ შემოსულიყო, „გალმა მხარეში“, ანუ შემდეგი დროის საციციანოში არსებობდა საბაჟო დაწესებულება, რომელსაც „საზუერე“ ერქვა. X ს-ში „საზუერე“ აქ კარგა ხნის გეოგრაფიული ტერმინია (რა თქმა უნდა, საბაჟო დაწესებულება ამით არ გაუქმებულა და საბაჟოს სახელით ის შემდეგ დროშიც არსებობდა), ამ ტერმინიდანაა ნაწარმოები ძლიერ აზნაურთა გვარი საზუერელი, ამ გვარის ძირეული მამული სწორედ ეს „საზუერე“ („საზუერეთი“) უნდა ყოფილიყო. ამ ტერმინის გადმონაშთია „საზუერის ღვთისმშობელი“¹⁷ — შენიშნავდა ნ. ბერძენიშვილი. მისი მსჯელობის მიხედვით, ვფიქრობთ, საეჭვო არ უნდა იყოს, რომ „საზუერე“ მდებარეობდა „გალმა მხარეში“ და სწორედ ამ „საზუერეს“ მკვიდრნი იყვნენ აზნაურნი საზუერელნი. ასე, რომ მოსაზრე-

14 ნ. ბერძენიშვილი, ერთი უძველესი საბაჟოს... გვ. 190.

15 თ. ყორღანია, ქრონიკები, II, თბ., 1897, გვ. 386.

16 დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 127.

17 ნ. ბერძენიშვილი, ერთი უძველესი საბაჟოს..., გვ. 192.

ბა გეოგრაფიულ სახელ „საზუერესა“ და აზნაურ საზუერელთა აღის მიდამოებთან დაკავშირების შესახებ თავისთავად იხსენბა ნ. ბერძენიშვილმა „გალმა მხარში“ „საზუერეს“ („საზუერეთის“) მდებარეობა უფრო დეტალურად დააზუსტა: „მანც სად უნდა ყოფილიყო ეს „გალმა მხრის“ „საზუერე“. ნაგვიანვე ხანაში „გალმა მხარში“ ცნობილი იყო „ზოგრეთის საბაჟო“. ზოგრეთი ძველი ქალაქი ჩანს და ჩვენ არ გვაქვს საფუძველი ძამის ხეობით მომავალ გზაზედ გამართული ეს მძოვრეთის საბაჟო აქ ნაგვიანვედ გადმოტანილად ვივარაუდოთ¹⁸. ე. ი. ნ. ბერძენიშვილი მიიჩნევდა, რომ ძველი „საზუერე“ (როგორც საბაჟო დაწესებულება, ასევე ამ სახელის მატარებელი გეოგრაფიული ერთეული) მდებარეობდა ძამის ხეობაში, გვიანშუასაუკუნეების დროინდელ მძოვრეთის ტერიტორიებზე. მისი ეს მოსაზრება სრულიად მართებულია და სხვაგვარი შეხედულებისთვის არავითარი საფუძველი არ გავაჩნია. უნდა ჩავთვალოთ, რომ აზნაურ საზუერელთა ძირითად სამკვიდროს „გალმა მხარი“, კერძოდ კი ძამის ხეობა წარმოადგენდა, ხოლო მათი რეზიდენცია მოთავსებული უნდა ყოფილიყო გვიანდელ მძოვრეთის (თან სოფ. ორთუბანი) ტერიტორიებზე. ნიშანდობლივია, რომ „გალმა მხრის“ შემდგომ მფლობელთა, ციციშვილთა რეზიდენციასაც სწორედ აქ ვხედავთ.

მოსაზრება აზნაურ საზუერელთა და ჩიჯავაძეთა საერთო წარმომავლობის შესახებ, ჩვენი აზრით, დამაჯერებლობას მოკლებულია. მისი მხარის დამჭერი პირველი არგუმენტია აზნაურთა გვარი „საზუერელი“ და ჩიჯავაძეთა საგვარეულოში დამკვიდრებული საკუთარი სახელი „საზუერელი“. ვფიქრობთ, ეს დამთხვევა არ გვაძლევს იმის მყარ საფუძველს, რომ ჩიჯავაძენი — საზუერელებს დაეუკავშიროთ. არც იმ ვარაუდის მტკიცე საფუძველი უნდა გვქონდეს, თითქოს ჩიჯავაძეებმა ეს სახელი მაინცდამაინც ძამის ხეობის „საზუერიდან“ მიიღეს. ჯერ ერთი ჩვენთვის უცნობია თუ როდის იქცა „საზუერელი“ ჩიჯავაძეთა საგვარეულო სახელად — ადრეულ ხანებში, თუ XIV—XV სს-თა მიჯნაზე, როდესაც ამ გვარში პირველად ეხედებით მას¹⁹. ხომ შესაძლებელია, ჩიჯავაძეებს სახელი „საზუერელი“ მიეღოთ სხვა „საზუერიდან“ (თუნდაც აღის საბაჟოდან, ყოველ შემთხვევაში ჩიჯავაძე-ამირეჯიბთა აღის მფლობელობა ამ ვარაუდის შესაძლებლობას იძლევა. ს. ჯანაშია სწორედ ამიტომ მიიჩნევდა საზუერელებს აღის მიდამოების მკვიდრად, რომ ჩიჯავაძეთა სამყოფელი აქ ეგულებოდა²⁰), ან სულაც სხვა გზით (ამას დასაშვებად თვლიდა ნ. ბერძენიშვილი²¹). მით უმეტეს, რომ საკუთარი სახელი „საზუერელი“ გვხვდება საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში მცხოვრებ საგვარეულოებშიც (რომელთაც არასოდეს საერთო არ ქონიათ ძამის ხეობასთან და მის „საზუერესთან“): „საზუერელი“ ერქვა სამცხის ათაბაგ ყვარყვარე IV-ის ვაჟს. იგი იხსენიება 1520 წლით დათარიღებულ სიგელში²². XVII ს. II ნახევარში ამავე სახელს ატარებდა კახეთში ჩოლოყაშვილთა გვარის წარმომადგენელი²³. XVIII ს-ის

18 ნ. ბერძენიშვილი, ერთი უძველესი საბაჟოს..., გვ. 193.

19 თ. ქორდანიანი, ქრ., II, გვ. 213.

20 იხ. იქვე, გვ. 212, ნ. ბერძენიშვილი, ერთი უძველესი საბაჟოს..., გვ. 188.

21 იხ. იქვე, გვ. 191.

22 თ. ქორდანიანი, ქრ., II, გვ. 347.

23 იხ. იქვე, გვ. 513.

I ნახევარში კახეთშივე მოღვაწეობდა სახლოუნუცესი საზვერელი²⁴. XVIII ს-ის შუა ხანებისთვის ქართლში გვხვდება გვარი საზვერელი²⁵. ამრიგად, სახელი „საზვერელი“ მარტო ჩიჯავაძეთა „კუთხენილება“ არაა და საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში (სამცხე, კახეთი, ქართლი) მასთან შეხვედრა უნდა უთითებდეს თვითონ ტერმინ „საზვერის“ გავრცელებაზე, საიდანაცაა ნაწარმოები საკუთარი სახელი „საზვერელი“.

გარდა ამისა, აზნაურ საზვერელთა და ჩიჯავაძეთა ერთმანეთთან დაკავშირებას სხვა დიდი წინააღმდეგობაც ახლავს თან. აზნაური საზვერელი „გალმა მხარში“ ფიგურირებენ X ს-ის I ნახევარში. ჩიჯავაძეთა პირველი მოხსენიება კი „გალმა მხარში“ განეკუთვნება XV ს-ის დასაწყისს²⁶. შეუძლებელია, რომ XI—XIV სს-თა სივრცეზე საზვერელ-ჩიჯავაძეებს ერთად თუ ცალ-ცალკე „გალმა მხარში“ ეცხოვროთ და მათ შესახებ რაიმე, თუნდაც არაპირდაპირი ცნობა არ შემონახულიყო. მით უმეტეს, რომ წყაროებში ვხვდებით ამ საუკუნეთა მანძილზე „გალმა მხარის“ სხვადასხვა მფლობელთა ვინაობებს. ესენი არიან: 1) X ს. II ნახევარში ადარნერსე ძამელი მთავარი²⁷ (ეს ადარნერსე ჩვენ საზვერელთა გვარის წარმომადგენელი გვგონია. ამ საკითხზე ქვემოთ შევჩერდებით); 2) XI—XV სს-თა სივრცეზე ეკლესიას, რომელიც „გალმა მხარის“ საკმაოდ მსხვილი მფლობელია²⁸; 3) XII—XIII სს-თათვის „გალმა მხარში“ ჩანს სამეფო კარის მფლობელობაც. ამ საუკუნეთა მიჯნაზე ძამის ხეობაში თამარ მეფის პირველი ვეზირი ანტონ გლონისთავიძე აგებს ყინცვისის განთქმულ მონასტრის მთავარ ტაძარს²⁹. ტაძრის აშენებაში მეფის ვეზირის ქტიტორობა და ფრესკებზე სამეფო ოჯახის გამოხატვა მაჩვენებელი უნდა იყოს იმისა, რომ ყინცვისის სამეფო მონასტრია; 4) XIII—XIV სს. მიჯნაზე ჩანან თორელები, ისინი ფლობენ ძამის ციხეს³⁰; 5) XIII ს-ის შუახანებიდან XIV ს-ის II ნახევარში ორბოძლელები³¹; 6) XIV ს-ის II ნახევარიდან აქ მკვიდრებიან ფანასკერტელები³², ისინი საბუთების მიხედვით „გალმა მხარში“ მამულთა უცილობელ მფლობელებად XV ს-ის დასაწყისიდან ჩანან³³. მათ შორის ვერსად ვერ ვხვდებით X ს-ის შემდეგ საზვერელებს და XV ს-ის ადრე ჩიჯავაძეებს.

ო. სოსელიას აზრით, აზნაურ საზვერელებთან ჩიჯავაძეთა საგვარეულოს დაკავშირების ერთ-ერთი არგუმენტია XV ს-ის დასაწყისისათვის ჩიჯავაძეთა მფლობელობა „გალმა მხარში“ და კიდევ ის ფაქტი, რომ XV ს. შუა ხანებში ჩიჯავაძენი აქტიურად იბრძვიან „გალმა მხარში“ ფანასკერტელ-ციციშვილთა

24 ვ. ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ს. ყუხჩიშვილის რედაქციით, თბ., 1973, გვ. 622.

25 პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი, თბ., 1981, გვ. 139.

26 თ. ჟორდანიას, ქრ., II, გვ. 213.

27 „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, გვ. 271.

28 იხ. იქვე, გვ. 295, თ. ჟორდანიას, ქრ. II, გვ. 184—185, 320.

29 შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1971, გვ. 273.

30 ქართლის ცხოვრება, ტ. II, ს. ყუხჩიშვილის რედაქცია, თბ., 1959, გვ. 317.

31 ს. მარდიშვილი, ორბოძლეობა ფეოდალური საგვარეულო, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, VI, თბ., 1982, გვ. 59.

32 დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 127; დ. ბერძენიშვილი, ფანასკერტელთა ფეოდალური საგვარეულოს ისტორიიდან, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, 1960, გვ. 104.

33 თ. ჟორდანიას, ქრ., II, გვ. 223.

ციხისა და მამულის ხელში ჩასაგდებად³⁴. XV ს-ის დასაწყისისათვის ჩიჯავაძეებს მართლაც მიუწევდათ ხელი „გაღმა მხარზე“, კერძოდ კი, ხვედურეთის ხეობაზე. 1401—1407 წწ-ში კახაბერ ამირეჯიბის სულის მოსახსენებლად ეკლესიას ხვედურეთში ბუქისძისეულ მამულს სწირავენ: კახაბერის ქვრივი, მეფე გიორგი VII-ის და ულუმპია და მისი ვაჟი საზურგელ ჩიჯავაძე³⁵. მაგრამ, ვფიქრობთ, ეს ფაქტი არ გამოდგება იმის მყარ არგუმენტად, რომ ჩიჯავაძენი უმთავრესად „გაღმა მხარში“ მკვიდრობდნენ ჭერ კიდეც აზნაურ საზურგელთა დროიდან. ჭერ ერთი, „გაღმა მხარში“ გარდა ხვედურეთისა ჩიჯავაძეთა მფლობელობა არსად არ დასტურდება. მეორე, თვით ხვედურეთშიც არ უნდა პქონოდათ მათ ისე ფართო სამფლობელოები, რომ „გაღმა მხარში“ ძირეულ სამკვიდროდ გამოსდგომოდათ. ხვედურეთის ხეობა ტერიტორიულად მცირეა (დაახ. 10—15 კმ-ს სიგრძის). ჩვენთვის ცნობილია, რომ უკვე XI ს-დან აქ უმთავრეს მფლობელს ეკლესია (მცხეთის საკათალიკოსო, რუისის საეპისკოპოსო) წარმოადგენდა³⁶. ეკლესიამ ხვედურეთის მამულები დაკარგა XIII ს-ის შუახანებიდან 1355 წლამდე. ამ ხნის მანძილზე ამ მამულებს ფლობდნენ ორბოძელები³⁷. მაგრამ 1355 წელს ხვედურეთის მამულები ეკლესიამ კვლავ დაიბრუნა და მათ XVI ს-ის დასაწყისისთვისაც ისევ მის ხელში ვხვდავთ³⁸. რასაკვირველია, ხვედურეთში ჩიჯავაძეთათვის ფართო ტერიტორიები აღარ დარჩებოდა. ეკლესია მათ არაფერს დაუთმოდა. ამასთან ერთად ულუმპიასა და საზურგელ ჩიჯავაძის სიგელში ერთი მნიშვნელოვანი გარემოებაა: ეკლესიისთვის ხვედურეთში მამულის შეწირვის ინიციატორი ჩანს კახაბერის ქვრივი ულუმპია და არა მისი ვაჟი საზურგელი. ყურადღება მივაქციოთ საბუთის ერთ ფრაზას: „მე დედაბერსა ულუმპიას და ჩემს შვილს საზურგელს ჩემითა ნდომითა... (შემიწირავს) და საქმითა გამთავებელ ვარ ნებითა ღთისათა“. როგორც ვხედავთ, მამულის შეწირვა აშკარად ულუმპიას ნებით და სურვილით ხდება. იქნებ ხვედურეთს არსებული სამფლობელოები ჩიჯავაძეთა ხელში მოექცა ულუმპიას მზითვის მხრიდან. ულუმპია მეფის ასული იყო და მზითვიც შესაფერისი ექნებოდა. ამასთან დაკავშირებით საყურადღებოა, რომ XV ს-ში მტკვრის მარჯვენა სანაპირო („გაღმა მხარი“) ბატონიშვილთა საბატონო ერთეულად ჩანს³⁹.

არც ის ფაქტი, რომ XV ს-ის შუა ხანებში ჩიჯავაძენი ცდილობენ „გაღმა მხარში“ ფანასკერტელ-ციციშვილთა სამფლობელოების ხელში ჩაგდებას, არ უნდა მეტყველებდეს აქ ჩიჯავაძეთა ძველად მკვიდრობის სასარგებლოდ. ჩიჯავაძენი ფანასკერტელთა მამულის ხელში ჩაგდებას ცდილობდნენ ვახტანგ IV-ის მმართველობის წლებში (1442—1446 წწ.). როდესაც ვახტანგი გამეფდა მან „გაღმა მხარი“ თავა ფანასკერტელის მამულის გამოკლებით თავის ძმა

34 თ. ს. ს. ე. ლ. ი. ა., დასახ. ნაშრომი, გვ. 10.

35 თ. ყ. ო. რ. დ. ა. ნ. ი. ა., ქრ., II, გვ. 213.

36 გ. ვ. ა. გ. რ. ი. ნ. დ. ა. შ. ვ. ი. ლ., ლეონტი მროველის 1066 წ., სამშენებლო წარწერა თრეხვის ქვაბებიდან. საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე, № 1, თბ., 1961, გვ. 240.

37 ს. მ. ა. რ. ლ. ი. შ. ვ. ი. ლ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 58.

38 თ. ყ. ო. რ. დ. ა. ნ. ი. ა., ქრ., II, გვ. 320.

39 დ. გ. ვ. რ. ი. შ. ვ. ი. ლ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 124, ნ. ბ. ე. რ. ძ. ე. ნ. ი. შ. ვ. ი. ლ., ფეოდალური ურთიერთობებიდან XV საუკუნეში, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი I, თბ., 1937, გვ. 25.

დემეტრეს მიანება. ხოლო „თაყა ამისთვის არ მიანება, რომე მისი მამული და ციხე ჩიუავას ძისთვის უნდოდა“. მაგრამ თაყა დემეტრეს ყმა შეიქმნა და მამულის ჩამორთმევას ვადარჩა. როგორც ჩანს, ამით უკმაყოფილო ჩიჯავაძენი თავს დაესხნენ თაყას სამფლობელოს და ააოხრეს, მაგრამ ფანასკერტელთა მამული მათთვის მაინც ხელშიუწვდომელი დარჩა⁴⁰. წყაროდან არ ჩანს თუ რატომ მაინცდამაინც ჩიჯავაძისთვის უნდოდა მეფეს თაყას მამული, სამაგიეროდ, ამავე წყაროდან ნათლად ჩანს, რომ მეფის ძირითადი მიზანი არა თაყას მამულის ჩიჯავაძის ხელში გადასვლა იყო, არამედ ჩვენთვის უცნობი მიზეზების გამო თაყას დამცრობა, შეპყრობა და დასჯა. ჩიჯავაძის თვდასხმის შემდეგაც არ მოუშლია მეფეს თაყა ფანასკერტელისადმი მტრობა. „მეფესა ვახტანგს აბჯარი შეეცო და ზედ დასხმასა და (თაყას — ს. მ.) ხელთ შეპყრობასა აპირობდა“. თაყა ჯავახიშვილთა წყალობით ვადარჩენილა მეფისგან დატყვევებას, „თუ არა შეიპყრობდეს ხელთა, და რაცა უარესი იყო, მას უზამდეს“⁴¹. ამ შემთხვევაში ჩიჯავაძენი არ ჩანან სამოქმედო ასპარეზზე, მეფე მათ გარეშე მოქმედებს თაყას წინააღმდეგ. ვფიქრობთ, უფრო დამაჯერებელი იქნება თუ ჩავთვლით, რომ ვახტანგ მეფე თაყა ფანასკერტელის წინააღმდეგ მოქმედებდა საკუთარი ინტერესებით და არა იმ მიზნით, რომ აღედგინა ჩიჯავაძეთა ძველი მფლობელობა „გალმა მხარში“, რომელიც წყაროში არსად არ ჩანს. ხოლო ჩიჯავაძეთა სურვილი ხელში ჩაეგდოთ ციციშვილთა სამფლობელო არაა იმის არგუმენტი, რომ ოდესღაც ეს ტერიტორიები მათ ეკუთვნოდათ. როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია შენიშნული, XV საუკუნის დინასტიათებელი ნიშანია ახალი ფეოდალური საგვარეულოების გამოსვლა ასპარეზზე, მამულების ვადანაწილების საფუძველზე ახალი სენიორიების შექმნა. ამ ახალმა „სახლებმა“ დაიკავეს ძველი, XIII—XIV საუკუნეთა ძნელბედობის ჟამს დამცრობილი და ისტორიული სცენიდან ჩამოსული „სახლების“ ადგილი⁴². ფანასკერტელ-ციციშვილთა და ჩიჯავაძეთა საგვარეულოებში ჩვენ ქართლის პოლიტიკურ ასპარეზზე გამოსულ იმ ახალ „სახლებს“ ვხედავთ, რომელნიც ცდილობენ „გალმა მხარში“ დაიკავეთ XIV ს-ში დამცრობილ ფეოდალთა (ამ შემთხვევაში ორბოძლელების⁴³) ადგილი. ჩიჯავაძეთა „გალმა მხარში“ ფიგურირება ჩვენ შემდეგნაირად წარმოგვიდგება. XIV ს-ის II ნახევარში ჩიჯავაძეებმა შეაღწიეს „გალმა მხარში“, კერძოდ კი ხვედურეთის ხეობაში. უფრო ადრე ისინი აქ სავარაუდებელი არ არიან, რადგანაც მანამდე ამ ხეობის მფლობელი ეკლესია და ორბოძლელთა საგვარეულო იყო⁴⁴. ჩიჯავაძეთა სამფლობელო ამ რეგიონში ტერიტორიულად მცირე იყო და მათ დაიწყეს ბრძოლა მამულის გაფართოებისათვის. იმ ხანად (XV ს-ის I ნახევარი და შუა ხანები) „გალმა მხარზე“ ძირითად პრეტენზიას ფანასკერტელ-ციციშვილები აცხადებდნენ და ბუნებრივია, რომ ჩიჯავაძენი „გალმა მხარის“ ხელახლა ვადანაწილებით-სათვის ბრძოლაში სწორედ მათ დაუპირისპირდნენ. მათი ბრძოლა მარცხით

40 ნ. ბერძენიშვილი, ფეოდალური ურთიერთობიდან..., გვ. 50.

41 იქვე.

42 ილ. ანთელავა, XI—XV საუკუნეების საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, თბ., 1980, გვ. 43—44.

43 დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 127; ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 105, ს. მარტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 59.

44 ს. მარტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 59.

დამთავრდა და ისინიც იძულებულნი გახდნენ გასცლოდნენ „გალმა მხარს“ და ახალი სამეკიდრო სხვაგან ეძებნათ. ჩიჯავაძეთა ქართლში მოღვაწეობის მანძილზე ჩვენ ვერსად ვხედავთ უმნიშვნელო დადასტურებასაც კი, რომ ისინი აღრეულ საუკუნეებში „გალმა მხარში“ მკვიდრობდნენ. მათი კავშირი „გალმა მხართან“ ზოგადად XIV ს-ის II ნახევრითა და XV ს-ის I ნახევრით უნდა განისაზღვროს⁴⁵.

ჩიჯავაძეთა შესახებ ყოველივე ზემოთქმული საფუძველს გვაძლევს დავსკვნით, რომ ჩიჯავაძეთა გვარს არავითარი კავშირი არა ჰქონია X ს-ში მცხოვრებ აზნაურ საზუერლებთან და არც „გალმა მხართან“ XIV—XV სს-მდე.

როგორც აღნიშნული იყო „მატიანე ქართლისა“-ს დასაწყისში მოტანილი ცნობის გარდა აზნაურ საზუერელთა შესახებ სხვა არავითარი მონაცემი არ მოგვეპოვება. ამ ცნობიდან შესაძლებელი გახდა გარკვეულიყო: 1) აზნაური საზუერლები „გალმა მხრის“ მკვიდრნი არიან, მათ ძირითად სამფლობელოდ ძამის ხეობა ჩანს; 2) მათი რეზიდენცია კი გვიანდელი მძორეთის მიდამოებშია საგულეველი. ამავე ცნობიდან ირკვევა, რომ აზნაური საზუერლები ფეოდალთა კლასის უმაღლესი ფენის წარმომადგენლები არიან. ისინი თამამად ერევიან სამეფო ტახტის გარშემო ატეხილ ბრძოლაში და მეფენიც დიდ ანგარიშს უწევენ მათ ძალასა და გავლენას. აზნაური საზუერელნი პირდებიან აჯანყებულ კონსტანტინეს „აფხაზეთში“ ჩაყვანას და იქ გამეფებას. კონსტანტინე უჯერებს მათ, გამოდის უფლისციხიდან, ტოვებს საიმედო თავშესაფარსა და ერთგულ მოკავშირეებს (ქართულ აზნაურებს, რომელთა შორის ტბელთა ძლიერ გვარსაც ვხედავთ) და მიემართება საზუერლებისკენ იმ იმედით, რომ ისინი დაპირებებს ასრულებენ. რასაკვირველია, ქართლის ერისთავმა კონსტანტინემ კარგად იცოდა ქართველ აზნაურთა ძალა და შესაძლებლობანი, აგრეთვე, აზნაურ საზუერელთა ვინაობა და დარწმუნებული იყო, რომ მათ ქადილის ასრულების ძალა შესწევდათ. წინააღმდეგ შემთხვევაში, იგი თავის თავს ბრმა ბედს არ მიანდობდა. კონსტანტინემ ვერ გაითვალისწინა მხოლოდ ერთი რამ: აზნაური საზუერლები, მამამისის, გიორგი მეფის დავალებით მოქმედებდნენ, მას ქართულ აზნაურთა და ეგრის-აფხაზეთის მეფის მოკავშირეობა დაუშვებლად მიაჩნდა. გიორგი მეფის მიერ აზნაურ საზუერელთა გამოყენებაც კონსტანტინეს წინააღმდეგ ბრძოლაში ნათელი მინიშნებაა საზუერელთა საგვარეულოს მაშინდელ ძალასა და მდგომარეობაზე. ჩანს, ეგრის-აფხაზეთის მეფემაც შესანიშნავად იცოდა ამ საგვარეულოს შესაძლებლობანი და ისიც, რომ მათი საშუალებით შესძლებდა კონსტანტინეს ხელში ჩაგდებას. ცხადია, რომ საზუერლები დიდაზნაურები არიან და შესწევთ ძალა პოლიტიკურ მოვლენებზე გარკვეული ზეგავლენა მოახდინონ.

კონსტანტინეს აჯანყება 926 ან 927 წ. უნდა მომხდარიყო (კონსტანტინე

⁴⁵ დ. გვრიტიშვილი, დასაშვებად თვლიდა, რომ ჩიჯავაძენი ორბოძელთა სახლის წარმომადგენლები იყვნენ (დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 127). რადგანაც როგორც ერთნი, ისე მეორენი ფლობდნენ მამულებს ხვედურეთში. ეს არღუენტი წინააღმდეგობრივია, ორბოძელეებმა ხვედურეთის მამულები XIV ს-ის II ნახევარში დაკარგეს. ჩიჯავაძენი კი XV ს-ის დასაწყისში ხვედურეთში ეკლესიას სწირავენ მამულს. რასაკვირველია, ისინი ერთი სახლის წევრები რომ ყოფილიყვნენ მაშინ ჩიჯავაძენი უკვე დაკარგული მამულების შექირავს ვეღარ შეძლებდნენ. ორბოძელე-ჩიჯავაძეთა საერთო წარმომავლობას უარყოფს ო. სოსელია (ო. სოსელია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 7, შენ. 1).

აჩანყდა ქართლის ერისთავობის მიღებიდან 3 წლის შემდეგ, მისი ერისთავად დანიშნა კი 923—924 წწ-ში ივარაუდება⁴⁶). ამ ამბებიდან დაახლოებით 40—50 წლის შემდეგ ვხედავთ ძამის ხეობაში მომხდარ მეტად საინტერესო ისტორიულ ფაქტს, რომელიც შეიძლება აზნაურ სასუერლებს დავუკავშიროთ. ეგრის-აფხაზეთის მეფე დემეტრე III-ის (967—975 წწ.) ტახტის ხელში ჩასაგდებად იბრძვის მისი ძმა თეოდოსი. იგი მესხი აზნაურების მხარდაჭერით აპირებდა მეფის წინააღმდეგ ვალაშქრებას, მაგრამ მეფემ დაასწრო და მესხეთში შეკრებილი თეოდოსის ჯარი გაანადგურა. დამარცხებულმა თეოდოსიმ მესხეთიდან თავი ქართლს შეაფარა: „წარვიდა ქართლს და მიმართა აღარანასეს ძამელსა მთავარსა, შეიყვანეს იგი ძამისა ციხესა და მუნით გამოღმართ ეძიებდა საქმესა თსსა. მაშინ დემეტრე მეფემან მიგზავნა ლაშქარი თვისი, მოადგეს ციხე ძამისასა და ჰბრძოდეს სამ თუე ოდენ. და ციხის გამოღმართ ევენბოდეს ფრიად. და ვითარცა მისჭირდა ციხოვანთა, ითხოვეს ფიცი და სიმტკიცე, რათა ვანუტეონ თეოდოსი და წარვიდეს მშვდობით. და მათ მიინდვეს იგი, და გაგზავნეს მშვიდობით. წარვიდა წინაშე დავით კურაპალატისა და მუნ დაყო წელიწადი ერთი“⁴⁷. ვინ არის ძამელი მთავარი აღარანასე, იგი დიდაზნაურია, რეალური ძალის მქონე ფეოდალი. იბრძვის ეგრის-აფხაზეთის მეფის წინააღმდეგ და საკმაო წარმატებითაც. მოყვანილი ცნობიდან უცნაურად გამოიყურება შემდეგი ფაქტი: დემეტრე მეფე ყოველნაირად ცდილობს ხელში ჩაიგდოს მისი ტახტის მოსურნე თეოდოსი. ებრძვის მას მესხეთში. ლაშქარს ადევნებს ძამის ხეობაშიც. ძამის ციხესთან თეოდოსის ხელში ჩასაგდებად წარმოებული სამი თვის ბრძოლისა და ამ ბრძოლაში მიღებული დიდი ზარალის („ციხის გამოღმართ ევენბოდეს ფრიად“) მიუხედავად, დემეტრე მეფემ მაინც კომპრომისული შეთანხმებით დაამთავრა საქმე ძამელ მთავართან. თვითონ აღარანასე დაუსჯელი დარჩა, ხოლო თეოდოსი უვნებელი წავიდა ძამის ციხიდან ტაო-კლარჯეთში დავით კურაპალატის წინაშე. ცხადია, მეფე რაღაც მიზეზების გამო იძულებული იყო თავისუფლებაში დაეტოვებინა ტახტის საშიში მოცილე. მართალია, მან ფიცი მისცა აღარანასეს ძამის ციხიდან თეოდოსის უვნებლად წასვლაზე, მაგრამ საყოველთაოდ ცნობილია, რომ მეფენი არად დაგიდევდნენ არავითარ ფიცსა თუ პირობას, როცა საქმე საკუთარ ძალაუფლებას ეხებოდა. მეფეთა პირობა თუ ფიცი უმეტეს შემთხვევაში მხოლოდ მაშინ სრულდებოდა, როცა პირობის დარღვევის შემთხვევაში სერიოზულ ძალასთან უხდებოდათ შეჯახება. რით უნდა აიხსნას დემეტრე მეფის მიერ თეოდოსის უვნებლად გაშვება, რომლის მხრიდანაც საშიშროება ყოველთვის იარსებებდა? ვფიქრობთ, ძამელი მთავრის ძალითა და გავლენით. როგორც ჩანს, მეფემ ამჯობინა დროებით გადაედო თეოდოსის დასჯა, ვიდრე უკიდურესად გაემწევაებინა ურთიერთობა აღარანასე ძამელ მთავართან, რომლის შესაძლებლობებსაც და კეთილგანწყობასაც, ჩანს, იგი დიდად აფასებდა. ყოველივე ეს გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის იმ ხანად ქართლის პოლიტიკურ ასპარეზზე მოღვაწე ძამელ ფეოდალთა შესახებ.

აღარანასეს ტიტული გვიჩვენებს, რომ იგი ძამის ხეობის მფლობელია. მისი უმთავრესი სიმაგრე და რეზიდენცია — ძამის ციხეა. ვფიქრობთ, პარა-

46 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973, გვ. 521.

47 ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 271.

ლელების გავლება ადარნასე ძამელ მთავარსა და აზნაურ საზუერლებს შორის საკმაოდ ადვილია: 1) ორივე X ს. მოღვაწენი არიან. მათ უმნიშვნელო დრო, დაახლოებით 40—50 წ., აშორებთ ერთმანეთს. აზნაური საზუერლები ჩანან X ს-ის 20—30-იან, ხოლო ადარნასე X ს-ის 60—70-იან წლებში; 2) ორივენი ფეოდალთა კლასის უმაღლესი წრის წარმომადგენლები არიან და საკუთარ ძლიერებაში დარწმუნებულნი თამამად ერევიან ეგრის-აფხაზეთის სამეფო ტახტის გარშემო ატეხილ ბრძოლებში; 3) აზნაური საზუერელნი ძამის ხეობის მფლობელებად ჩანან, მათი რეზიდენცია კი გვიანდელი მძორეთის მიდამოებშია საკულევბელი. ადარნასე ძამელი მთავარი უცელობლად ძამის ხეობის პატრონია, მისი რეზიდენცია ძამის ციხეა. ძამის ციხეს კი ვახუშტი სწორედ მძორეთის მიდამოებში უთითებს⁴⁸, აქვე უთითებს მას ნ. ბერძენი-შვილიც⁴⁹. ყოველივე ეს გვაძლევს საშუალებას გამოვთქვათ მოსაზრება, რომ ადარნასე ძამელი მთავარი აზნაურ საზუერელთა საგვარეულოს წარმომადგენელია. საფიქრებელია, რომ ამ საგვარეულომ სწორედ ადარნასეს დროს მიიღო წილი ზველაზე დიდ სიძლიერეს და ეს ფაქტი აისახა ადარნასეს განსხვავებულ, „ძამელი მთავრის“, ტიტულატურაში. IX—X სს-ით დათარიღებულ ატენის სიონის ბილიგრიმული წარწერებიდან ერთი იხსენიებს იოვანე ძამელსა და კვირიკეს⁵⁰ (კვირიკეს ძამელობა აქ არ ჩანს, მაგრამ იოვანესთან ერთად მისი მოხსენიება შესაძლოა სწორედ მისი ძამელობის მანიშნებელი იყო). ალბათ, არ შეგვცდებოთ თუ იოვანე ძამელს ჩვენთვის საინტერესო საგვარეულოს წარმომადგენლად მივიჩნევთ. ამას მხარს უჭერს იოვანეს ძამელობა და წარწერის თარიღი IX—X სს. ზემოთქმულზე დაყრდნობით, უფრო მართებულად მიგვაჩნია ჩვენთვის საინტერესო აზნაურთა გვარს ვუწოდოთ „ძამელ-საზუერელთა“ საგვარეულო.

იმისთვის, რომ განვსაზღვროთ ძამელ-საზუერელთა საგვარეულოს მოღვაწეობის ზოგადი თარიღი, უნდა გადავხედოთ მაშინდელ შიდა-ქართლის პოლიტიკურ სურათს. IX—X სს-ში საქართველოში მზადდება ნიადაგი ცალკეულ ქართულ სამეფო-სამთავროთა გასაერთიანებლად. ამ დროს შიდა-ქართლი როგორც ცალკეა დარჩენილი. იგი ქართულ სამეფო-სამთავროებს შორის წარმოებული ბრძოლის უმთავრესი მიზანია. ყოველი ქართული სამეფო თუ სამთავრო, ეს იქნებოდა ეგრის-აფხაზეთის სამეფო, ქართველთა საკურაპალატო თუ კახეთის სამთავრო, აქტიურად ცდილობდა ხელში ჩაეგდო შიდა-ქართლი. შიდა-ქართლის მიერთება ქართულ სამეფო-სამთავროთა შორის გაერთიანებისათვის წარმოებულ ბრძოლაში უდიდეს უპირატესობას ქმნიდა⁵¹.

48 გ. ბაკრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ს. ყაუხჩიშვილის რედ. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, 1973, გვ. 344.

49 ნ. ბერძენიშვილი, ერთი უძველესი საბაჟოს... გვ. 193, სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია, რომ ძამის ციხე მდებარეობდა არა მძორეთთან, არამედ მდ. ძამის სათავეებთან სოფ. ციხისგვერდის მიდამოებში (იხ. ს. მაკალათია, ძამის ხეობა, თბ., 1961, გვ. 32, 41). ჩვენ მიგვაჩნია, რომ ადარნასეს დროინდელი ძამის ციხე არც მძორეთის მიდამოებში არსებული სიმაგრე, მაგრამ ამაზე მსჯელობისგან თავს ვიკავებთ, რადგან მისი დაზუსტება ჩვენი საკითხის სფეროს სცილდება. მით უმეტეს, რომ საზუერელთა და ადარნასე ძამელი მთავრის დაკავშირების თვალსაზრისით, ამ ფაქტს თითქმის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს. ორივე ციხე ძამის ხეობაშია და, ამდენად, საზუერელ-ძამელთა სამფლობელოს ფარგლებს არ სცილდება.

50 ლაპიდარული წარწერები, I, თბ., 1980, გვ. 212.

51 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973, გვ. 513—530.

შიდა-ქართლისთვის ენერგიულად იბრძოდნენ საკუთრივ ქართლელი აზნაურებიც. რასაკვირველია, მათ ხელს არ აძლევდათ ქართლში რომელიმე სამეფო ხელისუფლების გამტკიცება, რადგანაც ისინი „თითოეულად განაგებდეს საქმეთა ქართლისათა“⁵². ქართლელმა აზნაურებმა ყველაზე დიდ წარმატებას შიდა-ქართლისთვის ბრძოლაში IX—X სს-თა მიჯნაზე მიაღწიეს, მაშინ „იპყრობდეს ქართლს აზნაურნი“⁵³, ხოლო X ს-ის დასაწყისში ქართლის ერისთავებად ადგილობრივ საგვარეულოს, ტბელებს ვხედავთ⁵⁴. მაგრამ სხვა შემთხვევებში შიდა-ქართლისთვის ბრძოლაში სხვადასხვა დროს წარმატებას სხვადასხვა ქართული სამეფო-სამთავროები აღწევენ. ამის მიხედვით, ქართლელი აზნაურები იბრძვიან იმათ წინააღმდეგ, ვინც ყველაზე რეალურ პრეტენზიას აცხადებს შიდა-ქართლზე. დიდი წინააღმდეგობა გაუწიეს მათ საქართველოს გამაერთიანებელ მეფე ბაგრატ III-ს (975—1014 წწ.). იმ ხანად „რომინალურად შიდა-ქართლს ბაგრატის დედა გურანდუხტი განაგებდა, რომელიც უფლისციხეში იჯდა, ხოლო რეალურად ქართლის მიწა-წყალი ტბელებს, ძამელებს, ფვენელებს, კორინთელებს, ფხვენელებს და სხვა დიდ აზნაურებს ჰქონდათ ურთიერთშორის დანაწილებული“⁵⁵. შიდაქართლისათვის ბრძოლაში ქართლელ აზნაურთა მისწრაფებებს ბოლო ბაგრატ III-მ მოუღო. მან 980 წ. მოღრისთან გამართულ ბრძოლაში გაანადგურა აზნაურთა ლაშქარი და მტკიცედ და საბოლოოდ დაეპატრონა შიდა-ქართლს⁵⁶.

ქართულ სამეფო-სამთავროებს შორის გავრთიანებისათვის მიმდინარე ბრძოლის დროს, IX—X სს-ში, მრავალი დიდაზნაურული გვარი დაწინაურდა. შეიძლება ჩაითვალოს, რომ ადრეფეოდალურ ხანაში, IX—X სს აზნაურთა განსაკუთრებული სიძლიერის პერიოდია. ამ პერიოდში პოლიტიკურ ასპარეზზე გამოსულმა მრავალმა საგვარეულომ დატოვა შესამჩნევი კვალი იმდროინდელ მოვლენებზე. მაგალითად, ასეთი იყო IX ს-ის 80-იან წლებში დაწინაურებული, თრიალეთს დაპატრონებული ბაღვაშთა გვარი⁵⁷, რომელიც საუკუნეთა მანძილზე ქედს არ უხრიდა სამეფო ხელისუფლებას და რომლის საბოლოო დამორჩილებაც მხოლოდ დავით აღმაშენებელმა შეძლო⁵⁸. IX—X სს-ში, კახეთში ასეთსავე ძლიერ აზნაურებად ჩანან გარდაბანელები⁵⁹. საკუთრივ შიდა-ქართლში მრავალი დიდაზნაურული გვარი (ტბელები, კორინთელები, ფვენელები და სხვა) წინაურდება. ქართლელ აზნაურთა შორის განსაკუთრებით საინტერესოა ტბელთა საგვარეულო, რომლის ისტორიაც, წყაროების შედარებით სიუხვის წყალობით, სხვა ქართულ აზნაურულ საგვარეულოებზე უკეთ შეგვიძლია აღვადგინოთ. ტბელთა და სხვა აზნაურთა აღზევების ხანის დასაწყისიდან ქართლში ერისმთავრობის გაუქმება შეიძლება ჩავთვალოთ.

52 ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 276.

53 იხ. იქვე, გვ. 262.

54 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 525.

55 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, თბ., 1979, გვ. 154.

56 იხ. იქვე, გვ. 155.

57 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 464, 515.

58 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, გვ. 213.

59 ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 254, 256, 257, 262.

(IX ს. დასაწყისში). სწორედ ამ დროიდან ივარაუდება ტბელთა ფეოდალური სახლის გაძლიერება⁶⁰. X ს-ის დასაწყისში ტბელები ქართლის ერისთავები არიან⁶¹. ტბელებს (ასევე სხვა ქართლელ აზნაურებსაც) X ს-ის სივრცეზე თვალსაჩინო ადგილი უკავიათ ქართლის პოლიტიკურ ასპარეზზე. ამ ხანებში ქართლელი აზნაურები სწორედ ტბელთა წინამძღოლობით იბრძვიან ეგრის-აფხაზეთის მეფეთა წინააღმდეგ. ასევე ამ საგვარეულოს წარმომადგენელი ქვეთარ ტბელი მეთაურობს ქართლელ აზნაურთა ბრძოლას ბაგრატ III-ის წინააღმდეგ⁶². თუ IX საუკუნეში აზნაურთა სიძლიერის დასაწყისად ჩანს, X ს-ის დასასრულს ქართლელ აზნაურთა დამოუკიდებლობას ბოლო ედება. XI ს-ის 80-იან წლებში დაიწყო სამეფო ხელისუფლების შეტევა დიდაზნაურთა წინააღმდეგ. ამ ბრძოლას სათავეში ბაგრატ III ედგა. ქართლელ აზნაურებზე ბრძოლაში გამარჯვების შემდეგ ბაგრატი მათ დაუნდობლად გაუსწორდა: „რომელნიმე დახოცნეს, რომელნიმე დაიპყრეს და სხუანი კუალად მეოტნი გარდაიხუენენეს და დაიფანჩეს“⁶³. დიდაზნაურთა დამარცხებას მათ მიერ მიტაცებული მამულების ჩამორთმევეც მოჰყვებოდა. „ამ უძლიერეს ფეოდალთა ხარჯზე (ტანას ხეობა — კახას ჩამომავალნი, ძამის ხეობა — ძამელი მთავრები, თრიალეთ-მანგლისი — ბაღვაშნი, მუხრან-ზედაზენი — აბულეთისძენი, ქსანლიახვი — აბაზაძენი) სამეფო დომენი შეუდარებლად გაიზარდა“⁶⁴. 980 წ. მოღრისთან გამართული ბრძოლის შემდეგ მრავალი აზნაურული გვარი გაქრა, ან თითქმის გაქრა ასპარეზიდან (ტბელები, კორინთელები, ფავნელები, ფხვნელები და სხვა).

ზემოთ მიმოხილულის ფონზე რა შეიძლება ითქვას ძამელ-საზურგელთა საგვარეულოს შესახებ. ჩვენი აზრით, საგვარეულოს ისტორია მსგავსი უნდა იყოს ტბელთა ისტორიისა, რადგანაც პირობები რომელთაც ტბელების დაწინაურება გამოიწვიეს (უმეფობა შიდა-ქართლში, ხშირი პოლიტიკური ცვლილებანი, ხელსაყრელი გზათა ქონა და სხვა) ანალოგიური იქნებოდა ძამელ-საზურგელთათვისაც. საფიქრებელია, რომ: 1) ძამელ-საზურგელთა საგვარეულო, ისევე როგორც ტბელებისა, დაწინაურდა IX ს-ში; 2) X საუკუნეში ამ გვარის სიძლიერის ხანაა; ისინი ქართლის პოლიტიკურ ასპარეზზე მნიშვნელოვან როლს ასრულებენ და ყველასთვის ანგარიშგასაწევ ძალას წარმოადგენენ; 3) X ს-ის 60—70-იან წლებში საგვარეულომ, ადარნასე ძამელი მთავრის მეთაურობისას, თავისი ძლიერების ზენიტს მიაღწია; 4) ს-ის 80-იან წლებში ძამელ-საზურგელთა ფეოდალური სახლი სამეფო ხელისუფლების მიერ დამცრობილი აღმოჩნდა; 5) X ს-ის შემდეგ ძამელ-საზურგელთა საგვარეულოს არსებობა საყარაუდებელი აღარაა.

60 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 528.

61 იხ. იქვე, ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 172, 176.

62 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, გვ. 155.

63 ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 276.

64 ნ. ბერძენიშვილი, ჭავჭავაძის 1933 წლის ექსპედიციის დღიური... საკითხები, ტ. I, გვ. 52.

С. МАРГИШВИЛИ

КТО ТАКИЕ «АЗНАУРНИ САЗУЕРЕЛНИ»

Резюме

«Летопись Грузии («Матiane Картлисай») под 926 (или 927) годом упоминает род дворян (азнауров) Сазуерелни. Как выяснил акад. Н. А. Бердзенишвили, Сазуерелни владели Дзамским ущельем. Выяснилось также, что этот род принадлежал к высшему феодальному слою и имел большое влияние на политические события того времени.

Спустя 40—50 лет та же «Летопись Грузии» владельцем Дзамского ущелья называет Адарнерсе—дзамского «мтавара», как и Сазуерелни — большого вельможу, активно участвовавшего в политической жизни. По нашему мнению, Адарнерсе дзамский «мтавар», подобно упомянутому в надписи Атенского Сиони Иоване Дзамели, должен быть представителем рода Сазуерелни.

Этот большой дворянский род, который правильней было бы называть Дзамел-Сазуерелни, владел Дзамским ущельем в IX—X вв., вплоть до 80-ых гг. X века. Когда объединитель Грузии царь Баграт III разгромил множество больших дворянских родов Картли (Тбели, Пavnели и др.), среди них, видимо, был и род Дзамел-Сазуерелни, существование которого маловероятно после X века.

S. MARGISHVILI

WHO ARE «AZNAURNI SAZUERELNY»

Summary

In Chronikles of Georgia (Matiane Cartlisai) under 926 (or 927) year is mentioned a stock of nobles (aznaures)—Sazuerehny. Acad. N. A. Berdzenishvili ascertained that Sazuerehny owned the Dzamy Canyon. Besides it turned out, that this stock belonged to the highest feudal layer and had a great influence on the political events of that time.

After 40—50 years, again Chronicles or Georgia mentions Adarnerse. Dzamy Mtavara as the owner of the Dzamy Canyon, like Sazuerehny—the great noble, who took an active part in the political life. We think that this Adarnerse, as well as Ioane Dzamehly, mentioned in the inscription of the Ateni Sioni, must be representatives of Sazuerehny stock.

This great noble stock which is more correct to call Dzamehly—Sazuerehny. Owned the Dzamy Canyon in the IX—X centuries and have lost it after 80th years of the X century. when unifier of Georgia, King Bagrat the III routed most of the great noble stocks of Kartly (Tbeli, Pavnely, etc.) may be between them was the stock of Dzamehly—Sazuerehny too. At least their existence doesn't seem possible after the Xth century.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
 ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
 ინსტიტუტის, საქართველოს შუა საუკუნეების ისტორიის გან-
 ყოფილებამ

И. Г. ЛОРДКИПАНИДЗЕ

ИЗ ИСТОРИИ РОСПИСИ ЦЕРКВИ СПАСА В ЦАЛЕНДЖИХА

Среди многочисленных росписей, сохранившихся в Грузии, особое место занимает роспись купольного храма, воздвигнутого во имя Спаса в Цаленджиха, в Западной Грузии, в исторической провинции Одиши—Самегрело. В греческой и грузинских надписях, помещенных на западных подкупольных устоях храма, указано, что правитель Одиши Вамек Даднани (1384—1396 гг.) направил в Константинополь двух монахов, Андронике Габисулава и Махаребели Квабалия, которые привезли оттуда художника Мануила Евгеникоса, расписавшего храм. Таким образом, роспись в Цаленджиха равным образом интересна для исследователей как византийской, так и грузинской средневековой монументальной живописи. Она фактически является единственным сохранившимся точно датированным и подписанным художником произведением константинопольской школы живописи конца XIV века. Поэтому каждый исследователь, восстанавливая общую картину развития константинопольской школы, среди других памятников обращается и к цаленджихской росписи, как к одному из ярких творений этой школы. Вместе с тем, созданная на грузинской земле, по воле заказчика-грузина, отражая в какой-то мере вкусы и воззрения местного передового общества—как светского, так и церковного, роспись эта является неотъемлемой частью грузинской культуры также. Тем более, что ввиду своих высоких художественных достоинств—как иконографических, так и стилистических, она в дальнейшем сыграла значительную роль в эволюции грузинской средневековой живописи: на протяжении конца того же XIV, а также XV, XVI и даже XVII веков создавались росписи, стилистические и иконографические особенности которых обнаруживают большую близость к росписи Евгеникоса. Это роспись усыпальницы Вамека Даднани в Хоби (Западная Грузия, Одиши—Самегрело, также датированная годами правления Вамека Даднани, 1384—1396); роспись небольшой зальной церкви в Набахтеви в Восточной Грузии, в устье реки Алис-цкали (1412—1431 гг.); а также росписи церкви св. Георгия в Гелатском монастыре (XVI в.) и церкви в селении Корцхели, вблизи Цаленджиха (XVII в.).

Цаленджихский храм и его росписи (расписан не только храм, но и его многочисленные притворы, росписи которых датируются более поздними веками) в научной литературе известны уже с середины XIX века. Но они упоминаются и ранее в трудах иностранных путешественников и ученых, посещавших Грузию. Первые важные шаги в изучении цаленджихского памятника были сделаны известным исследователем грузинской культуры и истории Мари Броссе—*Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847—1848, St.-Petersbourg, 1850*; а позже, более чем полвека спустя—

Еквтиме Такаишвили (Из археологического путешествия по Самегрело, в сборнике «Дзвели Сакартвело», Тифлис, 1913—1914). Они оставили нам описание храма и его фресок, опубликовали многочисленные надписи, по которым датировали роспись храма и притворов, выдвинули свои предположения о дате построения храма. Впервые в специальной искусствоведческой литературе краткая характеристика цаленджихской росписи встречается в альбоме Ш. Я. Амиранашвили, посвященном Убиси (1930). Впоследствии Ш. Амиранашвили не раз возвращался к росписи в Цаленджиха как в своих общих трудах по грузинскому искусству, так и в отдельных статьях. В «Истории грузинского искусства» (Москва, 1963, изданной также на грузинском языке, Тбилиси, 1971), касаясь росписи в Цаленджиха, он различает в ее исполнении руку трех мастеров: основного мастера — грека и двух других, которые по его предположению были грузинами, ездившими за Евгеникосом в Константинополь. Он высказывает также мнение, что в качестве образца для Богородичного цикла и цикла святого Николая, представленных в программе росписи, были использованы миниатюры лицевых рукописей. Важным является и его наблюдение о том, что ктиторские изображения в этой росписи «написаны в византийской манере, которая коренным образом отличается от традиционной манеры грузинского ктиторского портрета». Специально росписи Кира Мануила Евгеникоса в Цаленджиха был посвящен доклад Ш. Амиранашвили на Всесоюзной конференции византинистов в Тбилиси (1965) — «Византийская монументальная живопись эпохи палеологов и «национальные школы» (Кир Мануил Евгеник)». Ученый справедливо считает, что Евгеникос, как приглашенный мастер, должен был учитывать и вкусы местных заказчиков и местные художественные традиции. Далее, отмечая разнообразный характер памятников палеологовского искусства в Грузии, он указывает на стилистическую близость росписей Хоби и Набахтеви к росписи в Цаленджиха; в последней он распределяет сцены по манере письма ликов. Н. Толмачевская в книге «Фрески древней Грузии» (1931) описывает расположение основных сцен и дает общую характеристику росписи.

Цаленджихскую роспись рассматривает В. Н. Лазарев в «Истории византийской живописи» (1948, второе русское издание — 1986). Он также предполагает, что приезжему греческому мастеру «помогали местные силы во главе с... Квабалия и Габисулава». В. Н. Лазарев описывает расположение сцен, дает краткую стилистическую характеристику росписи, отнеся ее к «графическому стилю», который заменил живописный стиль первой половины XIV века. Ученый совершенно справедливо считает характерной чертой этой росписи «академическую сдержанность» (по его мнению в Цаленджиха работало не менее четырех художников) и дает предположительную разгруппировку сцен по манере исполнявших их мастеров, хотя следует отметить, что и эта разгруппировка также не всегда бывает точной. К Цаленджихской росписи обращается, как к параллельному материалу, Г. И. Вздорнов в книге «Фрески Феофана Грека в церкви Спаса Преображения в Новгороде» (1976). Т. Вельманс дает краткое описание росписи в книге «La peinture murale byzantine à la fin du Moyen Age», t. I, Paris, 1977, стр. 37, 217. Жаклин Лафонтен Дозонь в большой работе, посвященной грузинской монументальной живописи в книге «Art and architecture in medieval Georgia» (Лувен ла нев, 1980),

анализируя программу росписи, находит в ней следы определенного влияния исихазма. Отто Демус в четвертом томе исследований, посвященных Кахри Джамии — *The Kariye Djami*, vol. 4, Princeton, 1975 — пишет, что «классифицирующий элемент, всегда скрыто существующий в Константинополе, кажется, приходит вновь...». Художники вновь возвращаются к неоклассическим идеалам, почти на столетие более ранним. Датированным примером этого нового стиля он приводит цаленджихскую роспись. Цаленджихскую роспись рассматривают Т. В. Вирсаладзе в работе «Основные этапы развития грузинской монументальной живописи» (доклад, прочитанный на II Международном симпозиуме по грузинскому искусству, Тбилиси, 1977) и Г. В. Алибегашвили в исследовании, посвященном грузинскому историческому портрету («Светский портрет в грузинской средневековой монументальной живописи», Тбилиси, 1979); представлена она также в главе о монументальной живописи в коллективном труде, посвященном грузинскому средневековому искусству (статья А. И. Вольской «*Tesori della Georgia*», Milano, 1984).

Цикл святого Николая в жертвеннике цаленджихского храма привлечен в работе Ненси Шевченко *The Life of Saint Nicholas in Byzantine art*, Torino, 1983.

Греческие надписи, в большом количестве сохранившиеся в росписи цаленджихского храма, были изданы Т. С. Каухчишвили в 1951 г. в книге «Греческие надписи в Грузии», опубликованной на грузинском языке. Позже, на I Международном симпозиуме, посвященном грузинскому искусству, она прочла доклад, посвященный и греческой надписи в Цаленджиха — *Atti del Primo Simposio internazionale sull'arte Georgiana*, Milano, 1977, стр. 137—139.

Рассматривая все вышеперечисленные работы, можно убедиться, что все авторы придают большое значение этой росписи, как точно датированному памятнику, исполненному мастером константинопольской, столичной школы византийской империи конца XIV века. В ряде работ дается краткая характеристика росписи; зачастую она рассматривается как параллельный, сравнительный материал при изучении других живописных ансамблей, определенных иконографических программ или же как вспомогательный материал при исторических размышлениях. При общности мнений о большом значении этой росписи для изучения истории средневекового искусства, ученые, однако, расходятся в ее художественной оценке. В. Н. Лазарев и Г. И. Вздоров, частично и Ш. Я. Амираншвили рассматривают ее как памятник упаднического стиля, тогда как некоторые зарубежные ученые (Отто Демус, Жаклин Лафонтен Дозонь и др.) видят в ней одну из последних ярких вспышек палеологовского искусства. Особенный интерес вызывает статья Г. Белтинга, опубликованная в *Cahiers Archéologiques* (28, Париж, 1979) и, в отличие почти от всех вышеперечисленных работ, специально посвященная художнику Киру Мануилу Евгеникосу и исполненной под его руководством цаленджихской росписи. Работа эта, в основу которой лег доклад, прочитанный на II Международном симпозиуме по грузинскому искусству, содержит ряд важных и тонких наблюдений по поводу художественного стиля всей росписи и манеры Евгеникоса, в частности. Ученый выдвинул смелую, но вполне возможную гипотезу, согласно которой, знаменитая Синайская живописная икона с изображением Снятия с креста, относится

им к работам Мануила Евгеникоса. Г. Белтинг рассматривает целенджихскую роспись как важное свидетельство того периода константинопольского искусства, которое «до этого времени нам было известно в основном благодаря иконам». Программе росписи алтарной абсиды в Цаленджиха посвящена статья Т. Вельманс «Cahiers Archéologiques» (1988, 36), с основными выводами которой трудно согласиться. Отдельным конкретным вопросам этой выдающейся по своим художественным чертам живописи посвящены также работы автора этих строк.

В 1976 году Цаленджихский храм и его росписи были полностью сфотографированы сотрудниками Специальной экспериментальной фотолaborатории фиксации памятников (О. Кобалиани, О. Цквитинидзе, Г. Герсамия). Тогда же художником А. Гоглидзе были исполнены предварительные схемы росписи. Леся, воздвигнутые при фотографировании, дали нам возможность детально изучить этот памятник; были выявлены неизвестные ранее надписи, обнаружены весьма важные иконографические детали в сценах, уточнены многие вопросы, проливающие свет на ряд проблем, важных для изучения и понимания росписи в целом.

Судя по сохранившимся сведениям, заказчик росписи Вамек Даднани был энергичным, сильным правителем и политическим деятелем, умеющим ориентироваться в сложной политической ситуации Грузии того времени. К концу XIV века, после краткого взлета в политической и экономической жизни страны во времена правления Георгия V, прозванного Блистательным (1314—1346), когда Грузия смогла вернуть себе многие потерянные земли и восстановить в какой-то мере былое величие, начинается тяжелый период: правители отдельных земель, стремясь к самостоятельности, постепенно стараются выйти из повиновения центральной власти. Многократные нашествия Тамерлана опустошили страну и вместе с центробежными действиями отдельных правителей подорвали и без того уже ослабленную мощь недавно еще столь сильной политической державы.

Вамек Даднани, будучи эриставтэриставом и мандатуртухуцесом, являлся значительной политической фигурой при грузинском дворе. Он поддерживал центральную власть, в частности, участвовал в походе против взбунтовавшегося правителя Имерети — Александра, сына Баграта, незаконно присвоившего себе титул царя. Такая политика позволяла ему добиться фактической независимости. Он, очевидно, имел свой монетный двор — найдена монета с изображением Вамека, которая представляет собой подражание византийским аспрам. В росписи храма он изображен в одежде грузинских царей, т. е. внутри своих владений он считал себя самостоятельным правителем. Примечательно, что в росписи храма отсутствует царский портрет, и это, несомненно, по воле заказчика. Пространная надпись над входом в его усыпальницу в Хоби рассказывает и о его завершившемся победой походе на Северный Кавказ.

Известно, что у Грузии на протяжении многих веков были теснейшие связи по Черному морю с Византией и со многими городами западного мира. В этом плане весьма интересны последние исследования историка Т. Берадзе, изданные на грузинском языке в Тбилиси (1976). Связь с западным миром и с Византией в частности поддерживала в основном Западная Грузия, тем более, что в интересующее нас время, в конце XIV века, все силы Восточной Грузии были брошены на борьбу с полчищами Тамерлана. В этом свете сам факт при-

глашения константинопольского мастера не должен выглядеть чрезвычайным. Тем более, что тяга к Константинополю, желание быть ближе к грекам, и через них к центру христианской культуры всегда было характерно для грузин. Возможно, с этим тяготением к греческой, христианской духовной мысли следует связать и толкование надписи, сохранившейся фрагментарно на триумфальной арке алтарной абсиды храма, исполненной грузинским заглавным шрифтом «асомтаврили». Изданная впервые Такаишвили на грузинском языке (более эта надпись не публиковалась), она восстанавливается следующим образом: «...святой и великий апостол Павел направляет свое послание из Коринфа римлянам. (Он не лицезрел их доселе), однако был извещен об их вере». Это цитата из грузинского перевода стихометра Евтала к Посланиям Павла, датированного V веком и дошедшего до нас в нескольких грузинских рукописях более позднего времени — X—XI вв. Надпись эта, для которой нам трудно найти аналогию, с одной стороны, очевидно, была связана с композицией в конхе абсиды, где по сторонам Богоматери Оранты представлены апостолы Петр и Павел и архангелы Михаил и Гавриил. С другой стороны, привнесение цитаты из Евтала можно было бы связать и с волей заказчика, захотевшего подчеркнуть этой символической надписью идею преданности Грузии Христу, его учению, подчеркнуть этой символической надписью идею ортодоксальности веры (борьба за унию, наблюдающаяся в это время в византийских высших кругах, также могла быть толчком к этой надписи). Мотивы соперничания с греками в особой ортодоксальности веры наблюдаются в грузинских литературных памятниках, начиная с VIII века. Предположить инициатором этой надписи ктитора — Вамека Дадиани дает нам право и то, что надпись точно следует цитате из грузинского перевода Евтала.

Храм в Цаленджиха представляет собой центрально-купольное здание. Его красивый, стройный силуэт, как бы стремящийся к небу, гармонично вписывается в мягкий, холмистый пейзаж окружающей природы. Е. Такаишвили считает, что храм в Цаленджиха был построен не позднее X—XI вв.; открытая галерея, опоясывающая храм, часть которой была позже переделана в усыпальницы, по его предположению возведена уже при Вамеке Дадиани; Броссе к XIV веку относит не только постройку галереи, но и возведение самого храма также. По последним исследованиям (Т. Саникидзе) датой построения храма предполагается конец XII века. Он построен из крупных квадров желтоватого камня местного происхождения; фасад в последнее время был оштукатурен. Часть этой штукатурки осыпалась, и местами проглядывает сам камень облицовки. Купол опирается с востока на выступы алтарной абсиды, а с запада — на пару свободно стоящих столбов. Внутреннее пространство здания построено так, что все ее части сообщаются друг с другом открытыми арками и проходами и поэтому, несмотря на ее функциональное разделение, глаз зрителя сразу же при входе охватывает всю роспись в целом.

Программа росписи чрезвычайно сложна и многообразна. Помимо сцен Праздничного цикла здесь представлены циклы страстей и Чудес Христовых; житийные циклы святого Николая и Иоанна Предтечи, сцены из детства Марии, ветхозаветные сцены; а также многочисленные изображения отдельных святых — пророков, апостолов, епископов, мучеников и мучениц, воинов, пустынников, столпников... Схе-

ма росписи восстанавливается почти полностью. Хотя своды рукавов, сфера купола расписаны заново (в некоторых местах по старой, а в других — по новой штукатурке), но художник XVII века повторил изображения тех же сцен, сохранив их первоначальное расположение и даже композиционное построение. Поэтому при описании и иконографическом анализе росписи мы не будем разграничивать эти два (XIV и XVII вв.) слоя.

Рассматривая общую схему росписи, можно убедиться, что в основном она подчинена выражению идеи заступничества, идеи Жертвы и Воскрешения Христа, Ветхозаветные сцены же подчеркивают их.

Обширная программа росписи, несомненно, была составлена самим художником Мануилом Евгеникосом, с учетом пожеланий заказчика — Вамека Дадияни; возможно, от имени Вамека здесь выступали представители местного высшего духовенства.

Изучение основного слоя росписи цаленджикского храма убеждает нас, что над ее исполнением вместе с Евгеникосом работало несколько мастеров, что является обычным для средневековых артелей художников. Очевидно, здесь было не менее трех мастеров, возможно и больше. Сам Евгеникос расписал конху алтарной абсиды, а также большие, иконогом типа композиции — Неверие Фомы, Святой Георгий пронзает дракона, ктиторский портрет, некоторые единоличные изображения. Его руке несомненно принадлежали и сцены Праздников Христа, большая часть которых не сохранилась. Возможно, им же был исполнен и образ Христа Пантократора в куполе (сохранилась лишь нижняя часть слоя лика XIV века) и фигуры некоторых пророков в барабане купола. Все эти изображения свидетельствуют, что они созданы в конце XIV века рукой блестящего мастера константинопольской школы, творчество которого своими корнями уходит не только к мозаикам и фрескам Кахриэ Джами, но и к памятникам монументальной живописи конца XIII века.

Второй мастер, исполнивший композицию Поклонение Жертве (он работал также в рукавах храма), следуя манере Евгеникоса, упрощает и схематизирует ее. Часть росписи южной стены (Свадьба в Кане Галилейской), сцены Чудес Христа в юго-западном и северо-западном помещениях, возможно, и роспись жертвенника принадлежат руке третьего мастера, который, следуя также манере Евгеникоса, возможно, использовал в виде образцов живописные иконы или миниатюры рукописей. Он тяготеет к малым формам, к другим пропорциям фигур, зданий, но в колорите, в некоторых стилистических чертах старается следовать Евгеникосу, хотя его мастерство несколько уступает мастерству первых двух художников.

Можно выделить еще одного, четвертого мастера, руке которого принадлежат некоторые изображения в беме алтарной абсиды, в барабане купола, в угловых камерах. При следовании нормам палеологовского искусства, манера его письма, колорит, эмоциональная насыщенность образов дают возможность высказать предположение, что этот мастер мог быть грузином, участие которого могло быть обусловлено условиями договора между Вамеком Дадияни и Мануилом Евгеникосом. Изучение росписи дает возможность предположить, что работа между мастерами распределялась по регистрам и с сопоставлением главных и второстепенных частей росписи. Возможно, что здесь работали не только эти четыре художника. В некоторых случаях, особенно при исполнении отдельных образов святых, изображенных на второстепенных, менее доступных для глаза зрителя местах,

замечается иногда более грубое исполнение фигур. Таким образом, рассматривая цаленджихскую роспись, можно убедиться, что она была исполнена художниками разного художественного дарования и мастерства. Сам Евгеникос оставил для себя самые значительные, сразу же при входе хорошо обозримые композиции. Работы Евгеникоса выделяются среди других яркостью и неповторимой индивидуальностью, хотя лишь малая часть из них сохранилась до наших дней.

При рассмотрении росписи в целом замечается изобилие икононого типа композиций и различное число регистров в рукавах храма; в алтарной апсиде, на восточной стене — три, в северном рукаве — три регистра, в южном — пять, в западном — три. Разница в размерах сцен, т. е. разномасштабность композиций и икононого типа изображений в росписи в целом, является стилистической чертой эпохи, что и отличает эту роспись от тектонической структуры грузинских росписей XI—XII вв. Кроме того, это было очевидно обусловлено и использованием различных иконописных подлинников — будь то миниатюры рукописей, иконы, кальки или отдельные зарисовки. Появились полурегистры в виде фризов с медальонами святых (в угловых камерах); в алтарном абсиде, в Поклонении жертве ангелы изображены по щиколотку. Уровень регистров в рукавах не всегда совпадают, более того, в алтарной апсиде особенно бросается в глаза перебивка регистров в композиции Поклонения жертве. Все это черты нового, палеологовского искусства, многократно встречающиеся в византийских памятниках этого времени, хотя тенденции к такому декоративному решению в Грузии намечаются и ранее — яркий пример этому декор абсиды главного храма в Кинцвиси (XIII в.). Рассматривая цаленджихскую роспись, можно убедиться, что стремясь к ее теологическому и художественному единству и следуя установившимся канонам, Евгеникос, благодаря своему большому дарованию и мастерству, создавал отмеченную индивидуальным дарованием роспись, произведение, влияния которого не смогли избежать ни современные ему, ни более поздние художники.

В росписи интерьера храма главным художественным акцентом выступает величественный и суровый образ Богородицы; ее огромная монументальная фигура, не лишенная декоративности, выделяется своими абсолютными размерами среди всех других изображений. Ее строгий, аскетический лик, острый взгляд, как бы проникающий в душу молящегося, определяют исключительную выразительность образа; это одно из лучших творений последнего взлета константинопольской живописи.

Сохранившаяся часть лика Христа первоначальной росписи в куполе позволяет заключить, что здесь художник, вместо сурового лика верховного судьи, предпочел изобразить более смягченный образ Богочеловека, соответственно тенденциям эпохи Палеологов.

Цаленджихский мастер тонко чувствует особенности архитектуры. Учитывая «раскрытость» рукавов, проход в дополнительные помещения посредством открытых арок, художник соответствующим образом расставляет и художественные акценты. При входе в интерьер храма молящийся сразу же узнает, благодаря надписям, помещенным на подкупольных устоях, историю украшения храма росписью, а слева он видит изображения донаторов в роскошных одеяниях. Открытая в юго-западную камеру арка дает возможность обозреть ряд святых воинов, как бы подчеркивающих военную мощь Вамека и, вместе с тем, являющихся его защитниками. Включение большого количества

воинов в состав росписи Цаленджиха — не единственный пример в средневековой грузинской настенной живописи. В большом количестве воины представлены и в росписи Вардзии, где это связано не только с широко распространенным в Грузии культом святых воинов, но и особым оборонительным значением находящегося на границе страны архитектурного ансамбля. Что касается выделения размерами и, тем самым, подчеркивания значения сцены святого Георгия, попирающего дракона, при следовании в данном случае византийской версии — это является подтверждением особой популярности культа этого святого в Грузии. Редкой иконографической деталью является меч в поднятой руке святого всадника.

Манера письма Евгеникоса при исполнении ликов очень ясно читается и сегодня, благодаря нескольким хорошо сохранившимся работам. Как уже было отмечено другими исследователями, эти лики имеют много общего с лицами на живописных иконах 60-х годов XIV века. Тени кладутся смело. Поверх карнации видны красные пятна на щеках, а поверх всего веерообразно расходящиеся тонкие параллельные белые штрихи, тонкой сетью покрывающие лицо. Они видны на подбородке, на верхней губе. Издали эта моделировка белым не читается, как бы сливаясь в одно живописное пятно. Белая, более сильная линия отмечает одну грань носа, тогда как вторая его грань отмечена коричнево-красной линией; на кончике носа белила проложены два резких мазка.

Лики святых подчеркнута индивидуализированы, полны внутренней силы и энергии (в этом отношении особенно выделяются апостол Петр в конхе алтарной абсиды, пророки в барабане купола, апостолы из Успения Богоматери и др.). Лики святых полны внутреннею достоинства. Особо впечатляют глаза святых, большие, экзотичные, сплошь заполненные изумрудно-зеленым тоном, с маленькими белыми движками по краям. Такое сплошное заполнение зеленым тоном является характерным именно для манеры Евгеникоса и встречается и у его последователей в росписях усыпальницы Вамека Дадлиани и в церкви Набахтеви. Помощники Евгеникоса также пишут святых с зелеными глазами, что выглядит в общем весьма эффектно при светлом, холодном, светящемся перламутровым светом, колорите росписи... Исключение составляет пожалуй, лишь один мастер, руке которого принадлежат изображения святителей на южной стене бемы, грузинских святых Давида и Константина Архетских, некоторых пророков в куполе. Фигуры изображенных Мануилом Евгеникосом святых тонки, изящны; у них маленькие головы, удлиненные, дематериализованные тела, небольшие ступни ног и кисти рук. Особенно выделяются изяществом кисти рук с гибкими пальцами, живописная моделировка которых и покрытие белыми параллельными штрихами вторит манере проработки ликов святых. Живописное пятно в одеяниях фигур прорабатывается, как правило, дополнительными тонами, а сверху покрывается крупными пятнами белых высветлений, что в целом придает произведениям этого мастера «перламутровое свечение и, вместе с тем, определенную холодность в тональном решении. Другие художники, в основном следующие манере Евгеникоса, уступают ему в широте, свободе манере письма и артистичности. По пропорции их фигуры более приземисты, с крупными головами (Свадьба в Кане Галилейской), менее значительны. Тонкая линия, как правило, дублированная белым цветом, отмечает

складки одежды. Она несет в себе разные функции: условно отмечает объем тела вместе с живописной моделировкой, или же носит чисто декоративный характер. Надо отметить, что линия вместе с вышеотмеченными чертами таит в себе и дополнительную смысловую нагрузку, подчеркивая построение композиции или эмоциональную выразительность фигур (Архангел Гавриил в западном рукаве, апостол Фома в Неверии Фомы и др.).

Эмоциональная насыщенность образов, столь характерная для палеологовского искусства, здесь выражается двумя, как бы исключаящими друг друга, элементами: с одной стороны — спокойствие, уравновешенность, внутренняя сдержанность, с другой — сильная экспрессия, выраженная движением фигуры, ее жестом, линейным ритмом. Это противопоставление двух начал наблюдается не только в росписи в целом, но и в рамках одной композиции. Яркий тому пример — Святой Георгий, убивающий дракона (в северо-западном междувкавном помещении) — один из лучших образцов работы Мануила, Страсти накалены как будто до предела — лошадь, вставшая на дыбы, дракон, впившийся зубами в круп лошади, кровь, льющаяся на землю, рука святого Георгия с занесенным над головой мечом, и, в противовес всему этому — спокойно опущенная на плечо голова святого, взгляд экстаичных зеленых глаз, устремленных в бесконечность, придают его движению чисто внешний характер и создают впечатление общей умиротворенности. Но следует отметить, что все эти факторы не противоречат друг другу, а создают гармоничный образ великомученика, в изображении которого сплелись черты реального и потустороннего, сиюминутного и вечного, непреходящего.

Выделяется среди других и образ архангела Гавриила, представленного у западных дверей. Фигура его как будто сдвинута с центральной оси и чуть развернута в пространстве. Правое плечо с согнутой в локте рукой чуть-чуть выдвинуто вперед. Движение, начинающееся в легком наклоне головы, продолжается в абрисе плеча и выдвинутого резко правого колена. Это движение уравнивается подвешенным и как бы свободно развевающимся от ветра свитком с текстом асомтаврули. Ангел стоит на тоненьких изящных ногах. Впечатление загадочной, легкой улыбки, играющей на его лице создается, благодаря чуть приподнятым уголкам губ. Бело-розовый хитон, сквозь который проглядывает синий основной тон, розовый плащ с несколькими цветовыми градациями и, наконец, манера применений белильных высветлений или штриховки параллельными белыми короткими мазками — все это выдает руку блестящего мастера. Стремление передать впечатление пространственности определяет и то, что художник даже фронтальную фигуру Богоматери Оранты в конхе алтарной апсиды как бы чуть-чуть разворачивает, прорабатывая белильными высветлениями лишь ее правое плечо. Вместе с тем, проработка мафория Богоматери, как и проработка ее лика, убеждает, насколько сильно развито у художника чувство декоративного и как он мастерски владеет линией. Говоря об эмоциональной выразительности образов, нельзя не упомянуть и святого Фому из Неверия Фомы, святых жен из Успения Богоматери, сильно поврежденную сцену Оплакивания Христа и т. д. В этой связи особо надо упомянуть сцену в тимпане двери в западном рукаве — Видение Петра Александрийского, в которой павший ниц «Арий проклятый» (как гласит надпись асомтаврули) являет собой пример исключительной эмоциональной выразитель-

ности — в данном случае стыда и раскаяния. Блестящая линейная выразительность этой фигуры, которая моделирована очень сдержанно, разведенными белилами, фактически вторит ее движению. Изображение Ария почти монохромно. Нельзя в этом случае не вспомнить, как это пишет Г. Белтинг, другого представителя константинопольской школы, блестящего художника Феофана Грека, хотя в данном случае при сравнении работ этих двух мастеров чувствуется существенная разница: свет здесь, у Мануила, при монохромности поверхности живописного пятна, ограничивается моделировкой тела, хотя и весьма условной, у Феофана же свет выступает в своем собственном значении.

Архитектурные элементы развернуты в основном параллельно поверхности стены. В большинстве случаев их расположение согласовано с направленностью изображенного в сцене действия. Характерно, что не только отдельные здания, но и различные их элементы изображаются с различной точки зрения. В относительно малом количестве сохранившиеся горные фоны совершенно обособлены от фигур. Горы, розовато-коричневые или серые, лещадями поднимающиеся по краям сцен и оканчивающиеся усеченными вершинами, ограничивают глубину композиции, не дают развиваться тем элементам пространственности, которые проявляются в композиционном построении фигур на переднем плане. Рассматривая архитектурные и горные фоны этой росписи, можно заметить две тенденции, характерные вообще для палеологовского стиля: с одной стороны — стремление передать изображение в определенном пространственном окружении, с другой — ограничить развитие действия в глубину. Поэтому, изображая здания, мебель, утварь, художник отдает предпочтение вертикальной, а не глубинной перспективе; изображение отдельных частей композиции с различных точек зрения подчеркивает условное решение изображенных сцен.

Сравнение цаленджихских архитектурных фонов и близких этой росписи по времени памятников палеологовского искусства, убеждает, что параллели к ним следует искать не в динамично-строенных, проникнутых нервным напряжением, фантастических и пышных зданиях конца XIV века, а в спокойных, уравновешенных, ясных формах конца XIII и начала XIV века.

Особо характерным для росписи в Цаленджиха является ее утонченный колорит — светлый с преобладающим здесь изумрудно-зеленым, охрой золотистой, коричнево-красными, голубыми тонами. Сами тона звучные, чистые. Проработка цветового пятна дополнительными тонами и крупными мазками, отмеченными высветлениями, придает определенную перламутровость, переливчатость всей росписи. Благодаря проработке одеяний фигур дополнительными тонами и большими пятнами высветлений, фигуры не кажутся плоскими и получают определенную объемность, хотя очень условную.

Цаленджихский храм сохранил достаточное количество орнаментальных мотивов — это и традиционные мотивы и изображения, характерные для палеологовского искусства, а также мотивы, встречающиеся в миниатюрах рукописей. Один и тот же мотив, как, например, изображение декоративного занавеса, исполненный разными мастерами, выглядит совершенно по-разному (речь идет как о мастерах, работающих бок о бок с Евгеникосом, так и о тех художниках, которые здесь работали в XVII веке). Но все же надо отметить, что несмотря на определенную значимость отдельных орнаментальных мо-

тивов, по сравнению с предыдущими веками, в общей системе росписи орнаменту отводится весьма скромная роль.

Таким образом, роспись в Цаленджиха является творением, выделяющимся своими художественными и иконографическими чертами. Образы, созданные Евгеникосом, исполненные внутренней силы, благородства и артистизма, принадлежат к лучшим творениям позднего византийского искусства.

Роспись в Цаленджиха пленяет и сегодня, спустя четыреста лет после ее создания. Сильное впечатление производила она как на современников, так и на последующие поколения, о чем свидетельствуют памятники, явно созданные под ее влиянием, как, например, роспись притвора Вакека Далиани в Хоби, (1384—1396 гг.) и роспись небольшой зальной церкви в Набахтеви (1412—1431 гг.), в ущелье реки Алисцкали в Восточной Грузии.

Наряду с этими росписями, в Грузии были созданы и другие памятники монументальной живописи, носящие ярко выраженные черты этого стиля. Первым точно датированным памятником палеологовского искусства является роспись придела Давида Нарина в Гелатском монастыре (конец XIII в.). И в последующие XIV—XV вв. многочисленные памятники палеологовского стиля были созданы в Грузии. Это росписи в храмах Мартвили, Лыхнэ, Убиси, Сори, Сапары, Зарзмы, Чуле, Алаверды... К их числу надо отнести и живописные иконы из Убиси, миниатюры некоторых рукописей и т. д. Столь широкому распространению нового искусства несомненно способствовало несколько факторов как внутреннего, так и внешнего характера. Грузия в XIV—XV вв. переживает тяжелое время. Страну теснят иноземные захватчики, ее раздирают внутренние распри. Особо остро воспринимает она опасность все усиливающегося мусульманского соседства. После внутренних междоусобиц, а особенно нашествий иноверных врагов, стране было трудно и экономически. Были разорены села, города, разрушены церкви и монастыри, уничтожены люди. В это время в монументальную живопись проникают черты нового византийского искусства больше, чем это было в более ранние века, когда при общности схем, многих иконографических и стилистических черт грузинскими мастерами создавались живописные ансамбли, носящие ярко выраженный национальный характер. Усиление византийского влияния в Грузии, проникновение черт палеологовского стиля фактически означало более тесную связь с Византией и, таким образом, какое-то противостояние нехристианскому миру. Важным фактором являлось и то, что проникновению палеологовского стиля способствовало в какой-то степени и само развитие грузинской монументальной живописи, от монументального стиля к большей декоративности, динамичности и эмоциональной выразительности.

Изучение этих росписей, исполненных как приезжими — греческими мастерами, так и местными художниками-грузинами, выявляет весьма интересную картину развития палеологовского искусства на грузинской почве. Помимо росписей, которые создавались художниками-греками или находящимися под их большим влиянием местными мастерами, были созданы и такие росписи, которые при наличии в них черт палеологовского стиля, в какой-то мере продолжают развивать и местные художественные традиции. В первую очередь это касается росписи в Убиси (конец XIV в.) украшающей главный монастырский храм, воздвигнутый в IX веке известным грузинским спо-

движником Григорием Хандтели. Роспись эта, отличающаяся высокими художественными чертами, очевидно, была создана мастерами-грузинцами, которые не уступали друг другу ни по дарованию, ни по уровню профессионального мастерства. Высказать это предположение позволяет ряд иконографических и стилистических черт, как, например, включение Благовещения в обычный ряд евангельских событий, что, как уже было отмечено выше, характерно именно для грузинской традиции; тектоничность росписи — строгое членение, следование архитектурному членению поверхностей стен, что связывается с традициями грузинской монументальной живописи XI—XIII вв. — эпохи расцвета; использование схемы купольной церкви в украшении росписью зального помещения (аналогичные примеры часто встречаются и в более ранних, и в поздних грузинских памятниках), определенные теологические и художественные акценты в программе росписи, опять-таки связанные с грузинскими традициями, наличие лишь грузинских надписей асомтаврuli, при том, что в это время в Грузии используются преимущественно смешанные преко-грузинские надписи... Все это вместе взятое дает возможность предположить, что здесь работали мастера-грузины (тем более, что в надписи асомтаврuli упоминается художник-грузин), но при этом следует отметить, что проработка складок одеяния, манера письма ликов, эмоциональная выразительность персонажей, проработка живописного пятна дополнительными тонами, построение архитектурных и горных фонов, утвари и др. явно свидетельствуют, что эти мастера впитали в себя все черты современного им палеологовского искусства. Аналогичная картина наблюдается и в росписи в Сори, мастер которого находится под большим влиянием убисской росписи. Изучая все эти росписи, можно воссоздать картину не только проникновения этого искусства в Грузию, но и его развитие на грузинской почве. К сожалению, мы мало знаем о духовной жизни Грузии того времени ввиду почти полного отсутствия литературных источников, но по фрагментам некоторых сведений, по программам самих живописных ансамблей можно предположить, например, проникновение исихастского учения и в грузинское общество, что являлось, вероятно, весьма важным фактором в духовной жизни христианских стран того времени.

Изучая роспись в Цаленджиха, исполненную при участии и под руководством Мануила Евгеникоса, а также росписи придела Вамека Дадиани в Хобском монастыре и церкви Богоматери в деревне Набахтеви, и сопоставляя их с другими росписями в Грузии XIII—XV веков, можно проследить за процессом эволюции грузинской монументальной живописи и восстановить картину художественной жизни Грузии этого периода.

I. LORDKIPANIDZE

FROM THE HISTORY OF MURALS IN CHURCH OF SAVIOUR IN TSALENDJIKHA

Summary

The article deals with the murals of the Saviour church in Tsalendjikha, in the historical province of Odishi—Samegrelo executed by a Constantinopolitan master Cir Manuil Eugenicus, who was specially invited by the ruler

of the region Vamek Dadiani (1384—1396). The first part of the work gives a survey of the literature on the history of research of the murals; further on the author characterizes a historical background of Georgia in the late 14th c. and a political and cultural activity of the ruler Vamek Dadiani.

In the description and iconographic analysis special attention is paid to the richness of the repertoire of the murals, which along the Feasts, comprise the life cycles of the saints, etc. Clearly differentiated are the main layer of the murals and the 17th c. renovations. Stylistic analysis of the murals shows, that the painting is one of the eminent examples of the Paleologan painting of the Constantinopolitan school, being created in Georgia. It belongs to that trend in Paleologan art, which is characterized by the faithfulness to the classicistic norms, taking impulses from the models of late 13th c.

In the programme of the murals emphasized are the idea of the Sacrifice and the Resurrection of Christ, the idea of Intercession, which are accentuated by the Old Testament subjects. The analysis of the programme, its arrangement in the interior, make us believe, that the donor had as well contributed to a certain extent to its creation, the fact being revealed in the inscription on a triumphal arch of the apse, the representations of the local saints, etc. It may be, that among the painters, helping Eugenicos (they were no less than 4) was a master georgian, who was, however, faithful to the norms of the Paleologan art. The work of Eugenicos had influenced the murals in the tomb chapel of Vamek Dadiani in Khobi (1384—1396) and Nabakhtevi church (1412—1431). Georgia has preserved other important monuments of Paleologan art as well, testifying to the fact, that the creative power of the nation has not come to nought even in such a hard period, as the late 14th c. (the period of the devastating invasions of Tamerlan).

წარმოადგინა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ვ. ბერიძემ.

Г. В. АВАЛИШВИЛИ

К ВОПРОСУ О СВЯЗЯХ ЗАКАВКАЗЬЯ С ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЕВРОПОЙ В РАННЕБРОНЗОВОМ ВЕКЕ

Успехи в области изучения т. н. куро-аракской культуры ранне-бронзового периода весьма значительны. Ни одной археологической культуре Кавказа не посвящено столько статей и монографий: выявлены десятки памятников, разработана периодизация и хронология, изучаются проблемы экономического, социального, идеологического характера, этнической принадлежности и др.¹ Культурным связям куро-аракских племен также уделено некоторое внимание, но ряд вопросов вновь остается открытым. Одна из таких проблем — это взаимоотношение куро-аракских племен с Центральной и Восточной Европой.

В настоящее время в древних археологических культурах Центральной и Восточной Европы прослеживаются довольно тесные связи с культурами Кавказа. Кавказ, как известно, являлся одним из соединяющих звеньев Европы с Древним Востоком. Если культурные и торговые связи с Передней Азией хорошо изучены, то такие связи с Европой выявлены лишь недавно², и многие важные вопросы пока что остаются не совсем ясными. Не ясно, когда, на какой стадии развития племена кавказских древних культур проникают в Европу, какие масштабы носила эта т. н. «культурная агрессия», было ли это проникновение систематическим или спорадическим явлением и т. д.

В некоторых культурах Центральной и Восточной Европы второй половины III — начале II тысячелетия до н. э. (раннеунетичская, глина III — шнекенберг, белотич-бела церква и др.) появляются черты сходства (керамика, металлические изделия, формы хозяйствования и др.) с раннебронзовой культурой Кавказа³. Притом совпадения так велики, что их нельзя объяснить лишь конвергентностью или торговыми контактами: наверно, имело место проник-

¹ Джапаридзе О. К этнической истории грузинских племен по данным археологии. Тб., 1976 (на груз. яз.); Мунчаев Р. Кавказ на заре бронзового века. М., 1975; Кушнарера К., Чубинишвили Т. Древние культуры Южного Кавказа. Л., 1970 и др.

² Machnik J. Uwagi o związkach obrazów karpaskich z Alpejskimi i schyłku eneolitu i w początkach epoki brązu. Acta Archeologica Carpathica. t. XIII, Krakow. 1972—1973. Дедабришвили Ш., Мирицхулава Г. Куро-аракская культура и Центральная Европа (постановка вопроса). Тезисы Всесоюзной научной конференции «Античные, византийские и местные традиции в странах восточного Черноморья». Тб., 1975, с. 7; Джапаридзе О. Указ. работа, с. 167.

³ Machnik J. Указ. работа; Дедабришвили Ш., Мирицхулава Г. Указ. работа, с. 8; Кавтарадзе Г. Хронология археологических культур Грузии эпохи неолита и бронзы. Тб., 1983, с. 74.

новение племен, носителей куро-аракской культуры с Кавказа в Европу. По мнению некоторых исследователей путь проникновения лежал через Малую Азию — Балканы⁴. По нашему мнению проникновение кавкаских культурных достижений или миграция самого населения III тысячелетия до н. э., должно было произойти через Северный Кавказ и Восточную Европу, «дорогу», которую древние племена использовали уже с каменного века (Закавказский обсидиан на Каменной Балке и др.). Тесные контакты с северным Причерноморьем и средним Поднепровьем прослеживаются не только в материальной культуре, но и в некоторых отдельных элементах погребального обряда и в энеолите. В среднем Поднепровье, в могилах № 7 и 23 кургана «Высокая могила» найдены деревянные сосуды, изготовленные из каштана Закавказского происхождения, а в могиле № 17 набор кремневого инвентаря, исполненный в технике мелкофасетной ретуши, что не характерно для энеолита Южной Украины и расценивается, как влияние Закавказья. На Украине, на энеолитическом поселении Константиновское⁵ много таких черт, которые В. Киашко не может объяснить лишь идеями или культурным влиянием, а предполагает асимилиацию местного населения пришельцами с Кавказа⁵. Особенно возрастают и расширяются контакты с Восточной Европой в III тысячелетии до н. э. На Днепре найден топор клевец куро-аракского типа⁶, а предметы из мышьяковистой бронзы, обнаруженные от Волги до Днепра, считают импортированными с Кавказа⁷. Видно влияние и в керамическом производстве (распространенный на керамике куро-аракской культуры рельефный и нарезной орнамент встречается в верхнем Прикубанье)⁸. Во второй половине III тысячелетия до н. э. в степях восточной Европы и во всей Европейской зоне Циркумпонтийской металлургической провинции (ЦМП) распространяется Закавказский металлургический импорт, но спектральный анализ некоторых бронзовых предметов показывает, что металл здесь местного происхождения, а формы и облик — Закавказские, а это, в свою очередь, указывает на движение некоторых групп профессиональных литейщиков и кузнецов из Закавказья в Европу⁹. По-видимому, определенные массы населения мигрировали в восточную и центральную Европу с Кавказа в III тысячелетии до н. э. Но, на какой ступени

⁴ Machnik S. Указ. работа, с. 69; Дедабришвили Ш., Мирцхулава Г. Указ. работа, с. 8.

⁵ Яковенко Э. Новые данные о контактах населения Северного Причерноморья с Кавказом в эпоху энеолита. «Кавказ и Средиземноморье». Тб., 1980, с. 88; Киашко В. Связи Нижнего Подонья и Кавказа в палеометаллическую эпоху. Тезисы доклада, посвященного археологическим исследованиям 1970 г. Тб., 1971.

⁶ Збенович В. Место трипольской культуры в энеолите Причерноморья. Тезисы Международной конференции «Кавказ и Юго-Восточная Европа в эпоху ранних металлов». Телави, Сигнахи, 1983.

⁷ Кяселев С. Бронзовый век СССР. В сб. «Новое в советской археологии». М., 1965, с. 30.

⁸ Несчитайло А. Верхнее Прикубанье в бронзовом веке. Киев, 1972, с. 135.

⁹ Чанлд Г. У истоков европейской цивилизации. М., 1952, с. 162; Черных Е. Об Европейской зоне Циркумпонтийской металлургической провинции (ЦМП). Acta Arceologica Carpatica T. XVII, 1977, с. 40-41. Machnik J. Ze stadiow nad zwiazkami kaukazu z obrazami karpackimi w pazatkach epoki bronzu. Archeologica Iolski T. XVIII, I, 1973, с. 130-145.

куро-аракской культуры происходит миграция населения (если она происходила!?) на север и северо-запад? Польский археолог Я. Махник предполагает, что эта миграция происходит на ранней стадии куро-аракской культуры¹⁰. Но между выше названными археологическими культурами средней Европы (раннеунетичская, глина III — шнекенберг и др.) и ранней стадией куро-аракской культуры Закавказья имеется значительный хронологический разрыв, — почти целое тысячелетие, что исключает миграции или контакты с выше названными европейскими культурами на ранней стадии куро-аракской культуры. Целая свита родственных археологических культур центральной и восточной Европы (унетичская, глина III — шнекенберг, белотич-бела церква, бубани-хум и др.), относится к концу III — первой половине II тысячелетия до н. э.¹¹ Эти культуры многими чертами связаны между собой и это затрудняет выяснить их происхождение. Предполагается влияние населения южно-русских степей¹². Поэтому трудно определить дозу наличия сходства европейских и кавказских материалов. Они, по-видимому, носят комплексный, полисемантический характер, но что касается вопроса миграции, он еще нуждается в исследовании, но некоторые факты указывают на вторую половину и конец III тысячелетия до н. э. В Чехословакии при соединении Моравы с Дунаем находится городище римского времени Девин¹³. Под городищем был обнаружен слой эпохи ранней бронзы с керамикой, характерной для поздней ступени куро-аракской культуры Закавказья. Один цельный сосуд с биконическим туловом аналогичен сосудам типа В слоя Квацхела (Шида Картли) и даже тяготеет к керамике ранних курганов Триалети. Керамика, обнаруженная в Девине, не орнаментирована и этим создается впечатление якобы сходства с керамикой ранней ступени куро-аракской культуры.

Чем была вызвана миграция части населения куро-аракской культуры во второй половине III тысячелетия до н. э.? Насчет миграции в Сирию-Палестину и происхождения Хирбет-Керакской керамики, высказывались многие исследователи¹⁴. Миграции эти, наверное, были вызваны какими-то общими историческими закономерностями, причинами, суть которых пока не совсем ясна. По мнению Г. Меликишвили в середине III тысячелетия до н. э. в центральном Закавказье происходит какая-то катастрофа¹⁵, в местное население вливается волна переселенцев с юго-восточной Передней Азии, но местные культурные традиции не меняются¹⁶.

¹⁰ Mochnik I. Umagi o zwiakach... с. 70.

¹¹ Монгайт А. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный век. М., 1974, с. 50, 80. Радиоуглеродными датами (C₁₄) начало унетичской культуры датируется 2100 г. до н. э. (с. 124, в сноске); Першиц А., Монгайт А., Алексеев В. История первобытного общества. М., 1982, с. 164; Кавтарадзе Г. Указ. работа, с. 74. Там же указана новая, калиброванная дата для памятника унетичской культуры Пракслича — 2381 ± 321 до н. э.

¹² Монгайт А. Указ. работа, с. 80.

¹³ Материалы хранятся в археологическом музее г. Братиславы (Чехословакия).

¹⁴ См. Джаваридзе О. Указ. работа, с. 63—66. Там же дана литература по указанному вопросу.

¹⁵ Меликишвили Г. К вопросу о древнейшем населении Грузии, Кавказа и Ближнего Востока. Тб., 1965, с. 124 (на груз. яз.).

¹⁶ Меликишвили Г. Указ. работа, с. 136.

Племена куро-аракской культуры оставляют некоторые насыщенные места и осваивают новые районы; одни исследователи связывают это с переходом на отгонное скотоводство, другие с развитием металлургии, с перемещением экономического центра в горы и т. д.¹⁷ В последнее время В. Ростунов и А. Наглер высказали предположение, что в конце XIII в. до н. э. в Закавказье вторгаются кочевые племена хуритского происхождения с юго-запада Армянского нагорья. Происходит сожжение и опустошение поселения городского типа и появляются курганные захоронения. Пришлые племена распространяют свою гегемонию на местное земледельческое население¹⁸. Но, как видно, население оставляет старые места не насильственно, и осваивает не только горы, но и все вертикально-ландшафтные зоны¹⁹. И происходит эта мобильность населения по ряду причин, возможно, при несоответствии гармонического отношения человека к экосистеме.

Особенно активная деструктивная роль человека в природе начинается после «неолитической революции», с переходом от присваивающей к производящей экономике. Начиная с неолита человек для своей хозяйственной нужды уничтожает лес; естественному восстановлению леса мешало и разведение мелкого рогатого скота (в особенности коз), который поедал мелкую поросль деревьев. С облеселых склонов смывалась плодородная почва; с началом металлургии, кроме леса для угля, сами выработки рудных месторождений также оказывали негативное влияние на экосистему²⁰. Притом, примитивное сельское хозяйство обедняло почвы и там, где нет больших рек, происходило накопление солей и образование пустынь²¹. В Закавказье природные условия были оптимальны для присваивающего хозяйства, а перед производящим ставили немало трудностей²². Неполивное и экстенсивное земледелие не давало возможности образованию больших поселений²³. Неполивное земледелие восточного и центрального Закавказья в неолите и энеолите способствовало образованию поселений с малыми коллективами²⁴. Начавшееся в неолит-энеолите негативное воздействие на природу усилилось в эпоху ранней бронзы, в период куро-аракской культуры. Топография поселений Шулавери-Шомутепинской культуры резко отличается от топографии поселений куро-аракса — в

¹⁷ Мухелишвили Д. Основные вопросы исторической географии Грузии. Тб., 1977, с. 22 (на груз. яз.).

¹⁸ Ростунов В., Наглер А. Об этнокультурных и социально-экономических процессах в Центральном Закавказье в конце III тысячелетия до н. э. В сб. «Археология и вопросы хозяйственно-экономической истории Северного Кавказа». Грозный, 1987, с. 12—13.

¹⁹ Джапаридзе О. К вопросу о происхождении куро-аракской культуры. Сб., посвященный 100-летию рождения И. Джавахишвили. Тб., 1976, с. 83.

²⁰ Hughes S. Ecology in Ancient Civilizations Albuquerque, University of New Mexico Press. 1975. с. 29.

²¹ Ковда В. Аридизация суши, борьба с засухой и проблема продовольствия. «Курьер — ЮНЕСКО», № 8, 1977, с. 14.

²² Коранашвили Г. Природа и история. Жур. «Цискари», № 6, Тб., 1982, с. 155 (на груз. яз.).

²³ Массон В. Среднеазиатско-кавказский социологический параллелизм. Тезисы всесоюзной научной сессии 1870 г. Тбилиси, 1971, с. 92.

²⁴ Киквидзе Я. Земледелие и земледельческий культ в Средней Грузии. Тб., 1976, с. 25 (на груз. яз.).

энеолите население кажется более оседлым²⁵. Меняется и строительная техника. Недостаток леса сказывается уже со второй половины III тысячелетия до н. э. Если в это время в богатых курганных погребениях Марткопи-Самгорского и Алазано-Беденского типа еще преобладают деревянные конструкции, то уже в конце III — первой половине II тысячелетия в знаменитых курганах Триалети деревянные конструкции сменяются каменными.

Как было отмечено, по мнению Я. Киквидзе мобильности куро-аракских племен способствовало экстенсивное, в основном неполивное земледелие. Большинство куро-аракских памятников содержат маломощные слои или представляют один слой в памятнике²⁶. По-видимому, население по временам меняет местожителство в связи с оскудением почвы. Как было указано выше, для новых посевных площадей приходилось вырубать лесные массивы. Это приводило к эрозии почв. Эрозия в населенных местах в десять раз интенсивнее, чем в ненаселенных²⁷. Переход к производящей экономике способствовал переходу к оседлой жизни, но как это не парадоксально, при деструктивной роли человека в природе, население становится более активным (мобильным). При производящей экономике происходит демографический взрыв²⁸, население неуклонно растет, что вызвало расширение археологических культур, а также миграции²⁹. По-видимому, в середине III тысячелетия до н. э. в Закавказье складывается приблизительно вышеописанная ситуация и происходит т. н. «вынужденная эмиграция», часть куро-аракских племен устремляется в Переднюю Азию (Сирия-Палестина), а малая часть мигрирует, видимо, по направлению к северо-западу. Можно предположить, что мигрировал в основном социально и имущественно обездоленный сектор населения.

²⁵ Киквидзе Я. Указ. работа, с. 53.

²⁶ Киквидзе Я. Указ. работа, с. 74.

²⁷ Hughes S. Указ. работа, с. 51.

²⁸ Deewey E. The Human Population. Scientific American. т. 209, № 3, 1960, с. 169.

²⁹ Черносвитов П. Демографические и экологические процессы, как факторы изменения археологических культур. СА, № 3, М., 1985, с. 292.

G. J AVALISHVILI

ON THE QUESTION OF THE RELATIONS OF THE
TRANSCAUCASUS WITH CENTRAL EUROPE IN THE
EARLY BRONZE AGE

Summary

Some signs of affinity are noticeable between the Central and Eastern European cultures during the second half of the third and the beginning of the second millenium B. C. and the early Bronze Age cultures of the Caucasus. The transition to the productive economy furthered the shift to the settled way of life. But however paradoxical it may seem, with the destructive affect of man on nature, the population became even more active. The productive economy increased the population.

These circumstances must have taken place in the Transcaucasus in the third millenium B. C. and the so called „Forced Migration“ was begun. One part of the population obviously moved to Fore Asia, and one part left for the North-West.

Представлена членом-корреспондентом АН ГССР О. Джапаридзе

Д. Л. МУСХЕЛИШВИЛИ

Член-корреспондент АН Грузинской ССР

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ДРЕВНЕЙ ГРУЗИИ*

(к постановке вопроса)

Первые ранние земледельцы на территории Восточной Грузии в основном населяли обширную долину среднего течения реки Куры. Поселения располагались вблизи друг от друга небольшими группами. Бывали и отдельно стоящие селища, которые уже на высоте 800—900 м от уровня моря встречаются редко. Поселения относятся к VI—V тысячелетиям до н. э.

Археологический материал свидетельствует, что в этих поселениях жило оседлое население, хозяйство которого основывалось на земледелии и разведении крупного рогатого скота.

Дальнейшее развитие вызывает значительные демографические сдвиги. Так, уже на самом раннем этапе раннебронзовой, т. н. «куро-аракской» культуры (IV—III тысячелетия до н. э.) появляются временные поселения с легкими конструкциями жилищ, которые, по мнению археологов, отражают начало процесса перемещения людей в связи с интенсивным освоением горных и высокогорных зон. Этот процесс, со своей стороны, был связан с увеличением поголовья мелкого рогатого скота и развитием отгонного скотоводства, а также с развитием бронзовой металлургии. В результате, в последующий период раннебронзовой эпохи (III тысячелетия до н. э.) населением интенсивно осваиваются горные регионы Восточной Грузии, а в низинной зоне поселения расположены вдоль речных долин уже не группами, а сплошной цепью на расстоянии 2—3 км друг от друга. Как полагают, в этот период создаются все предпосылки для консолидации отдельных племен, что выразилось в складывании локальных вариантов «куро-аракской культуры», которые, возможно, характеризуют отдельные этнические группировки.

Плодотворные этнические объединения следует, видимо, усматривать в локальных вариантах среднебронзовой т. н. «триалетской культуры» (первая половина II тысячелетия до н. э.), которая характеризуется преимущественным развитием скотоводства и применением колесного транспорта, т. е. признаками мобильности населения. Наблюдается резкий демографический сдвиг, который выражается в том, что в этот период в определенных регионах Восточной Грузии почти полностью отсутствовали оседлые поселения. Население покидало старые насиженные места в долинах. Центр хозяйственной жизни переместился в горные районы. Однако, вместе с тем, археологический материал свидетельствует о тесных контактах низинных

* Доклад прочитан на VI Всесоюзной конференции по исторической демографии в Таллинне 18.X.88 г.

и горных регионов, что, как думают, отражает интенсивное развитие отгонного яйлажного скотоводства.

Позднее, в эпоху поздней бронзы и раннего железа (вторая половина II тысячелетия и первые века I тысячелетия до н. э.) древние поселения Восточной Грузии вновь заселяются, появляются также и новые. Археологический материал свидетельствует об интенсивном развитии земледелия, окончательно ставшего ведущим в экономике населения, а также о мощном развитии металлургии бронзы, а позднее — и железа.

Весьма ощутимы демографические изменения. В частности, знаменательно, что по сравнению с раннебронзовым этапом количество поселений позднебронзовой эпохи увеличивается в 3—4 раза. Интенсифицируются взаимоотношения и взаимное проникновение между горными и низинными племенами. На территории Закавказья, в том числе и Грузии, возникают определенные археологические культуры, которые несомненно отражают демографические и этногенетические процессы, происходящие внутри общества, на основании которых формируются определенные этнические и этнографические общности.

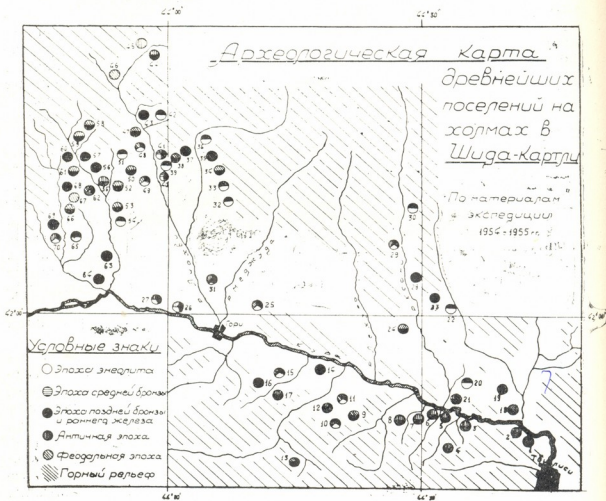
Примечание к карте: «Эпоха энеолита» по нынешней хронологии относится к эпохе ранней бронзы.

Так, например, ретроспективный анализ археологических культур, распространенных в эту эпоху на территории Западной и Восточной Грузии, а также данные другого характера свидетельствуют, что первая (называемая «колхидской») в основном принадлежит западно-грузинским племенам, вторая же представляет собой материальную культуру восточно-грузинских племен. В частности, локальная археологическая культура, распространенная в Центральной Грузии, принадлежала, видимо, картлийским племенам. Есть все основания предполагать, что уже в это время территория обитания союза указанных племен называлась «Картли».

Интересно отметить, что в смежных зонах распространения соседних культур, как правило, встречаются смешанные археологические комплексы (клады, могильники...), содержащие элементы обоих культурных ареалов, что несомненно указывает не только на культурные взаимоотношения, но, в первую очередь, на интенсивное взаимодействие и взаимное проникновение соседствующих племен. Такие взаимоотношения, характеризующие развитие демографических и этногенетических процессов, как правило, протекают под знаком культурной и политической гегемонии одного из партнеров. Это, со своей стороны, обуславливается экономической мощью данного племени. Именно поэтому союз картлийских племен — Картли, которая имела мощный экономический базис (интенсивное земледелие, отгонное скотоводство, железная металлургия...) постепенно становится определяющей культурной и политической силой в процессе взаимоотношений с соседствующими племенами.

В эту же эпоху предполагается возникновение древнейшего территориально-экономического объединения общества, сельское хозяйство которого было основано на одной ирригационной системе. Такие объединения в древнегрузинских источниках называются «хеви». Это период разложения первобытно-общинного строя, эпоха т. н. «военной демократии».

Археологический материал дает основание предполагать, что именно в эпоху поздней бронзы и раннего железа развиваются демографические процессы, в частности, наблюдается проникновение

картлийских племен в среду соседних грузинских же племен (колхов, кахов, месхов, джавахов...), в результате чего происходит постепенная культурная и этническая «картлизация» последних. Параллельно с этим в указанных выше территориально-экономических объединениях («хеви») происходила конечно, социально-экономическая эволюция. Результат этого длительного и весьма сложного процесса ясно указывает на магистральное его направление. А именно: к концу IV в. до н. э. на территории Восточной Грузии возникла политическая организация, государство, объединившее древних «хеви» и включившее в себя разные территории бывших древнегрузинских племен (Кахети, Месхети, Джавахети, Кларджети и др.). Государство это именовалось «Картли», по названию этнографической территории того племени или союза племен, который возглавил процесс объединения. В древнегреческой и латинской исторической литературе Картлийское царство называлось Иберией. Мегасфен, историк начала III в. до н. э., свидетельствует, что к юго-западу картлийцы (иберы) достигают юго-восточного побережья Черного моря, причем такое положение, по его мнению, предполагается с VI в. до н. э.

К этому же времени, в VI в. до н. э., в результате аналогичного социально-экономического и этногенетического процесса на территории Западной Грузии возникло Колхидское царство.

После образования Картлийского (Восточногрузинского) царства, демографические процессы, возможно, уже регулируемые царской властью, продолжали развиваться в том же направлении. Так, археологическое изучение Западной Грузии показывает, что со второй половины IV в. до н. э. наблюдаются различия в материальной культуре приморской полосы и Внутренней Колхиды. Это объясняется новым мощным культурным потоком, идущим со стороны Восточной Грузии, который выражается в появлении нового обряда погребения (т. н. «кувшинные погребения»), а также в других реалиях материальной культуры. По этим данным можно предположить, что в это время, как и ранее, происходит инфильтрация восточногрузинских племен в западногрузинскую среду; тем более, что по древнегрузинским историческим источникам, которые без сомнения отображают древнее устойчивое национальное предание, Картлийское царство включало в себя и Западную Грузию. Такой же процесс протекал и на восточной периферии царства Картли, где, как указывает Страбон (I в. до н. э.), в Камбисене, в древней провинции царства Алвании (Кавказской Албании), в его время жили иберы, т. е. восточные грузины (вместе с армянами и алванами).

Демографические процессы продолжали развиваться и в аспекте взаимоотношений горных и низинных регионов. Данные топонимики и некоторые этнографические реалии свидетельствуют, что в древности на южных склонах Восточного Кавказа, вместе с восточногрузинскими племенами жили и негрузинские, вейнахо-дагестанские племена, которые вошли в состав Восточногрузинского царства. Это последнее обстоятельство фактически включило эти племена в общее русло социально-экономических отношений Картлийского царства, что влекло за собой интенсивный процесс взаимного проникновения аборигенов равнин и горных районов. Это, со своей стороны, обуславливало постепенную ассимиляцию негрузинского этнического элемента. Так, при Страбоне эти горские племена, о которых он говорит, что они будто бы родственны скифам и сарматам, были безусловно уже иберизованы, ибо другого имени кроме «иберов» Страбон для них не знает.

Таким же образом демографические процессы развивались и в первые века нашего летоисчисления, в частности, происходила постепенная диффузия восточногрузинского населения, что естественно влекло за собой проникновение и на восток, и на запад, и на север восточногрузинского языка и культуры.

Особенно усиливается этот процесс после принятия грузинами в начале IV века христианства в качестве государственной религии. Так как языком христианской церкви царства Картли был грузинский, то ясно, что на той территории, где христианство распространялось по его инициативе, литературным и церковным языком был грузинский.

К этому времени Картлийское царство стояло уже на пути интенсивного развития феодальных отношений. Таким образом, вместе с проникновением восточногрузинского этнического элемента, несущего с собой свой язык, письменность и культурные традиции, в отмеченные выше области распространялись также характерные для раннефеодальной Картли социальные отношения.

Проникновение в Западную Грузию, Лазику восточногрузинского этнического элемента доказывается такими топонимами, зафиксированными здесь в VI в. византийским историком Прокопием

Кесарийским, как «Кутайси», «Родополис» и т. д. Первый — это восточногрузинская форма, употреблявшаяся в средневековых грузинских летописях для обозначения города Кутаиси. Второй — является греческим переводом восточногрузинского названия города Вардшихе (= Родополис, т. е. Город роз).

Завоевание в середине VII в. арабами Восточной Грузии вызвало мощную волну эмиграции из Картли в Западную Грузию. В результате всех этих процессов уже в первой половине VIII в. в Западной Грузии констатируется почти такая же этнографическая ситуация, какая наблюдается и в настоящее время.

Аналогичные процессы развиваются и на восточной периферии, в смежных районах Алвани, и на юге — в пограничных с Арменией землях.

Для VIII—IX веков данные древнегрузинских источников свидетельствуют о мощной волне внутренней колонизации, охватившей разные районы страны. На это указывает, во-первых, начавшееся культурно-национальное движение, которое выразилось в интенсивном строительстве по всей стране церквей и монастырей. Это, конечно, подразумевает не только наличие, но и приумножение сельских приходских общин верующих. Во-вторых, имеется прямое указание на то, как правитель Восточной Грузии в своей вотчине, по словам летописи, «селения некоторые купил за (собственные) сокровища, а некоторые запустелые вновь построил, и так приумножил он селения в той стране».

С другой стороны, с точки зрения социально-экономического развития в целом это эпоха распространения развитых феодальных отношений, мощного экономического развития сельского хозяйства и возникновения феодальных городов. В отношении политического развития это эпоха феодальной раздробленности, появления феодальных «земель» на месте дофеодальных «хеви», возникновения новых феодальных замков — резиденций, умножившихся и враждующих между собой феодальных сеньоров. Все это, на наш взгляд, также указывает на интенсивные демографические процессы, в частности, на процесс внутренней колонизации. С XI в. этот процесс интенсифицируется, что выражается в возникновении новых феодальных городов. Начинается, так сказать, эпоха «новгородов», и центром экономического притяжения для деревенских поселений с этого времени становится уже не замок феодала, а город. И хотя в последней трети этого века опустошительные нашествия турок-сельджуков нанесли колоссальный урон процветающему экономическому благосостоянию народа, с начала XII в. общественное развитие вновь пошло по восходящей линии. Продолжается внутренняя колонизация, в особенности разоренных сельджуками регионов страны, появляются новые селения. В этой связи весьма интересно, что в источниках XI—XIII веков появляется новая терминология, отражающая дальнейший процесс демографического и социально-экономического развития. Это — «город и подвластная ему земля» — существенный преобразующий элемент социальной и территориальной структуры феодальной Грузии.

Для характеристики тенденции общественного развития эпохи развитого феодализма важно указать, что к этому времени термин «кართვეли» (самоназвание грузин), означавший раньше коренного жителя Картли, кроме узкоэтнического, приобретает также культурно-политическое значение: «кართვეлами» (грузинами) уже называются все те, кто, невзирая на этническое происхождение,

исповедовал грузинские (диофизитское) христианство и приобщался к социальным отношениям грузинского общества, т. е. все те, для которых грузинский язык был языком культуры, кто принимал грузинскую национальную культуру и нормы этики. Естественно, это было обусловлено высоким уровнем грузинской феодальной культуры. Поэтому «картвелами» становились широкие слои феодального и не только феодального класса кавказских народов, которые вовлекались в начавшуюся в это время общую политическую борьбу за объединение всего Кавказа.

Скудость исторических данных о том, как конкретно происходил этот процесс, какова была, так сказать, механика вышеуказанного многосложного и длительного демографического и этногенетического развития грузинского народа, компенсируется более поздним средневековым же материалом, который с учетом отмеченных выше археологических, топонимических и исторических фактов, вполне правомерно использовать для уяснения этого процесса в древности.

Это, во-первых, т. н. «миграционная топонимика». В разных регионах Грузии, в том числе горных и низинных зонах, в большом количестве встречаются совершенно идентичные исторические топонимические пары. Часто один из этих топонимов имеет суффикс, указывающий на его происхождение от другого. Это — названия исторических селений. Так, например, в горном районе Восточной Грузии, в верховьях реки Иори находится селище «Квара», а на Алазанской долине, в Кахети — селение «Кварели». Последнее название буквально означает «Кварские», т. е. указывается на основание этой деревни переселенцами из «Квара». Сам же факт переселения по сохранившемуся историческому документу датируется 1441 годом. Совершенно очевидно, что подобные топонимы свидетельствуют о демографических процессах, миграционных движениях населения в историческую эпоху.

На такие же процессы указывают и этнографические реалии, в частности, факты паломничества вплоть до последнего времени во время определенных религиозных празднеств селениям низинных регионов к горным языческим святилищам дохристианского времени.

Подобного рода явления хорошо исследованы у нас этнографами на примере миграций восточногрузинских горцев в низинные районы Картли и Кахети. Правда, этнографические данные не ведут нас дальше 2—3 веков вглубь, однако некоторые исторические реалии дают возможность ретроспективно осветить этот важнейший демографический процесс.

Так, известно, что процесс переселения горского населения в низинные районы, обусловленный, главным образом, естественной ограниченностью его социально-экономического развития, до последнего времени протекал постепенно и поэтапно: отток горского населения, как правило, первым долгом происходил в направлении плоскогорья, и лишь через некоторое время часть населения плоскогорья спускалась в долину. Таким образом, плоскогорье как промежуточная географическая и сельскохозяйственная зона между горными и низинными социально-экономическими комплексами Грузии, являлось как бы связующим звеном этих последних.

Одним из таких регионов Восточной Грузии являлась историческая область Тианети (сегодняшний Тианетский и часть Душетского районов). Это хорошо выявилось за последние годы, вследствие вышеуказанных этнографических исследований. Тем

самым область эта имела не только большое экономическое, но приобретала также важное политическое значение. Действительно, знаменитый грузинский ученый первой половины XVIII века Вахушти Багратиони недвусмысленно указывает на то, что восточногрузинские горские племена пшавов и хевсуров подчиняются тем, кто владеет областью Тианети.

В этом контексте чрезвычайно важной кажется нам справка историка Джуаншера (XI в.), автора «Истории Вахтанга Горгасала» о том, что перед походом против аланов и гуннов со своим войском «пошел Вахтанг и остановился в Тианети, и там присоединились к нему все цари кавказианов», т. е. вожди горских племен. Если это свидетельство историка безусловно указывает на политическое и стратегическое значение Тианети для определенной части горного Кавказа, то, с другой стороны, зная, чем реально было обусловлено такое значение этой области в позднее средневековье, мы безусловно имеем полное основание предполагать примерно такую же экономическую ситуацию и аналогичные демографические процессы и в раннее средневековье, в частности, в эпоху Вахтанга Горгасала (вторая половина V в.).

Область Тианети, конечно, не была исключением: в нашей историографии высказана мысль, что вся предгорная полоса не только Восточной, но и Западной Грузии являлась той зоной, где непосредственно соприкасались социально-экономические отношения низинных и горных регионов, и экономические центры этой зоны были не только животворными пунктами социально-экономического их взаимоотношения, но и регуляторами демографических процессов.

Если в Восточной Грузии интересующие нас взаимоотношения горных и низинных регионов хорошо изучены на этнографическом материале, то в Западной Грузии аналогичный демографический процесс прослеживается по другим материалам. Так например, в средние века сваны, горцы Западной Грузии, тесными узами были связаны с населением остальных частей Грузии. Это были связи и экономические (сваны вынуждены были снабжать ресурсами, а также искать сезонные заработки не только в Западной, но и в Восточной Грузии), и политические (сванские войны составляли лейб-гвардию грузинских царей), и социальные (многие из сванов за свои заслуги получали знатность и разные должности и навсегда оставались при царском дворе). Происходило смешение сванов не только с западногрузинским, но и восточногрузинским населением, что доказывается наличием исторических грузинских фамилий сванского происхождения.

Сказанное не оставляет сомнения в том, что указанные выше демографические процессы были не временными и локальными событиями, а являли собой постоянный фактор общественного развития грузинского народа. Именно они, а не только экономические взаимоотношения обусловили возникновение феодальных «земель», о которых мы уже говорили и которые явились результатом объединения более древних, в том числе горных и низинных «хеви»; именно они в значительной мере обусловили возникновение феодальных княжеств и царств на рубеже VIII—IX веков, являвшихся органическим объединением горных и низинных регионов; эти же факторы, в конечном итоге, предопределили возникновение единой феодальной монархии «Сакартвело» (Грузии) на рубеже X—XI веков.

Факты эти недвусмысленно указывают также и на то, что, как это отмечено в специальной литературе, горные регионы Грузии в силу своих специфических природно-хозяйственных условий, ограничивающих количество местного населения, в историческую эпоху являлись мощным резервом воспроизводства населения Грузии в целом.

И, наконец, на демографические процессы указывает историческая и современная ономастика: в разных районах Грузии по сей день сохранилось множество грузинских фамилий, которые указывают на принадлежность эпонимов к разным этнографическим и этническим группам (напр.: Джавахишвили — от джавахов; Месхишвили — от месхов; Сванишвили — от сванов; Мегрелишвили — от мегрелов; Чанишвили — от чанов; Тушишвили — от тушов; Алания — от аланов; Апишлага — от апишлов и т. д.). Подобная ономастика с одной стороны указывает на интенсивные миграционные движения населения средневековой Грузии, с другой — на интенсивные процессы консолидации и ассимиляции.

Вышеуказанные явления несомненно раскрывают механику тех древних многовековых демографических и этногенетических процессов, в результате которых в период развитого феодализма сложился единый феодальный грузинский народ со специфической для него этнографической пестротой, которая (с некоторыми, правда, существенными изменениями, происшедшими в последние века) характерна и для настоящего времени.

Все сказанное, на наш взгляд, довольно ясно показывает, что развитие социально-экономического, демографического и историко-географического процессов на территории Грузии шло как бы параллельно друг другу, что позволяет предположить, что процессы эти были взаимообусловлены.

Объяснение к карте:

ТОПОГРАФИЯ ДРЕВНИХ ПОСЕЛЕНИЙ НА ХОЛМАХ

- № 1 — сел. Мухаттверди.
- № 2 — сел. Мухаттверди.
- № 3 — сел. Дзегви.
- № 4 — сел. Набагреби.
- № 5 — сел. Квемо Ничбиси («Заалиант гора»).
- № 8 — сел. Телатгори («Напузари»).
- № 9 — сел. Носте.
- № 10 — сел. Цхирети.
- № 11 — сел. Ахалцихе.
- № 12 — сел. Эртацминда («Самниант гора»).
- № 13 — сел. Саломе.
- № 14 — сел. Сасирети.
- № 15 — сел. Ховле («Ховлегора»).
- № 16 — сел. Авкети.
- № 17 — сел. Ховле («Кенчикара»).
- № 18 — гор. Мцхета.
- № 19 — сел. Нареквади.
- № 21 — сел. Канда.
- № 22 — сел. Мчадиджвари.
- № 23 — сел. Мчадиджвари.
- № 24 — сел. Оками.

- № 25 — сел. Свანети («Гудабертка»).
- № 26 — сел. Урбниси («Квацхела»).
- № 27 — сел. Урбниси («Хизанаант гора»).
- № 28 — сел. Одзиси.
- № 29 — сел. Квемо Боли.
- № 31 — сел. Каралети.
- № 32 — сел. Отреви.
- № 33 — сел. Коркула.
- № 34 — сел. Кулбити.
- № 35 — сел. Зардиант Кари.
- № 36 — сел. Дмениси.
- № 37 — сел. Эредви («Нацаргора»).
- № 38 — сел. Берула.
- № 39 — сел. Приси («Сакоретис гора»).
- № 40 — гор. Сталинири.
- № 41 — гор. Сталинири («Згудрис гверда»).
- № 42 — сел. Дзарцеми.
- № 43 — сел. Кемерти.
- № 44 — сел. Сирфаз («Царциат казах»).
- № 47 — сел. Курта.
- № 48 — сел. Ачабети.
- № 49 — гор. Сталинири («Нацаргора»).
- № 50 — сел. Тбети («Нацаргора»).
- № 51 — сел. Квасатали.
- № 52 — сел. Цунари.
- № 53 — сел. Мугути («Кибрава»).
- № 54 — сел. Двани («Самниперда»).
- № 55 — сел. Авневи («Гора»).
- № 56 — сел. Аркнети.
- № 57 — сел. Горманеви.
- № 58 — сел. Рустави.
- № 59 — сел. Корниси.
- № 60 — сел. Торгвани.
- № 61 — сел. Малда.
- № 62 — сел. Нули.
- № 63 — сел. Дирби («Зенаджврис гора»).
- № 64 — сел. Долаури.
- № 65 — сел. Ионча.
- № 66 — сел. Мугриси.
- № 67 — сел. Хундисубани.
- № 68 — сел. Хундисубани.
- № 69 — сел. Кнолеви.
- № 70 — сел. Авлеви («Эшмакебис гора»).

D. MUSKHELISHVILI

SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT AND DEMOGRAPHIC
PROCESSES IN ANCIENT GEORGIA

S u m m a r y

On the basis of historical, archeological and ethnographical materials the author studies in general outlines demographical and ethnogenetical processes on the territory of Georgia from ancient times till the middle ages including; he reveals the mechanism of this long and complex process, as a result of which in the advanced middle ages an integral Georgian nation with its specific ethnographical diversity was formed. The author comes to the conclusion that socio-economic, demographic and historico-geographic processes on the territory of Georgia developed parallelly to one another. Proceeding from this it may be presumed that all the abovementioned processes were interdependent.

როგორც ცნობილია, 1988 წლის ზაფხულში ჰარვარდის უნივერსიტეტიდან სამშობლოში დაბრუნებულ იქნა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის (1918–1921 წწ.) საარქივო მასალები. დღეისათვის იგი ინახება საქართველოს ცენტრალურ საისტორიო არქივში.

ქართველ საზოგადოებას აინტერესებს ამ არქივის როგორც წარსული, ასევე მომავალი ბედი. ეს გაითვალისწინა „მაცნეს“ სარედაქციო კოლეგიამ და მიმდინარე ნომერში ვთავაზობთ მთავრობის საარქივო კომისიის გამგის — მამია ბერიშვილის განცხადებას, რომელშიც მოკლედ არის გადმოცემული ამ არქივის ისტორია 1921–1987 წლებში. ტექსტი, მცირედენი ორთოგრაფიული ჩასწორებებით, გადმობეჭდილია ქართული ეროვნული საბჭოს ჟურნალიდან „მებრძოლი საქართველო“ (პარიზი, 1987 წლის მაისი, № 3 (21)).

რედაქციამ მიზანშეწონილად ჩათვალა, რომ აქვე დაბეჭდილიყო საქართველოს სსრ ცენტრალური არქივის დირექტორის ზ. შვანიას წერილი, რომელშიც იგი გვაწვდის ინფორმაციას ამ არქივის დღევანდელი მდგომარეობის შესახებ.

გ ა ნ ც ხ ა ლ ე ზ ა

მთავრობის საარქივო კომისიის გაგვა — მამია ბერიშვილისა

„ჩვენი დროის“ 1987 წლის თებერვლის ნომერში (130) გამოქვეყნებულია მასალა საქართველოს ეროვნული მთავრობის არქივის შესახებ, რომელიც შეიცავს სულ ოთხ ცნობას. ეს ცნობები არასწორია და არსებითად განსხვავდება ქართული ეროვნული საბჭოს ოფიციალური ორგანოს „მებრძოლი საქართველოს“ 1987 წლის თებერვლის ნომერში (2–20) გამოქვეყნებული ორი ცნობისაგან, ეროვნული მთავრობის არქივისა და წიგნთსაცავის დღევანდელი მდგომარეობის შესახებ. ამიტომ, საჭირო გახდა ამგვარი გაუგებრობის გარკვევა. საქმე შემდეგშია:

ჟურნალ „მებრძოლ საქართველოში“ გამოქვეყნებული ცნობების დამატებით, გვსურს აღვნიშნოთ, რომ აწ განსვენებული ხოსიპატრე (ჭიჭიკო) ასათიანისა და მისი შვილის როლანის დახმარებით, ქართული ეროვნული არქივი შესანიშნავად იქნა შეტანილი საფრანგეთის ნაციონალურ არქივში, სათანადო და ყოველმხრივ აწონილ-დაწონილი ხელშეკრულების დადების შემდეგ. ამ ხელშეკრულებაში ნათქვამია:

1. შესანახად მიზარებული არქივის სახელწოდება იქნება — „SAKAR—GE“,

2. ყუთების რაოდენობა არ უნდა გადაცილდეს ოცს (20),

3. არქივი იქნება შენახული 30 წლის განმავლობაში დეპოზიციის დღიდან,

4. დოკუმენტები რჩება დეპოზიტორების განკარგულებაში, და ვადის გათვებამდე მისი გამოტანა შეიძლება (რაიმე საგანგებო შემთხვევის გამო) დეპოზიტორების მოთხოვნის მიხედვით,

5. დოკუმენტები შენახულ იქნება უფასოდ,

6. 30 წლის გავლის შემდეგ, არქივი გადაეცემა თბილისის უნივერსიტეტს.

7. არქივის დეპოზიტორები არიან — კონსტანტინე კანდელაკი, აკაკი ჩხენკელი, გიორგი ერაძე, ნოე ცინცაძე და ხოსიპატრე ასათიანი.

თუ ამ ხნის განმავლობაში ამ კომისიის ერთი ან რამდენიმე წევრი გარდაიცვალა, მათ შემცვლელებს დაასახელებს ამ კომისიის წევრთა უმრავლესობა.

ამ ხელშეკრულება-დოკუმენტს ხელს აწერენ: აკაკი ჩხენკელი და ხოსიპატრე ასათიანი.

ამ კომისიის სიაში ცვლილება არ მომხდარა, გარდა იმისა, რომ ხ. ასათიანმა, ავადმყოფობის გამო, ვერ შეძლო მუშაობა და მისი რწმუნება მანდატით გადასცა მამია ბერიშვილს.

საარქივო კომისიის ცვლილებები დაიწყო მას შემდეგ, რაც გარდაიცვალა კონსტანტინე კანდელაკი და აკაკი ჩხენკელი, რომელთა შესაცვლელად, როგორც დეპოზიტორებად, 1959 წლის 17 აპრილს, წარმოადგინეს პავლე სარჯველაძე და ლევან ფაღავა. ესე იგი, კომისია დარჩა შემდეგი შემადგენლობით: გიორგი ერაძე, ნოე ცინცაძე, ხოსიპატრე ასათიანი (მამია ბერიშვილი), პავლე სარჯველაძე, ლევან ფაღავა. ამ დროს, კოოპტაციის წესით, კომისიის ეს შემადგენლობა 1969 წლამდე დარჩა უცვლელად.

1969 წლის 23 მარტს კი მოწვეულ იქნა საარქივო კომისიის გაფართოებული კრება, რომელსაც დაესწრნენ: გიორგი ერაძე, ნოე ცინცაძე, გრიშა ლომაძე, ლევან ფაღავა, პავლე სარჯველაძე, ვალიკო ჩუბინიძე და მამია ბერიშვილი. ამ დღეს მოხდა მცირე ცვლილება საარქივო კომისიაში, როგორც წევრების, ისე საარქივო კომისიის გამგის შეცვლით. ცნობილია, რომ არც ერთი ოფიციალური წერილი, რომელიც ლევილიდან იგზავნებოდა, რაიმე „ტიტულით“ არ ყოფილა გავზავნილი, არამედ უბრალოდ ხელს აწერდა „გ. ერაძე“, რომელიც სარგებლობდა საარქივო კომისიის „გამგის“ სახელწოდებით.

და აი, სწორედ 1969 წლის 23 აპრილს, საარქივო კომისიის კრებაზე, საარქივო კომისიის გამგე გიორგი ერაძე ოფიციალურად გადადგა და საარქივო კომისიის ახალ გამგედ არჩეულ იქნა მამია ბერიშვილი, რომელიც უკვე კარგად ერკვეოდა არქივის საქმეებში.

არქივში მასალებისა და დოკუმენტების გადარჩევასა და კლასიფიკაციას ატარებდა მამია ბერიშვილი; გიორგი ერაძე კი ასრულებდა მისი „მრჩევლის“ ფუნქციას: საფრანგეთის ნაციონალურ არქივში საარქივო კომისიის გავზავნა მოხდა 1969 წლის 22 ოქტომბერს, გიორგი ერაძის ხელმოწერით.

როცა ქართული არქივი, მოულოდნელი წყალდიდობის გამო, დაზიანდა საფრანგეთის ნაციონალურ არქივში, როგორც ეწერდით, ჩატანილ იქნა ლე-

ვლში გასაშრობად და გადასარჩევად და შემდეგ ისევ მოხდა არქივის სრული კატალოგიზაცია, რის შემდეგ არქივი გადატანილ იქნა ისევ საფრანგეთის ნაციონალურ არქივში.

ამასობაში გარდაიცვალა გიორგი ერაძე და არქივის მთელი პასუხისმგებლობა დაეკისრა საარქივო კომისიის გამგეს მამია ბერიშვილს, ამ კომისიის წევრებთან ერთად. ამ დროს მიღებულ იქნა ცნობა ჰარვარდის უნივერსიტეტიდან, რომ ამ უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკა თანახმაა ეროვნულ მთავრობის საარქივო კომისიის პირობებზე და მზად არის ჩაიბაროს ქართული არქივი შესანახად. და 1974 წლის დასაწყისში ჰარვარდის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკამ ჩაიბარა ეროვნული არქივი და წაიღო ბოსტონში. ჰარვარდის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკა დღემდე პირნათლად ასრულებს აღებულ ვალდებულებას, ვადაილო ეროვნული არქივის მიკროფილმები და ერთი გამოგზავნა ლენინოვოში — არქივის მთავარ სადგომში, მაგრამ, სამწუხაროდ, დარღვეულ იქნა წესი და იგი წაიღეს პარიზში. მიკროფილმები უნდა შენახული ყოფილიყო სამი პირის ხელმოწერით. ესენია — მამია ბერიშვილი, ლევან ფალავა და ვიქტორ ზომეროვი. აქ მოხდა საარქივო კომისიის, ასე ვთქვათ, „გვერდის ავლა“, როცა მამია ბერიშვილი და ლევან ფალავა გამოთიშულ იქნა მიკროფილმების შენახვის პასუხისმგებლობიდან.

ამას კი წინ უსწრებდა შემდეგი: 1974 წელს, სოციალ-დემოკრატიული პარტიის საზღვარგარეთული ბიუროს თავმჯდომარის პავლე სარჯველაძისა და არქივის გამგის მამია ბერიშვილის (და არა, როგორც ეხლა შემოვიდა მოდაში, „პრეზიდენტის“ ტიტრი) ხელმოწერილი მანდატით ბოსტონში (ჰარვარდის უნივერსიტეტში) წარგზავნილ იქნა ნოე ცინცაძე იმ დავალებით, რომ ეროვნული მთავრობის საარქივო კომისიის სახელით დადებდა ხელშეკრულებას იმავე სახით, როგორიც დადებულ იქნა — თავის დროზე — საფრანგეთის ნაციონალური არქივის სახელმწიფო უწყებასთან.

ნოე ცინცაძე ბოსტონიდან მალე დაბრუნდა და 1974 წლის 8 დეკემბერს სოციალ-დემოკრატიული პარტიის საზღვარგარეთული ბიუროსა და საარქივო კომისიის გაერთიანებულ კრებაზე იძლევა ფართო ინფორმაციას არქივისა და მიკროფილმების შესახებ.

1978 წლის მარტში ჰარვარდის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში პროფესორმა გიორგი ნაკაშიძემ დაამთავრა არქივის გადასარჩევა და კატალოგიზაცია და დაიწყო არქივის მიკროფილმების გადაღება. იმავე 1978 წელს ნოე ცინცაძე ავად გახდა. ამ დროს ლენინოვოში ჩამოვიდა კარლო ინასარიძე და სამი დღის განმავლობაში სამივე, ე. ი. მამია ბერიშვილი, ნოე ცინცაძე და კარლო ინასარიძე, ვმუშაობდით ერთად იმაზე თუ როგორც უნდა წარმართულიყო არქივისა და საერთოდ ქართული პოლიტიკური მუშაობა დამოუკიდებელი საქართველოს მთავრობის უკანასკნელი წევრის გარდაცვალების შემდეგ, რაზედაც ნოე ცინცაძე ღიად ლაპარაკობდა და დათანხმდა დაგვეწერა მისი აზრი, ანდერძის სახით, რაც საჩქაროდ იქნა შედგენილი და თვით ნოეს მიერ მოწონებული, მაგრამ, საბოლოო ტექსტის გადაწერისას, იგი გარდაიცვალა და ასე ხელმოუწერილი დარჩა მისი ანდერძი.

მაგრამ ნოე ცინცაძის გარდაცვალებამდე, ნოე ცინცაძის, მამია ბერიშვილის და კარლო ინასარიძის მრავალი შეხვედრების შემდეგ, ჰარვარდის უნივერსიტეტში გაგზავნილ იქნა ევრეთწოდებული საარქივო კომისიის ქვეკომისიის (ჰარვარდის კომისიის) სია. ეს ქვეკომისია, გასაგებია, ექვემდებარება

მთავრობის საარქივო კომისიისა და საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული პარტიის საზღვარგარეთულ ბიუროს, „პარვარდის კომისიაში“ კი შეყვანილია შემდეგი პირები: „აშშ-დან — გივი ზაღდასტანიშვილი, გივი გაბლიანი და ისიდორე გაყონია. პარიზიდან — მამია ბერიშვილი, ვიქტორ ხომერაძე, პროფესორი გიორგი ნაკაშიძე და კარლო ინასარიძე, პარვარდის უნივერსიტეტიდან დადებული ხელშეკრულების თანახმად, საარქივო კომისიის მთავარი სადგომი იყო და რჩება ლევილი, ქართული მამული.

ამრიგად, პარალელურად, მთავრობის საარქივო კომისიისა, რომელიც არქივის ერთადერთი ბატონ-პატრონია, შეიქმნა მეორე კომისია, რომლის 3 წევრი აშშ-დან იქნებოდა ურთიერთობაში პარვარდის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის დირექტორთან, ხოლო პარვარდის საარქივო კომისიის ოთხი წევრი ლევილიდან (საფრანგეთი) შესარულდება, ასე ვთქვათ, „პრეზიდენტის“ ფუნქციას, ვინაიდან არქივის მთავარი სადგომი იყო და რჩება ლევილის ქართული კერა.

თუ რაიმე ცვლილებები არ მოხდება და არქივს არ გადმოვიტანთ დანიშნულ დრომდე, 2004 წელს არქივი გადაეცემა თბილისის უნივერსიტეტს ან საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიას.

ამგვარად, 1978 წლის 12 მარტის დადგენილება საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული პარტიის საზღვარგარეთული ბიუროს, რომლის სხდომას ესწრებოდნენ — პავლე სარჯველაძე, ნოე ცინცაძე, ვალიკო ჩუბინიძე, ლევან ფაღავა, გერასიმე ბოლქვაძე, და მამია ბერიშვილი რჩება ძალაში, რომ მთავრობის საარქივო კომისიის შემადგენლობა რჩება უცვლელი და, როგორც წესი, ემორჩილება (ექვემდებარება) საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული პარტიის საზღვარგარეთულ ბიუროს.

დაბოლოს, უნდა აღინიშნოს, რომ საარქივო კომისიის არც „პრეზიდენტის“ და არც „ვიცე-პრეზიდენტის“ ტიტული არასოდეს არ არსებობდა, ვინაიდან არქივის პასუხისმგებელი იყო მთლიანად მთავრობის საარქივო კომისია და არა ერთი ან ორი პიროვნება.

ამიტომ, ყოველი ძალ-ღონე უნდა იქნას გამოყენებული, რომ მთავრობის არქივის ბატონ-პატრონობა დარჩეს მთავრობის საარქივო კომისიის ხელში, რომლის სადგომია ლევილი, და რომ, საარქივო კომისია ექვემდებარება საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული პარტიის საზღვარგარეთულ ბიუროს. ამაში არ შეიძლება ორი აზრი არსებობდეს, მით უმეტეს, რომ საქმე ეხება ისეთ დიდ და საპასუხისმგებლო საქმეს, როგორიცაა ჩვენი ერთ-ერთი ეროვნული საუნიჭის — მთავრობის არქივის — მოვლა-პატრონობა და მისი გადაცემა, მის კანონიერ მესაკუთრე საქართველოზე.

პატივისცემით

მთავრობის საარქივო კომისიის პაპაშვილი
მამია ბერიშვილი

პარიზი — ლევილი, 1987 წლის მაისი

საქართველოს ისტორიის ახალი მნიშვნელოვანი წყარო

ქართველ საზოგადოებრიობას თავის დროზე ჩვენ უკვე ვუწყეთ იმის შესახებ, რომ სამშობლოში დაბრუნდა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის (1918—1921 წწ.) არქივი. იგი წარმოდგენილია რესპუბლიკის უმაღლესი ორგანოების, სახელმწიფო დაწესებულებათა და სხვა ორგანიზაციების მოღვაწეობის შედეგად შექმნილი დოკუმენტების მიკროფოტოპირებით. ეს მასალა თბილისში ჩამოიტანა (1988 წლის ივლისში) გაერთიანებული ერების ორგანიზაციის განათლების, მეცნიერებისა და კულტურის ორგანიზაციის თანამშრომლებმა, ჩვენმა თანამემამულემ, აწ განსვენებულმა ბ-მა ზურაბ გელეყვამ.

დღეს ჩვენთვის უკვე ბევრი რამ არის ცნობილი იმის შესახებ, თუ რა გზა განვლო ამ არქივმა იმ დღიდან მოყოლებული, როცა იგი მოხვდა საზღვარგარეთ, და დამთავრებული მისი დაბრუნებით საქართველოში.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ის დიდი ღვაწლი, რომელიც მიუძღვით ქართული არქივის გადარჩენასა და მის მოვლა-პატრონობაში საზღვარგარეთ მცხოვრებ ჩვენს თანამემამულეებს, ქართულ სათვისტომოს, განსაკუთრებით საარქივო კომისიის წევრებს. მათ, როგორც ჩანს, არ დაუკლიათ ზრუნვა ქართული დოკუმენტებისათვის. უფრო მეტიც — ყველაფერი გააკეთეს, მიუხედავად რთული პირობებისა, რომ გადაეჩინათ და სამშობლოსათვის დაებრუნებინათ ეს საბუთები. ამ დოკუმენტების მიმართ დიდი ყურადღება გამოიჩინეს აგრეთვე ამერიკელმა სპეციალისტებმა — ჰარვარდის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის ლაბორატორიის თანამშრომლებმა. მათ ჩაატარეს დოკუმენტების სარესტავრაციო სამუშაო, ხოლო შემდეგ კვალიფიციურად დაამუშავეს დოკუმენტები და აღწერეს არქივი.

ქართული დოკუმენტების მიკროპირები წარმოადგენენ პოზიტიურ მასალას. იგი მოთავსებულია მცირე ზომის მუყაოს ოთხკუთხედ 205 ყუთში. თითოეულ ყუთში არის დაახლოებით 30 მეტრი ფირი. ვინაიდან მიკროპირები მივიღეთ ერთ ეგზემპლარად და ისიც პოზიტივების სახით, ისინი ჩვენთვის, ფაქტობრივად, დედანს წარმოადგენენ. იმისათვის, რომ ეს დოკუმენტები ხელმისაწვდომი გამხდარიყო მკვლევართათვის, საჭირო იყო მათი დუბლნგატივის, დუბლპოზიტივის გამოყენებით ფონდის დამზადება, აგრეთვე ამ დოკუმენტების დამუშავება იმ წესების მიხედვით, რაც არსებობს ჩვენს საარქივო საქმეში.

ჩვენ კარგად ვიცოდით, რაოდენ დიდი იყო ისტორიკოსთა (და არა მართო ისტორიკოსთა) ინტერესი ამ დოკუმენტების მიმართ. ამიტომ, მიუხედავად დიდი დატვირთვისა, გადავწყვიტეთ დაუყოვნებლივ დაგვეწყო და გვემის გარეშე შემიძლია როგორც ვადებში ჩაგვეტარებინა სამეცნიერო ბრუნვაში ფირების დროულად შესატანად საჭირო ყველა სამუშაოები. ამ მიზნით მთავარმა საარქივო სამმართველომ მიმართა თხოვნით რესპუბლიკის მთავრობას, რომელმაც სასწრაფოდ გამოყო საჭირო თანხები, დიდძალი რაოდენობით ნეგატიური და პოზიტიური ფოტოფირი.

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის თხოვნით რესპუბლიკის სავაჭრო პალატაში ინგლისურიდან ქართულ ენაზე ითარგმნა დოკუმენტი, რომელიც თან ახლავს მიკროფოტოპირებს — „ქართული არქივის ორგანიზაცია“ და რომელიც, ფაქტობრივად, წარმოადგენს მიკროფილმირებული საქმეების ნუსხას.

მთავარმა არქივმა აღნიშნული დოკუმენტი მიიღო ოქტომბრის დამდგეს და ბრძანებით შექმნა სპეციალური კომისია, რომელსაც დაევალი ამ სამუშაოს ხელმძღვანელობა. კომისიის შემადგენლობაში შევიდნენ ცნობილი მეცნიერები, საზოგადო მოღვაწეები, საარქივო საქმის სპეციალისტები. საქართველოს სახელმწიფო არქივების დოკუმენტების რესტავრაციისა და მიკროფილმების რესპუბლიკურ ლაბორატორიაში დამზადდა ქართული არქივის დუბლნეგატივი სადაზღვევო ფონდისათვის (205 გრანგინი), ხოლო შემდეგ — დუბლზოზიტივიც (205 გრანგინი), რის შედეგად, ამრიგად, შეიქმნა გამოსაყენებელი ფონდი, რომლითაც ისარგებლებენ მკვლევარები. სულ გადაღებულია 164.840 მიკროკადრი. ეს სამუშაო ლაბორატორიამ დაამთავრა გასული წლის მაისისათვის. ამასთან, გულდასმით გაისინჯა თითოეული კადრი, და ჩვენს ზელო არსებული მიკროფირების შესწავლის შედეგად შესაძლებელი გახდა დაგვედგინა, რომ დოკუმენტების პირები, როგორც ჩანს, საკმაოდ სერიოზულად არის დაზიანებული. დაზიანებული დოკუმენტები აღირიცხა. უნდა ითქვას, რომ, ლაბორატორიის მონაცემებით, დაზიანებულია, სამწუხაროდ, დოკუმენტების თითქმის 80—90%. მექანიკური დაზიანების გარდა, შეინიშნება აგრეთვე ბიოლოგიური დაზიანების ნიშნებიც, კერძოდ — ობის ნადები. საქმეებში საკმაო რაოდენობით გვხვდება ქროზადი ტექსტები. ეტყობა, რომ მიკროპირები არც თუ კარგ მდგომარეობაშია და სასწრაფოდ მოითხოვენ ლაბორატორიულ შესწავლას, პროფილაქტიკური, სარესტავრაციო და სხვა სახის სამუშაოების ჩატარებას.

მიკროპირების დუბლნეგატივებისა და დუბლზოზიტივების დამზადების შემდეგ დაიწყო ამ მასალის სამეცნიერო-ტექნიკური დამუშავება, რომელსაც ახორციელებდა საისტორიო არქივში საგანგებოდ შექმნილი თანამშრომელთა ჯგუფი. სამუშაო წარმოებდა საზღვარგარეთიდან მიღებული მიკროპირების დასამუშავებლად საკავშირო მთავარ საარქივო სამმართველოს მიერ სპეციალურად შედგენილი ინსტრუქციის საფუძველზე. დაიწერა ათასობით ბარათი, რომელთა საფუძველზეც შემდგომში შეიქმნა ქართული დოკუმენტების აღწერა. იგი საკმაოდ ვრცელია და მოიცავს 1636 საარქივო ერთეულს (1893—1959 წწ.). ფირზე აღბეჭდილი ყველა საარქივო ერთეულის სათაური გამოტანილია ბარათზე, აქვე დაიწერა ფირის რიგითი ნომერი. პარალელურად მიმდინარეობდა შედგენილი სათაურების რედაქტირება. სათაურები, შეძლებისდაგვარად, ჩამოყალიბებულია მოკლედ და განზოგადოებული ფორმით. ისინი ასახავენ დოკუმენტების ძირითად შინაარსსა და შემადგენლობას. ცალკეული დოკუმენტების სახელწოდებები ჩამოთვლილია საქმის სათაურში, შეძლებისდაგვარად გამოტანილია მათი კიდური თარიღები და საქმეში შესულ ფურცელთა რაოდენობა (ბევრი საქმე დაუნომრავი და უთარიღოა). აღწერაში არ არის დაცული ერთიანი ქრონოლოგია. საქმეები დაჯგუფებულია სქემატური გეგმის მიხედვით თემატურად.

ამჟამად მიმდინარეობს გამოსაყენებელი ფონდი მიკროფირების დაჭრა საქმეებად. საქმეები ინომრება, ეწყობა ცალკე ყუთებში, რომლებსაც ეძლევათ რიგითი ნომერი. კოლექციის ნომერი და საარქივო ერთეულის ნომერი. დაჭრილ ფირებს უკეთდებათ რაკორდები სათანადო აღნიშვნებით. ამ სამუშაოს დამთავრების შემდეგ, (სულ უახლოეს ხანში მოხდება), მიკროფირები უკვე ხელმისაწვდომი გახდება მკვლევართათვის და ფართო საზოგადოებრივ-

ბისათვის — სამშობლოში დაბრუნებული ქართული დოკუმენტები ჩადგება ერის სამსახურში.

უნდა აღინიშნოს, რომ ეს საბუთები ორგანულად ერწყმის და ავსებს საქართველოს სახელმწიფო საისტორიო არქივში დაცულ ამავე პერიოდის, ე. ი. 1917—1921 წწ., მასალებს. ეს არის საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის არსებობის დროს შექმნილი საკმაოდ მრავალრიცხოვანი დოკუმენტური მასალა, რომელიც მოიცავს სამოცდათორმეტ ფონდს და შეადგენს რვა ათასზე მეტ შესანახ ერთეულს (საქმეს). აქვე ვიტყვით, რომ ამ დოკუმენტების დიდი ნაწილი წლების განმავლობაში იყო სპეციალურ, ე. ი., უბრალოდ რომ ვთქვათ, — საიდუმლო, დაცვაზე. უკანასკნელი წლების განმავლობაში მათი განსაიდუმლოების მიზნით, ჩატარდა გარკვეული სამუშაო, რომელიც დამთავრდა 1989 წლის აგვისტოში. ამ სამუშაოს შედეგად შესაძლებელი გახდა აღნიშნული მასალის და კიდევ სხვა დოკუმენტების გასაიდუმლოება. ამ დროიდან მოყოლებული საქართველოს სახელმწიფო საისტორიო არქივში უკვე აღარ არის არც ერთი საიდუმლო დოკუმენტი. თუმცა, ალბათ, ისიც უნდა ითქვას, რომ ამ დოკუმენტებს ჩვენ გარკვეულწილად პირობითად ვუწოდებთ „საიდუმლოს“, ვინაიდან ისინი მანამდეც ხელმისაწვდომი იყო მკვლევართათვის, ცხადია, არქივებში მიღებული წესების დაცვით — ე. ი. სათანადო დანებების საფუძველზე.

ახლად მიღებული მასალიდან განსაკუთრებულ ინტერესს, ვფიქრობთ, წარმოადგენენ იმ დოკუმენტების პირები, რომლებიც შეიქმნა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობის ემიგრაციაში წასვლის შემდეგ. ეს მასალა განეკუთვნება 1921—1959 წლებს. საბუთები წარმოდგენილია ქართულ, რუსულ, ფრანგულ, ინგლისურ, გერმანულ, ესპანურ ენებზე. წინა პედარიოდის (1894—1917 წწ.) დოკუმენტებთან ერთად ისინი დაჯგუფებულია რამდენიმე ნაწილად, რომელთაც საფუძვლად უდევთ თემატური პრინციპი (ერთიანი ქრონოლოგია, ცხადია, არ არის დაცული): ოქტომბრის რევოლუციის მომზადება და განხორციელება; მდგომარეობა კავკასიაში 1917—1921 წწ.; რესპუბლიკის მთავრობისა და ცალკეული სამინისტროების მოღვაწეობა; საქართველოს დიპლომატიური ურთიერთობანი ინგლისთან, ამერიკის შეერთებულ შტატებთან, საფრანგეთთან, გერმანიასთან, თურქეთთან; საქართველოს წარმომადგენლობა ვერსალის კონფერენციაზე; საქართველოს დიპლომატიური მისიები პარიზში, რომში, ბერლინში, ბერნში, ლონდონში, ვარშავასა და კონსტანტინეპოლში; საქართველოს ურთიერთობა ერთა ლიგასთან; საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული პარტია და მეორე ინტერნაციონალი; საზღვარგარეთის პრესა საქართველოს შესახებ; კავკასიის კონფედერაცია; საქართველოს ურთიერთობა საბჭოთა რუსეთთან, სომხეთთან, აზერბაიჯანთან.

ქართული დოკუმენტების მიკროფოტოპირები, რომელთაც მალე გავცნობა ჩვენი სამეცნიერო საზოგადოებრიობა, იმედი გვაქვს, საშუალებას მისცემენ მკვლევართ ახლებურად შეისწავლონ, შეაფასონ და მეტი სისრულით გააშუქონ საქართველოს უახლესი პერიოდის ისტორიის დღემდე შეუსწავლელი ან ნაკლებად შესწავლილი მრავალი მნიშვნელოვანი საკითხი.

დასასრულ გვინდა დავძინოთ, რომ ეს მასალა ისევე, როგორც სხვა უამრავი დოკუმენტი, დაახლოებით ერთ მილიონ შესანახ ერთეულად რომ არის წარმოდგენილი და საქართველოს სახელმწიფო საისტორიო არქივის კუთვნილებაა, საიმედოდ არის დაცული ამ არქივის კედლებში.

ს ა ა ლ ზ ო მ ო

ქრისტე აღსდგა!... აღსდგა ჯვარცმული იგი ღმერთი, რომელმანც ჰსთქვა: „ესე არს ხორცი ჩემი, თქვენთვის განტეხილი, ესე არს სისხლი ჩემი, თქვენთვის და მრავალათვის დანთხეული მისატევებელად ცოდვათა“.

აღსდგა იგი ღმერთი, რომელმანც გვიანდერძა ჩვენ ურთიერთის სიყვარული და გვითხრა: „ამას გეტყობდი თქვენ, რათა სიხარული ჩემი თქვენთანა ეგოს და სიხარული თქვენი სავსებით იყოს. რამეთუ ესე არს მცნება ჩემი, რათა იყვარებოდეთ ურთიერთთარს, ვითარცა მე შევიყვარენ თქვენ“.

აღსდგა იგი დევნული, ტანჯული, ვნებული ღმერთი, რომელმან ხსნად ჩვენდა გვითხრა ჩვენ: „უფროსი ამისა სიყვარული არვის აქვს, რათა სული თავისი დაჰსდვას მეგობართათვისათვის“.

აღსდგა იგი მეუფეთა-მეუფე, რომელმანც აღადგინა ღირსება ადამიანისა და ჰრქვა მონებით შეგინებულს ქვეყნიერობას: „არღა გეტყვით თქვენ მონად, რამეთუ მონამან არა იცის, რასა იქმნ უფალი მისი; ხოლო თქვენ გარქუ მეგობრად, რამეთუ ყოველი, რაოდენი მესმა მამისა ჩემისაგან, გაუწყუ თქვენ“.

აღსდგა იგი ნუგეშმცემელი ღმერთი, რომელმან ჰსცა ნუგეში სასოწარკეთილს კაცობრიობის ამ სიტყვით: „ნუ გეშინინ, რამეთუ მე მიძლევდეს სოფელსა“.

აღსდგა იგი ყოვლთა შემწყნარებელი ღმერთი, რომელმანც უბრძანა ჩაგრულთა, სოფლისაგან ძლეულთა და დევნულთა: „მოვედინ ჩემთან, მაშვარალო და ტვირთმძიმენო, და მე განგისვენოთ თქვენ“.

აღსდგა იგი ღმერთი მადლისა, სიყვარულისა და გაჭირვებულთა განკითხვისა, რომელმანც სიმშლი, წყურვილი, სიშიშველედ, სნეულ-ყოფად, პურობილებად მიითვალა და ჰრქვა წყალობით გამკითხველს ადამიანს: „მოვედით, კურთხეულნო მამისა ჩემისანო, და დაიკვიდრეთ განმზადებული თქვენთვის სასუფეველი დასაბამითგან სოფლისათ, რამეთუ მშვიოდა და მეცით მე ჰამადი, მწყუროდა და მსკუთ მე, უტხო ვიყავ და შემეწყნარეთ მე, შიშველ ვიყავ და შემოსეთ მე, სნეულ ვიყავ და მომხედეთ მე, საპურობილესა ვიყავ და მოხვედით ჩემდა... ამინ, გეტყვით თქვენ: რავდენი უყავთ ერთსა ამას მცირეთაგანსა ძმათა ჩემთასა, იგი მე მიყავთ!“

აღსდგა იგი სიკვდილით სიკვდილის დამორტყმველი ღმერთი, რომელმანც, რა მოიწია ჟამი მისი ვნებისა, აღიხილნა თვალნი თვისნი ზეცად და სთქვა: „მამაო, მოიწია ჟამი ჩემი! აღიდე ძე შენი, რათა ძემანცა შენმან გადილოს შენ. მე გადიდე შენ ქვეყანასა ზედა, საქმე აღვასრულე, რომელი მომეც მე, რათა ვჰყო. წმინდა ჰყვენ ესენი ჰეშამარტიბითა, რამეთუ სიტყვა შენი ჰეშმარტი არს; რათა ყოველნი ერთ იყვნენ, ვითარც შენ, მამაო, ჩემდამო და მე შენდამო. მე დიდებავი, რომელიც მომეც მე, მივეც მათ, რათა იყვნენ ერთ,

ვითარცა ჩვენ ერთ ვართ, მე მათ შორის და შენთან; რათა იყვნენ სრულ ერთობითა და რათა უწყოდეს სოფელმან, რამეთუ შენ მე მომავლინე, შეიყვარენ იგინი, ვითარცა მე შემეყვარე“.

აღსდგა იგი კაცთა-მხსნელი ღმერთი, რომელიც მის მიერ ხსნილთა კაცთავე „განჰსძარცვეს და ქლამინდი მეწამული შეჰმოსეს; შესთხზეს გვირგვინი ეკალთაგან და დაადგეს თავსა მისსა და ლელწამი მისცეს მარჯვენასა ხელსა მისსა და მუხლნი დაიდგნეს მის წინაშე, ემღერდეს მას და ეტყოდეს: გიხაროდენ, მეუფეო ურიათაო! და ჰნერწყვიდეს მას და მოიდეს ლელწამი და სცემდეს თავსა მისსა“.

აღსდგა იგი ჭვარცმული კაცთაგან კაცთმოყვარე ღმერთი, ღმერთი ყოვლადმხსნელის სიყვარულისა, შენდობისა და მიტევებისა, რომელიც ნამეტნობისაგან მოწყალებისა, სიბრალულისა და შეწყნარებისა იტყოდა მტერთათვის: „მიუტევე, მამაო, რამეთუ არ იციან, რას იქმან“.

„და აჰა ძვრა იყო დიდი, რამეთუ ანგელოზი უფლისა გარდმოჰხდა ზეცით“ და აღსდგა ქრისტე მაცხოვარი ჩვენი!...

აღსდგა იგი ღმერთი მკვდრეთით, რომელმანცა სიკვდილითა სიკვდილი დასთრგუნა და განახლებულს კაცობრიობას ახალი ცხოვრება მიანიჭა.

ქრისტე აღსდგა!..

**Tamara Dragadze, Rural families in Soviet Georgia
(a case study in Ratcha Province) London and New York 1988—226 p.**

**თამარ დრაგაძე, სოფლის ოჯახის საზოგადოებრივი
ლონდონი, ნიუ-იორკი, 1988 — 226 გვ.**

რაქა საქართველოს ჩრდილოეთით მდებარე ერთ-ერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რეგიონია, რომელიც დასახლებულია რაქველებით, ქართველური წარმოშობის ეთნოგრაფიული ჯგუფით.

რაქის საერისთაოს ერთი ნაწილი (ე. წ. მთის რაქა) XV ს-ის პირველ ნახევარში დაკავშირებული იყო სვანეთთან, შემდეგში კი რაქის ტერიტორიულ-პოლიტიკურ ფარგლებში მოექცა, რამაც ბუნებრივია სათანადო ასახვა პოვა დასახლების მორფოლოგიაში. რაქის მოსახლეობასთან საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან მიგრაციის საფუძველზე ჩამოსახლებული ოჯახების ურთიერთშერწყმის პროცესმა კულტურის ზოგიერთი ლოკალური ელემენტის გვერდით განაპირობა კულტურის ორიგინალური ზოგადქართული ტრადიციული ფორმების ჩამოყალიბება. კულტურის ელემენტთა ზოგადქართული თავისებურებები თვალნათლივ აისახა სამეურნეო ყოფაში, მატერიალურ და სულიერ კულტურაში (საცხოვრებელ კომპლექსში, სამეურნეო ნაგებობებში, საკულტო რიტუალებში), სოციალურ ურთიერთობათა სფეროში. მიუხედავად ფეოდალური პარტიკულარიზმისა, რაც საქართველოს ცალკეულ სამთავრო-სათავადოებს შორის გამუდმებულ ბრძოლებში იყო გამოხატული, პერიოდული სეპარატისტული განწყობილების გვერდით რაქის საერისთავო გვიანფეოდალურ ხანაში მუდამ ინარჩუნებდა ორგანულ კავშირს, ერთი მხრივ, სვანეთის, ხოლო მეორე მხრივ, იმერეთისა და სამეგრელოს ფეოდალურ სახლებთან და მოსახლეობასთან. ასევე, რაქველები მჭიდრო კულტურულ-ისტორიულ კონტაქტებში იმყოფებოდნენ ჩრდილო კავკასიის მოსახლეობასთან, განსაკუთრებით რაქის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მცხოვრებ დიდგორელ ოსებთან.

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ თანამედროვე რაქული სოფლის ყოფა-ცხოვრებაში ბევრი რამ შეიცვალა. სწორედ ამ პრობლემის კვლევას მიუძღვნა თავისი მონოგრაფია თამარ დრაგაძემ, რომლის

თავდაპირველი ტექსტი წარმოდგენილი იყო ოქსფორდის უნივერსიტეტში დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თ. დრაგაძეს აღნიშნულ ნაშრომში მიენიჭა ფილოსოფიის მეცნიერებათა დოქტორის ხარისხი.

თ. დრაგაძის განსახილველი მონოგრაფია შედგება 6 თავისა და დასკვნისაგან. მას თან ერთვის სათანადო მეცნიერული აპარატურა: ფოტოილუსტრაციები, დასახლების გეგმები, ჩანახატები, გენეალოგიური სქემები, ცხრილები, ბიბლიოგრაფია და ტერმინთა საძიებელი. მონოგრაფიის ძირითად წყაროთმცოდნეობით ბაზას წარმოადგენს სველე-ეთნოგრაფიული მასალები, რომლებიც ავტორის მიერ შეკრებილი და გამოვლენილია რაქაში საქესპედიციო მუშაობის პერიოდში.

თ. დრაგაძის მონოგრაფიაში განხილულია ეთნოგრაფიული მეცნიერებისათვის ტრადიციული რიგი პრობლემა. კერძოდ, დახასიათებულია ქართული სოფელი საბჭოთა წყობილების ფონზე, ოჯახის ფორმები და სოციალურ-ეკონომიკური საფუძვლები, საზოგადოებრივ ურთიერთობათა სისტემაში საოჯახო ცხოვრების ტრადიციულ კომპლექსთა როლი, ნათესაობა და ქორწინების ინსტიტუტი, გვარის თავისებურებები, სოციალური ორგანიზაციის წევრობა ქვეყნის ჩვეულებითი ნორმები. მოცემულია საქართველოს რუსეთთან შეერთების ზოგიერთი ისტორიული ფაქტის ანალიზი, რაქის ქუთაისის გუბერნიაში გაერთიანების მიზეზები. დახასიათებულია აღნიშნული რეგიონის ბუნებრივ-გეოგრაფიული და კლიმატური პირობები, მომიჯნავე კუთხეებთან ტერიტორიული საზღვრები, რაქის საერთო ფართობის სტატისტიკა. განსაკუთრებული ყურადღება გამახვილებულია თბილისთან და ქუთაისთან რაქის სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთკავშირის ხასიათზე, სამიწათმოქმედო კულტურების როლზე სამეურნეო ყოფაში, მიგრაციის პროცესებზე, დემოგრაფიულ სტრუქტურაზე, რომლის ამსახველი შესაბამისი სტატისტიკური მასალა თავ-

მოყრილია სათანადო ტაბულებსა და ცხრილებში.

თ. ღრაგაძის მიერ რაჭული სოფელი შესწავლილია მოცემული რეგიონის ისტორიული წარსულის ფონზე. კულტუროლოგიურ ასპექტში ნაშრომში განსაზღვრულია ფეოდალური რაჭის ადგილი და როლი ქართული სახელმწიფოებრივი პოლიტიკისა და ეკონომიკის სფეროში, დადგენილია რაჭული სოფლის განვითარების თანამედროვე გზები და ტენდენციები, ყოფასა და კულტურაზე სოციონორმატიული კულტურის უცხო ელემენტთა ზემოქმედების მექანიზმი. ავტორის დაკვირვებით, რაჭის რეგიონალურმა ტრადიციულმა კულტურამ, მიუხედავად საბჭოთა იდეოლოგიის, პოლიტიკისა და ეკონომიკის ზემოქმედებისა, რომლის ნაწილსაც ის წარმოადგენს, შეძლო შეენარჩუნებინა მისთვის დამახასიათებელი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული თავისებურებები. ავტორის ღრმა რწმენით, სსრ კავშირში მიმდინარე სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური პროცესები უშუალოდ აისახება საოჯახო ტიპის მიკროუჯრედებში. ოჯახი წარმოადგენს იმ ფონს, სადაც სახელმწიფოებრივი ხასიათის ცვლილებები მიმდინარეობს და რეფორმის შედეგები მკოდრდება. ამდენად, საკვებით მართებულია მონოგრაფიაში გატარებული აზრი იმის თაობაზე, რომ ოჯახი წარმოადგენს ძვირფას ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ წყაროს გარეგან ზეგავლენათა განსაზღვრაში.

თ. ღრაგაძე ბრიტანული ანთროპოლოგისათვის ნიშანდობლივი ტრადიციების კვლევად რაჭაში კვლევის ობიექტად ღებულობს ლოკალურ ერთეულს და კონკრეტული სოფლის მავალითზე ვისურათებს რაჭის თანამედროვე მდგომარეობას. ამ მხრივ მონოგრაფიაში ავტორი განსაკუთრებით გამოყოფს საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთით, რაჭაში მდებარე სოფ. აბარის, რომელიც პ. ლუხუციანმა 700 მეტრით დაცილებული პატარა სოფელია. აღნიშნულ სოფელში თ. ღრაგაძემ სპეციალური სივლე-ეთნოგრაფიული კვლევები აწარმოა, რის საფუძველზეც ნაშრომში დაწვრილებით მოიხსილავს მისი ადგილმდებარეობის თავისებურებები, საზღვრები, საბადოები და საბადოთა გადამამუშავებელი ქარხნის მნიშვნელობა მოსახლეობის დემოგრაფიული და სოციალ-ეკონომიკური ცხოვრების სფეროზე, მომსახურების ფორმები. დაახასიათა სოფლის ელექტროფიკაციით, სატელეფონო ქსელით, ბიბლიოთეკით, სამედიცინო მომსახურებით, კომპერატული მაღაზიით, კინო კლუბით (სადაც ფილმებს თვეში ერთხელ აჩვენებენ) უზრუნველყოფის საკითხები, საკომუნიკაციო სისტემის სტრუქტურისა და მმართველობის ფორმები.

ნაშრომში მოცემულია 1970 წლისათვის სამი სოფლის (ურავი, ლიხეთი, აბარი) მოსახლეობის სულდობრივი და კომლთა რაოდენობრივი სტატისტიკა, განსაზღვრულია დასახლებულ სოფელთა საკომუნიკაციო სახმარაკეთთა (სახნავი, საძოვარი) ფართობის მოცულობა, გარკვეულია შრომისუნარიან მამაკაცთა და ქალთა თანაფარდობის საკითხი და სხვ.

როგორც ვხედავთ, თ. ღრაგაძის მიერ აღნიშნულ სოფელთა მავალითზე გაშუქებულია პრობლემათა საკმაოდ ფართო მთაფან, ტრადიციული ეთნოგრაფიული პრობლემატიკის თვალსაზრისით განსაკუთრებით ინტერესმცველია დემოგრაფიული სტრუქტურის, ოჯახთა და საგვარეულოთა განსახლების კანონზომიერებათა საკითხების ჩვენება. ავტორის თანხმად, დასახლებულ დასახლებებში დამკვიდრებულია 78 ოჯახი, რომლებთან 51 ლომბჩანდის გვარეულობის წარმომადგენელია. 51-დან 18-ს ჰქონდა წინაპრის ზედმეტი სახელისაგან ნაწარმოები საგვარეულო შტო-სახელწოდება. ისინი ერთმანეთში იმყოფებოდნენ საქორწინო ურთიერთკავშირში და ითვლებოდნენ ნათესაებად. ეთნოგრაფიული წყაროებით დადგენილია, რომ საქართველოს სოფლის საზოგადოება ტრადიციულ ეგზოგამიური იყო, თუმცა მოგვიანო პერიოდში სისხლთ ნათესაური კავშირების შესუსტებასთან ერთად ცალკეული საგვარეულოს ეგზოგამიურობა დაიარღვა, რაზეც უშუალოდ ზემოქმედება ეკონომიკური და დემოგრაფიული ფაქტორები. საგვარეულოთა განუხრელი ზრდა და მათი ინტენსიური დიფერენციატია სხვადასხვა პატრიმალურ შტოებად, საგვარეულოს შიგნით მის წევრებს შორის ასუსტება ნათესაური ურთიერთდამოკიდებულების უფლებრივ ნორმათა ტრადიციულ სტატუსს. ამდენად, ზოგიერთ სოფელში, მოსახლეობის მხრიდან მისდამი უარყოფითი დამოკიდებულების, ეგზოგამიის დარღვევის ცალკეულ ფაქტებს მაინც ჰქონდა ადგილი. განსაზღვრულ პირობებში, საზოგადოებაში ამ მოვლენას ჰქონდა მორალურ-ზნობრივი და ეთიკური მნიშვნელობა. რაჭაში ამ ტიპის გვარეულოებებია მისურაძეები, მეტრეველები და სხვ.

თ. ღრაგაძე მოცემულ დასახლებებში ასახელებს ჯაფარიძეთა გვარეულობის 9 ოჯახს, რომლებიც ავტორის მასალებით ადგილობრივი წარმომავლობის წვრილი ფეოდალები იყვნენ. ლომბჩანდის წინაპარი საეკლესიო მსახური იყო და გადმოცემის თანხმად, XV ს-ში დასახლებულა სოფ. აბარაში. დასახლებულ საგვარეულოთა შორის მირონით დამყარებულ ნათესაობას ჰქონდა ადგილი, რაც მკაცრად კრძა-

ლავდა ურთიერთშორის თხოვა-გათხოვების ფაქტს. ხელოვნური ნათესაობის აღნიშნული ფორმა ფართოდაა გავრცელებული საქართველოს სხვა კუთხეებშიც.

მონოგრაფიის უფოდ დიდ ღირსებას წარმოადგენს სოფ. აბაზის გენ-გეგმა, სადაც ფიქსირებულია ოჯახებისა და სავაჭარეულობა განქაჩბულის ძირითადი კოავიტუტებში. სპეციალური ნუმერაციის საფუძველზე მითითებულია გეგმაზე წარმოდგენილი სოციალური ორგანიზაციების ტრადიციული სახელწოდებები. ასევე, სქემაზე მოცემულია კომლთა რაოდენობა, დატანილია სამეურნეო ნაგებობები თუ საყოფაცხოვრებო დანიშნულების ობიექტები. მასში გამოყოფილია სამი ძირითადი უბანი: შუა უბანი, ჩაღმა უბანი და დათუკანთ უბანი. დათუკანთ უბანი გამოირჩევა მონოგენურობით და ავტორის დაკვირვებით, მასში მოსახლეობს ეპონიმ დათუკა ლობჯანიძის შთამომავლობა. სწორედ ასეთ უბნებში ადრე მდებარეობდა საზღვრული ტრადიციული თავყრილობის ადგილები (ხშირად კალო-ზე), სადაც ავტორის თქმით, ახლა განლაგებულია სამჭედლოები თუ საკომეურნეო წარმოების სხვადასხვა ობიექტი. ზაფხულობით, სადამოთი თავყრილობის მიდამოებში ეწყობოდა სახალხო გაართობა-თამაშობანი. ისინი ჩვეულებრივ მოხუცთა სამასლათო ადგილებად იყო ქცეული.

რკჟულ სოფელში არსებობდა ისტორიულად ჩამოყალიბებული საზოგადოებრივი ერთობის ტრადიციული გაგება, რაც ხშირად განმტკიცებული იყო ნათესაურ ურთიერთობათა სისტემით, თუმცა რიგ საკითხებში კონფლიქტური სიტუაცია გარდუვაცა სდგომოდა, განსაკუთრებით სადავოდ გამხდარი სათემო საკუთრების სფეროში. თ. დრაგაძის მიერ გამოუღენილია ამ ფაქტებთან დაკავშირებული მასალები და მითითებულია, რომ დღეს საარსებო წყაროებისათვის წარმოქმნილი საკონფლიქტო ურთიერთობები გადახრდილია კარგი რეპუტაციის მოსაოვეზლად გამართულ კონკურენციასი.

მონოგრაფიის ავტორს, ასევე, მხედველობიდან არ გამორჩენია აღნიშნული ეთნოგრაფიული ჭგუფისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი ისეთი ლოკალური ნიშან-თვისებები, როგორცია: თავაზიანობა (ავრთვე, შდრ. ფართოდ გავრცელებულ შეგდღულებას რკჟველთა შენელებული მოძრაობისა და საუბრის თაობაზე — ს. ა., ნ. მ.), მზარეულობისადმი მიდრეკილება, გარე სამუშაოზე სიარული. როგორც ჩანს, სწორედ ამ ტიპის რეგიონალურმა მახასიათებლებმა განაირობეს იმ მეგობრული სახუმარო სიუჟეტებისა და ანეგდოტების ჩამოყალიბება, რომლებიც გავრცელებულია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში რკჟველთა დასახლებული თვისებების გადმოსაცემად.

რკჟველი ტრადიციულად საკუთარ პიროვნებას განიხილავს უბანში, სოფელში, თემში და რკჟქსთან თავის მიკუთვნებულობის დამადასტურებელ საწენებს სათუთად ინახავს ოჯახში. თ. დრაგაძეს მოჰყავს ამ ფაქტის დამადასტურებელი საინტერესო მავალითები რკჟველთა საოჯახო ყოფიდან და მიუთითებს, რომ რკჟველები ამაყოზენ იმ ცივილიზაციით, რომელიც ძველ საქართველოს აკავშირებდა საბერძნეთისა და რომის ცნობილ კულტურებთან. ასევე, ეროვნული სიამაის გრანობას. აიპრობებს საქართველოში ქრისტიანული კულტურის ხანდაზმული ასაკი და სხე. რკჟველებისათვის დამახასიათებელი ეროვნულ-რეგიონალური ნიშნები თუ ეთნოური კომპონენტები თვალსაჩინოდ აისახა კულტურის ტრადიციულ ფორმებში და ავტორიც ყურადღებას სწორედ წესჩვეულებათა ასეთ თავისებურებებზე ამახვილებს. მონოგრაფიაში მკაფიოდაა გამოყოფილი ქვევის ფორმათა ძირითადი კომპლექსი, რომელიც რკჟაში განსაზღვრავდა საზოგადოების წევრთა ურთიერთდამოკიდებულების ნორმებს. ესაა, ზნეობრივი და ტრადიციული (სტუმართმოყვარეობა, ადათების დაცვა და სხე.). ამ სახის სტერეოტიპები უმეტესად ფუნქციონირებდა ნათესაობის ფარგლებში, ხოლო ნათესაობის გაფართოებისაკენ სწრაფვა ზრდიდა მისი გამოყენების ფარგლებს, მიუხედავად იმისა, რომ ნათესაურ ურთიერთობათა სფეროში, რკჟველი მუდამ ცილიობს დაცვას გარკვეულ ბალანსი ურთიერთდადებულებათა ნორმალური რეგულირების მიზნით.

სისხლითი და შექენილი ანუ როგორც მას ავტორი უწოდებს რიტუალური ნათესაობა, წარმოადგენს ეროვნულ-ტრადიციულ საფუძველზე პიროვნების ფორმირებისა და სოციალიზაციის ძირითად პირობას. ქართველი წარმომომის ეთნოგრაფიულ ჭგუფებში და მათ შორის რკჟველებში ქორწინება და ნათლობა მიმდინარეობდა განსაზღვრულ ეთნოტრიტობრიულ საზღვრებში. საზოგადოებაშიც პიროვნება ეროვნული ჩვევებითა და ტრადიციულობით განსაზღვრებოდა. აქედან გამომდინარე, ავტორის თანახმად, იზღუდებოდა ამ ტიპის ფორმებით ურთიერთკავშირი ეთნიკურად სხვა წარმომავლობის ჭგუფებთან. აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ ქართველმა მთიელებმა კავკასიის სხვა ხალხებთან ხანგრძლივი თანაცხოვრებისა და კულტურულ-ისტორიული კავშირების საფუძველზე ტრადიციული ინსტიტუტების სფეროში გამოიმუშავეს ურთიერთობათა ისტორიუ-

ბულია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში რკჟველთა დასახლებული თვისებების გადმოსაცემად.

ლად ჩამოყალიბებული დრავალფეროვანი ფორმები (ძმადგაფიცვა, დამეგობრება და სხვ.), მაგრამ ამ ფორმათა ზეგავლენის სფერო გაცილებით ძლიერი იყო თვით ქართული ეთნოსის ფარგლებში, სადაც მიუხედავად მთლიანობისა, საერთო წარმომავლობისა და თვითშეგნების, ეთნოქრონიკურული ჯგუფების მიხედვით წარმოდგენილი იყო რამდენიმე ლოკალური კულტურები, მათ შორის რაჭის რეგიონი. საერთოდ, ფეოდალურ საქართველოში რეგიონალიზმი კულტურულ-პოლიტიკური სეპარატიზმის პირობებში ასრულებდა არსებით როლს, თუმცა ეთნოსის ფარგლებში იგი ყოველთვის არ იყო ეთნომადიფერენციატული პროცესის ხელშემწყობი ფენომენი და ხშირად შინაგანი ურთიერთობების საფუძველზე წარმოადგენდა ზოგადეთნიკური კულტურის ჩამოყალიბების წყაროს. ასეთი ურთიერთობები კი ხორციელდებოდა დამოყრება-დანათესავეობის, ძმადგაფიცვისა თუ სხვა ტრადიციული წეს-ჩვეულებებით. ბუნებრივია, რომ ეთნოსის შიგნით ტრადიციულ-სოციალურ კულტურათა გამოყენების საფუძველზე ამ ტიპის ინტენსიური ურთიერთკავშირები განაპირობებდა ქართული წარმოშობის ეთნოგრაფიულ ჯგუფებს შორის ხშირ მიმოსვლას, მეურნეობრივ და სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთკავშირსა და სხვ. სწორედ ამ ასპექტით ნათესაობის სისტემას განსაკუთრებული ეთნიკური ფუნქცია ჰქონდა და ამის გამო, ამ ფენომენის კვლევის პროცესში იგი ავლენს არა მარტო სოციალურ ურთიერთობათა ტრადიციული ფორმების განვითარების ზოგად კანონზომიერებებს, არამედ ეირს სოციალური წყობის ეთნოსპეციფიკურ ნიშნებსაც. ნათესაობის სისტემა ტრადიციული კულტურის სხვა ფორმებთან ერთად ასრულებდა ვარშე ზეგავლენებისაგან ეთნოდამცველ ფუნქციას. აქედან გამომდინარე, გასაგებია თ. ღრაგაძის განსაკუთრებული ინტერესი რაჭველთა ნათესაური ურთიერთობებისა და სოციალური წეს-ჩვეულებებისადმი.

ავტორი რაჭველებში გამოყოფს ნათესაობის სამ ფორმას: სისხლით ნათესაობას, მოყვრობით ნათესაობასა და სულიერ ნათესაობას. აქვე, მოცემულია ტერმინ ნათესავი-ს, მოყვარე-ს ეტიმოლოგიური ანალიზი. მაგალითად, თ. ღრაგაძის დაკვირვებით ნათესავი ნაწარმოებია თეს ფუძისაგან. მისგანა მიღებული ისეთი ცნებები, როგორცაა თესლი, თესვა-ტერმინი მოყვარე, ავტორის აზრით, ნაწარმოებია სიტყვა მოყვანა-დან ნიშანდობლივია, რომ საქართველოს ზოგიერთ რეგიონში მოყვარე-დ ითვლება ოჯახები, რომლებიც ერთმანეთში ამ ტიპის ურთიერთკავშირში არ იმყოფებიან. აქ ტერმინ მოყვარე-ს მნიშვნელო-

ბა გაფართოებული ჩანს. ნაწარმოში აღნიშნული ცნებების გვერდით მიმოხილულია ნათესაობის სხვა კატეგორიებიც, მათ შორის ტერმინი ახლოდანი, რომელიც თ. ღრაგაძის დაკვირვებით ყოველთვის არ მოიცავს ახლო ნათესავთა წრეს. ასეთ საზოგადოებაში ყველაზე ახლობლად თვლიან იმ პირებს ვინც განეკუთვნება „ჩემი სისხლისა და ხორცის“ წრეს და ვინც ექვემდებარება ურთიერთდამხმარებისა და ურთიერთვალდებულებათა სფეროს.

თ. ღრაგაძის მონოგრაფიაში ცალკე თავში დეტალურადაა დახასიათებული ნათესაობის სამივე ფორმა. სისხლით ნათესაობის სფეროში ავტორი ყურადღებას ამახვილებს ნათესაური დასახლების ფორმასა და ეგზოგამიის საკითხებზე. ნაწარმოში წარმოდგენილი საველეთნოგრაფიული მასალებით, წინაპრიდან მომდინარე ნათესაური შტო, რომელიც შეიღ თაობას მოითვლის, ძირითადად სახლდება ერთი უბნისა და სოფლის ფარგლებში, რომელთა შორის ქორწინება სასტიკად იკრძალება და ქორწინების, დაკრძალვის თუ საკულტო რიტუალებისა და დღესასწაულების სფეროში დაცული იყო უფლება-მოვალეობათა ტრადიციული ნორმები. დასახლებაში გამოთხოვილი ქალები ავანტა წრეში ხდება ქმრის ნათესაობის ტრადიციათა გამგრძელებელი და ეს გამოიხატება თუნდაც იმაში, რომ მათ გაცილებით უკეთ იცოდნენ ქმრის საგვარეულო გენეალოგია, ვიდრე თავისი. ქალები იკრძალება ქმრის გვერდით ავანტათა საერთო სასაფლაოზე.

მონოგრაფიაში ავტორი განსაკუთრებით დაწვრილებით წარმოგვიდგენს ჩასიძების ინსტიტუტთან დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებებს, ჩასიძების არსსა და შინაარსს. გამოკვლევაში მითითებულია, რომ რაჭული სოფელი წარმოადგენს მამის ხაზის ავანტა სამოსახლოს, სადაც არცთუ იშვიათად ხვდებით ჩასიძების ფაქტებსაც. ჩვეულებრივ, ზედსიძეს სოფელი ხვდებოდა როგორც ოჯახში შვილად შესულ პირს. მართალია, ზედსიძეობა არ იყო პრესტიჟული, მაგრამ მას ჰქონდა გარკვეული ეკონომიკური საფუძველი. ირკვევა, რომ რაჭაში სოფელსა და ზედსიძეს შორის ურთიერთობათა განმტკიცების მიზნით, ხშირად მიმართავდნენ ნათლობის ჩვეულებას, ნათლიად კი ზედსიძეს ირჩევდნენ. ზედსიძე არ ხდებოდა სიმამრის ქონების მემკვიდრე და არც ცოლის გვარზე გადადიოდა. მისი ჩამოშვებები კი ქონებაზე სრული უფლების მატარებლები ხდებოდნენ. აქვე გვიჩვენა შევნიშნით, რომ საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში ეთნოგრაფიული წყაროებით დადგენილია ზედსიძის სიმამრის გვარზე გადასვლისა თუ ძედ დაწერის და შე-

საბამისად ამისა მისი შვილად და მემკვიდრედ მიღების ფაქტები. ამ რიგის მონაცემები გვაძლევს საფუძველს ზედსიძეობის ინსტიტუტი განვიხილოთ როგორც ხელოვნური ნათესაობის ერთ-ერთი სახეობა.

თ. დრაგაძის მონაცემებით, რაჭაში სისხლით ნათესაობას შორის განარჩევენ დედისა და მამის ხაზებს, სადაც უპირატესობა ავსნატთა ჯგუფს განეკუთვნება, თუმცა არანაქლები სისახლოვით გამოირჩევა ურთიერთობები დედის ნათესაობასთან. აღნიშნული ურთიერთობების გამოხატულია ურთიერთგაადიდებულობათა სისტემაში. ჩვეულებრივ, რაჭაში უმეტესად ცოლები მოჰყავთ სხვა სოფლებიდან, რის გამოც ნათესაობის პატრილინეალური და მატრილინეალური ხაზები მოიცავდა სოფლების ფართო ტერიტორიულ ფარგლებს. ნათესაური სისახლოვის ეს ფაქტორი ხელს უწყობდა დასახლებულ პუნქტთა კეთილმეზობლურ დამოკიდებულებას, ურთიერთპატივისცემას, სტუმართმოყვარეობის ტრადიციის განმტკიცებას, ურთიერთდახმარებას.

დედის ნათესაობასთან დამოკიდება ანუ დედის ნათესაობიდან ქალის მოყვანა სასტყავდ იკრძალებოდა. ნაშრომში ჩამოთვლილია აკრძალვათა ძირითადი სფეროები, რომლებიც ავტორის აზრით; ქართული საეკლესიო ნორმებით იყო დადგენილი. მაგალითად, ქორწინების აკრძალვა შვიდ თაობაში; მოვლარეებს შორის (თუნდაც ისინი სხვადასხვა სოფელში ყოფილიყვნენ განსახლებულნი), რომელში მოვლიანებით მეტ-ნაკლებად დაირღვა; განსაზღვრული დასახლების ფარგლებში. ასევე, არ ქორწინდებენ დედინაცვლისა და მამინაცვლის შვილებზე, არაქრისტიანებზე და სხვ. მონოგრაფიაში შესწავლილია ქორწინების ინსტიტუტიც, კერძოდ, ქორწინების წინაპირობები, ეკონომიკურ შეთანხმებათა თავისებურებები, მამკაცობისა და განქორწინების წესები. თ. დრაგაძის დაკვირვებით, საქორწინო ასაკი საბჭოთა პერიოდში მეტ-ნაკლებად დამოკიდებულია გარეგან ფაქტორებზე. ავტორის თანახმად, როცა რაჭველი ახალგაზრდა გაივლის სავალდებულო სამხედრო სამსახურს და უბრუნდება მშობლიურ კერას, ოჯახი იწყებს საპატარძლოს ძებნას. სასიძოს ახლო ნათესავები მიდიან საპატარძლოს ოჯახში და ქალის ხელს თხოვლობენ. ქალის მშობლებს ამ დროს დიდ დაკვირვებულობასა და სიღიზიჯეს იჩენენ, უცერად არ თანხმდებიან. ქალის ოჯახის ასეთი თავშეკავებულობა ბუნებრივია, რადგან სასიძოს ოჯახი მთხოვნელის როლში გამოდიოდა და შესაბამისად ამის ურთიერთობათა წამოწყების ოფიციალური ინიციატორი ხდებოდა. თ. დრაგაძის მასალებით, ამ დროს დიდი ან-

გარიში ეწევა თვით ახალგაზრდა წყვილის ურთიერთგანწყობასა და სიყვარულის ფაქტორს. ამ პროცესს მოსდევს ნიშნობა. ვაგი საცოლეს ნიშნად ოქროს ბეჭედს უტოვებს. ნიშანდობლივია, რომ მშითვის თაობაზე მოლაპარაკება არ წარმოებს და საპატარძლოს ოჯახს სასიძოს ოჯახში იგი თავისი ინიციატივით მიჰქვს. საერთოდ, ქალიშვილის ოჯახი მუდამ იყო დაინტერესებული მისი გათხოვებით. ოჯახში შინაბერას ყოლა სირცხვილად მიაჩნდათ.

რაჭველები ცდილობენ საცოლე შეარჩიონ თავისივე ეთნოგრაფიული ჯგუფის ფარგლებში ზნეობრივი, სოციალური, გარეგნული მონაცემების გათვალისწინებით. ავტორი ჩამოთვლის და ახასიათებს საქორწინო ურთიერთობების ნიშანდობლოვ თავისებურებებს. მაგალითად, ვაგი და მისი ოჯახი საქორწინო წყვილის შერჩევის ინიციატორია; ქალი ვადადის ქმარს ოჯახში და თან მიჰქვს მშთვი; ქალიშვილი ვისაც აბარებს ქალწულუბრას ის ხდება მისი ქმარი და სხვ. მონოგრაფიაში ყურადღება გამახვილებულია გასათხოვარი ქალიშვილის ვაპარვის ან მისი მოტაცების მიზეზებზე, რომელთაც ახალგაზრდა წყვილი მშობლების საწინააღმდეგო გადაწყვეტილების მიღების შემთხვევაში ან საქორწინო ხარჯების თვითად აცილების მიზნით მიმართავდა. ცალკეულ ვითარებაში ვაგი საცოლეს იტაცებდა იმ შემთხვევაშიც, თუ მას მშთვის სასურველი ქალიშვილის მშობლები უარს ეტყობდნენ სიძობაზე. საბოლოოდ შერჩევა ხდებოდა, რადგან საწინააღმდეგო ვითარებაში ქალის რეპუტაცია შელახული რჩებოდა, მიუხედავად იმისა ჰქონდა თუ არა ადგილი სქესობრივ კავშირს. ნაშრომში დაწერილებითაა აღწერილი ქორწინების ცერემონიალი. ავტორის მიერ დადგენილია, რომ საბჭოთა წყობის პერიოდში ეკლესიაში ჯვრისწერის ცერემონიალს რაჭველები აღარ მიმართავდნენ, თუმცა ირკვევა, რომ ამ ბოლო ხანებში შეინიშნება დამახასიათებელი ტრადიციის აღდგენისა და მისკენ სწრაფვის ტენდენცია. უმეტესად ახალგაზრდა წყვილთა ჯვრისწერა ხდება თბილისისა ან ქუთაისში, ორთოდოქსალურ ქრისტიანულ ეკლესიაში. ავტორი გამოყოფს თანამედროვე ქორწინებისათვის ნიშანდობლივ ოთხ თავისებურებას: 1. პატარძალი სიძის ოჯახში მეგვარესთან ერთად მოჰყავთ ქსოვილებით გაწყობილი მანქანით; 2. ოჯახში მათი დალოცვის შემდეგ სიძე-დედოფალი იმავე მანქანით მეგვარეობითურთ და ახლო ნათესავებით ავტომობილთა გამუდმებული საყვირის თანხლებით მიემგზავრება ხელის მოსაწერად. ავტორის კონვენციით, ეს ხდება ძველი ტრადიციის წაბამვით, როცა პატარძალს

მყარონი ბოროტი სულების დასაფრთხობად თოფების სროლით მიაცილებდა; 3. საქორწინო წყვილი მშაჩის ბუეროში რეგისტრაციაში ტარდება, ცვლიან ბეჭდებს, ხლო შემდეგ მიემგზავრებიან სიძის ოჯახში, სადაც სტილიზებული რიტუალების თანხლებით იშლება სუფრა. აქვე, მონოგრაფიაში სინტერესოდა აღწერილი სუფრის ეთიკტი, დედამთილ-მამამთილისა და სტუმარ-ნათესაების ქცევის ნორმები, მეორე დილით პატარძლის წყაროზე გასვლის წესი და სხვ.; 4. პატარძალი დილით დგება და იმავდროულად შეუდგება ხოლმე საოჯახო საქმიანობას.

რაჭისადმი მიძღვნილ აღნიშნულ გამოკვლევაში ყურადღებას იქცევს განქორწინების მიზეზთა ანალიზი, რასაც ავტორის აზრით, ძირითადად უშეილობა აპირობებდა. უშეილოდ ძარჩენა რაჭველებში, ისევე, როგორც საქართველოს სხვა კუთხეთა მისახლეობაში დიდ უზედურებად ითვლებოდა. თ. დრავაძე სამართლიანად მიუთითებს, რომ მოცემული ფენომენისა და საერთოდ, რაჭველი ქორწინებისა და წათესაობის არსი შეუძლებელია გავიგოთ საოჯახო სტრუქტურათა გაუთვალისწინებლად. ამიტომ, საესებით კანონზომიერად ნაშრომში აღნიშნული საკითხები მჭიდრო ურთიერთკავშირშია განხილული. ამ მხრივაც, საესებით გასაგებია თ. დრავაძის განსაკუთრებული ყურადღება ოჯახის ფენომენისადმი. ავტორი საქართველოში ოჯახისა და საცხოვრებლის აღსანიშნავად ავლენს ისეთ ტერმინებს, როგორცაა **კომლი**, **სახლი**, **ოჯახი**. ასახაიებებს მათი წარმოშობისა და განვითარების გზებს, გვაძლევს ტერმინ ოჯახის სემანტიკურ და ეტიმოლოგიურ ანალიზს.

თანამედროვე რაჭაში ქორწინების ინსტიტუტისათვის დამახასიათებელი ბევრი კომპონენტი, სადაც მოთავსებულია **ნეთე-დელო-ფალი** წარმოადგენენ, რიტუალიზებულია და შეიცავს მრავალფეროვან ტრადიციულ წესჩვეულებებს. ცოლ-ქმარს შორის ურთიერთობათა ტრადიციული ფორმების ფუნქციონირებათა საქმოდ აღერ — ნიშნებისა და ქორწინების საწყისი საფეხურებიდან ჰქონდა ადგილი. თ. დრავაძის მიხედვით, ცოლ-ქმარს შორის შრომა დანაწილებულია. რაჭველი მამაკაცი გამოირჩევა შრომისმოყვარეობით. იგი ოჯახის მოყარულია. ცდილობს არ დატვირთოს ქალი და ოჯახი ეკონომიკურად თავად უზრუნველყოს. ავტორის მასალებით, რაჭველი ქალის სანაქებო თვისებად ითვლება შრომისმოყვარეობა, ხელსაქმის საფუძვლიანი ცოდნა, კე-

თილშობილება, მომპირნეობა და შეილებზე აღმზრდელითი ზრუნვა. ქალისათვის გათხოვება აუცილებელ წინაპირობად მიიჩნევა, რადგან ის სხვა სრულყოფილი პიროვნება. დეობა მას კეთილშობილ ადამიანად ხდის. რაჭაში ქალს სხვა ალტერნატივა არ გააჩნია.

მონოგრაფიის განსაკუთრებით საყურადღებო ნაწილს წარმოადგენს ის განყოფილება, სადაც აღუბარია სულიერი ანუ ხელოვნური წათესაობის ფორმებზე. თ. დრავაძე მდიდარი ეთნოგრაფიული მასალის საფუძველზე აღწერს რძით ნათესაობისა თუ ძუძუსმეტეობის, მშადგაფიცვის, მშობილ-დობილობის, ნათლობის წეს-ჩვეულებებს და აღნიშნავს, რომ ხელოვნურად დანათესავებულთა შორის არსებობს მკაფიოდ გამოხატული უფლება-მოვალეობათა განსაზღვრული სისტემა.

ამრიგად, როგორც ვედავთ, თ. დრავაძის ნაშრომში, მიუხედავად მისი სათაურის ვიწრო ხასიათისა, განხილულია ტრადიციული კულტურისა და ისტორიულ-ეთნოგრაფიული პრობლემებისა საკმაოდ ფართო წრე. იგი არა მარტო კონკრეტული რეგიონის მონოგრაფიული კვლევის ცდაა, არამედ მრავალმხრივა სინტერესო, განსაკუთრებით კულტუროლოგიურ-თეორიულ ასპექტითა და ტრადიციის ეთნიკური როლისა თუ ფუნქციის გამოვლენისა და შესწავლის თვალსაზრისით. საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში და მათ შორის რაჭაში სოციონორმატიკული კულტურა მისი განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე ყოველთვის წარმოადგენდა პოლიტიკურ-მმართველობითი, უფლებრივი, ზნეობრივი, რელიგიური, ესთეტიკური და სხვა კატეგორიების ერთიან სისტემას, რითაც აწესრიგებდა საზოგადოების წევრთა ქცევის ნორმებს. საქართველოში იგი ერთნულ ნიადაგზე ქმნიდა ტრადიციულ სოციალურ-ფსიქოლოგიურ პირობებს და ეთნიკური განვითარების ყველაზე რთულ ეტაპებზე მისი ძირითადი ელემენტებით ახერხებდა დაპირისპირებოდა სოციალურ-პოლიტიკურ სისტემებს, კულტურისა და ეთიკის ქართული ეთნოსისათვის მიუღებელ ნორმებს. თანამედროვე პერიოდში სწორედ აღნიშნული ფენომენის როლის გარკვევისათვის აუცილებელ კონკრეტულ ეთნოგრაფიულ მასალას გვაწვდის თ. დრავაძის მონოგრაფია და იგი ამ ასპექტითაც არის საყურადღებო გამოკვლევა და ეთნოგრაფიული ლტერატურის მნიშვნელოვანი შენაძენი.

ნარმო პრუთინოვი, ნუგზარ მგაღაძე

საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების სამართო კრება

1990 წლის 27 თებერვალს გაიმართა სა-
ქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგა-
დოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების საერ-
თო კრება, რომელმაც განიხილა საზოგადოებ-
რივ მეცნიერებათა განყოფილებაში შემაჯალ
დაწესებულებათა 1989 წლის სამეცნიერო და
სამეცნიერო-ორგანიზაციული საქმიანობის ან-
გარიში, განყოფილების წევრების 1989 წლის
სამეცნიერო და საზოგადოებრივი საქმიანობის
ანგარიშები და ორგანიზაციული საკითხი. კრე-
ბის მუშაობას წარმართავენ საზოგადოებრივ
მეცნიერებათა განყოფილების აკადემიკოს-მდი-
ვანი, აკად. წევრ-კორ. რ. მეტრეველი.

დღის წესრიგის პირველ საკითხზე საერთო
კრებამ მოისმინა განყოფილებაში შემაჯალ
დაწესებულებების ხელმძღვანელთა ინფორმა-
ციები 1989 წელს ჩატარებული სამეცნიერო
და სამეცნიერო-ორგანიზაციული საქმიანობის
შესახებ. აღინიშნა, რომ 1989 წელს საზოგა-
დოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების სამე-
ცნიერო დაწესებულებებში საქართველოს სსრ
მეცნიერებათა აკადემიის სამეცნიერო-კვლე-
ვითი გეგმით ასრულებდნენ 113 თემას. ამთ-
გან 2 თემა მუშავდებოდა საკავშირო და რეს-
პუბლიკური სადირექტივო ორგანოების დად-
გენილებათა შესაბამისად. ხოლო 97 — სა-
ქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ფუნდამენტური კვლევის პროგრამათა მიხედ-
ვით; 14 თემა საინიციატივო საძიებო სამუშაოა.
1989 წელს დასრულდა 4 თემის დამუშავება.

საანგარიშო წელს სადოქტორო დისერტაცია
დაიცვა 10 და საკანდიდატო — 26 თანამშრო-
მელმა. ინსტიტუტებში ირიცხებოდა 112 ას-
პირანტი, აქედან 63 დასწრებულ, ხოლო 49
დაუსწრებელი სწავლებისა. გასულ წელს ას-
პირანტურის კურსი დაამთავრა 36-მა.

1989 წელს გამოქვეყნდა 105-მდე სამეცნიერ-
ო ნაშრომი — მონოგრაფია, წიგნი, კრებული.

27—28 დეკემბერს ჩატარდა საზოგადოებრივ
მეცნიერებათა განყოფილების სამეცნიერო სე-
სია, რომელიც მიეძღვნა დავით ამბაშენაშვილის
საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ სამოღვაწეო ასპა-
რეზზე გამოსვლის 900 წლისთავს.

საანგარიშო წელს განყოფილებას შეემატა
რამდენიმე ახალი სამეცნიერო კვლევითი და-
წესებულება. ეკონომიკისა და სამართლის ინ-
სტიტუტს გამოეყო სახელმწიფოსა და სამართ-
ლის კვლევის ცენტრი, რომელიც უშუალოდ
დაექვემდებარა საზოგადოებრივ მეცნიერებათა
განყოფილებას, თვით ინსტიტუტს კი ეწოდა
ეკონომიკის ინსტიტუტი. ხალხთა მეგობრობის
მუზეუმი გარდაიქმნა ეროვნებათშორისი ურთი-
ერთობების კვლევის ცენტრად, რომელიც შე-
ვიდა საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფი-
რების შემადგენლობაში. განყოფილების სის-
ტემაში შეიქმნა აგრეთვე სოციოლოგიური
კვლევის ცენტრი და დემოგრაფიის სოციალურ-
ეკონომიკური კვლევის ცენტრი. განყოფილების
შემადგენლობაში შევიდა აგრეთვე რუსეთში
ქართულ დასახლებათა ისტორიის სამეცნიერო-
კვლევითი მუზეუმი.

დღის წესრიგის მეორე საკითხზე კრებამ
მოისმინა განყოფილების წევრების — საქარ-
თველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკო-
სების ა. აფაქიძის, ვ. ბერიძის, ა. გუნიას, ი. კა-
ჭარავას, შ. ხიდაშელის და წევრ-კორესპონ-
დენტების ლ. ალექსიძის, გ. გიორგაძის, პ. ზა-
ქარაიას, გ. თევზაძის, მ. ლორთქიფანიძის,
რ. მეტრეველის, დ. მუსხელიშვილის, შ. ნადი-
რაშვილის, ა. სურგულაძის, ნ. ჭავჭავაძის,
ლ. ჭიაშვილის, ა. ჯავახიშვილის, ო. ჯაფარი-
ძის, ს. ჭორბაქაძის — ანგარიშები 1989 წელს
გაწეული სამეცნიერო და საზოგადოებრივი
საქმიანობის შესახებ.

განხილულ საკითხებზე საერთო კრებამ მი-
იღო შესაბამისი დადგენილებანი. კრებამ მოი-
წონა და დაამტკიცა საზოგადოებრივ მეცნიერ-
ებათა განყოფილებაში შემაჯალ დაწესებულე-
ბათა 1989 წლის სამეცნიერო და სამეცნიერო-
ორგანიზაციული საქმიანობის ანგარიში. ცნო-
ბად იქნა მიღებული განყოფილების წევრების
1989 წლის სამეცნიერო და საზოგადოებრივი
საქმიანობის შესახებ ანგარიშები.

საერთო კრებამ განიხილა სახელმწიფოსა და
სამართლის კვლევის ცენტრის დირექტორის
არჩევის საკითხი. კრებას მოხსენია, რომ სა-
ხელმწიფოსა და სამართლის კვლევის ცენტრმა

თავის დროზე დირექტორის თანამდებობაზე წამოაყენა იურიდიულ მეცნიერებათა დოქტორის თ. შავგულიძის კანდიდატურა. მას რეკომენდაცია მისცა საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების ბიურომ, რის შემდეგაც სახელმწიფოსა და სამართლის კვლევის ცენტრმა თ. შავგულიძე ღია კენჭისყრით ერთხმად აირჩია დირექტორის თანამდებობაზე და განყოფილებას წარუდგინა დასამტკიცებლად. საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების საერთო კრებამ ფარული კენჭისყრით თ. შავგულიძე აირჩია სახელმწიფოსა და სამართლის კვლევის ცენტრის დირექტორის თანამდებობაზე. აკადემიის წესდების შესაბამისად, ამ გადაწყვეტილების დამ-

ტკიცება ეთხოვა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საერთო კრებას.

საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების საერთო კრების მუშაობა შეაჯამა აკად. წევრ. კორ. რ. მეტრეველმა.

საერთო კრების მონაწილეებმა გამოხატეს ერთსულოვანი მისწრაფება, რომ საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების ყველა დაწესებულებაში, ყველა თანამშრომელმა, აქტიურად შეუწყოს ხელი რესპუბლიკის რეალური სუვერენიტეტის დამკვიდრებასა და დამოუკიდებელ ქართული სახელმწიფოებრიობის აღდგენას.

ლ. ლაზარაშვილი

თამარ ხაუშია

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საშუალო და უფროსი თაობის წარმომადგენლებს კარგად ახსოვთ ინსტიტუტის ერთ-ერთი პირველი თანამშრომელი (რომელმაც თავისი მეცნიერული მოღვაწეობა ჯერ კიდევ სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის აკად. ნ. მარსის სახ. ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის კედლებში დაიწყო). თამარ გერასიმეს ასული ხაუშია, სანდომიანის გარეგნობის, კეთილმოსურნე და გულისხმიერი ადამიანი.

ნათელი ცხოვრება განვლო ქალბატონმა თამარმა. წლების მანძილზე იგი უხეშუროდ და უპრეტენზიოდ ემსახურებოდა ქართულ პედაგოგიურ მეცნიერებას, არ ესწრაფოდა მაღალ ტიტულებს და ჯილდოებს. ახლა, როდესაც საშუალოდ ვეთხოვებით ქალბატონ თამარს, ჩვენი ვაღია გავისვენოთ ეს კიდევ ერთი განუყოფელი ცხოვრება და დაავიანებთ ვეთხრათ მადლობა ამ ღირსეულ ადამიანს, რაც, სამწუხაროდ, სიცოცხლეში კარგად ვერ მოვახერხეთ.

თამარ გერასიმეს ასული ხაუშია დაიბადა, ქ. ქუთაისში, 1908 წლის 10 მაისს, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პედაგოგიური ფაკულტეტის ისტორიული განყოფილების დამთავრების შემდეგ, 1929 წლიდან მუშაობდა საქართველოს სახ. პედაგოგიურ ინსტიტუტში, ჯერ სასწავლო ნაწილის, შემდეგ ფაკულტეტის, ხოლო 1931—33 წლებში საქართველოს განათლების სახალხო კომისარიატთან არსებული სახელმწიფო სამეცნიერო საბჭოს ტექნიკურ მდივნად, 1933—37 წწ. თბილისის სახატკრო აკადემიის, 1937 წლის მარტიდან კი სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის ენის, ისტორიის და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის საქმეთა მმართველად. 1939 წლის იანვრიდან თ. ხაუშია ამავე ინსტიტუტის ასპირანტი ხდება. ხოლო ასპირანტურის დამთავრების შემდეგ ბენისაზე გასვლამდე, 1975 წელს, იგი ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის თანამშრომელია.

თ. ხაუშიამ თავისი მეცნიერული ინტერესების სფერო თავიდანვე განსაზღვრა და იტვირთა ისეთი მიმე, შრომატევადი და ხშირად

უმაღური, მაგრამ ქართული წყაროთმცოდნეობისათვის აუცილებელი უბანი, როგორც პალეოგრაფია. დიდი ხნის მანძილზე იგი იყო ინსტიტუტის ერთდერთი თანამშრომელი, რომელიც სპეციალურად იკვლევდა პალეოგრაფიულ საკითხებს, სწავლობდა ძველ ქართულ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებს, ქართულ ხელნაწერ წიგნთა შექმნისა და გავრცელების ისტორიას, ქართულ ხელნაწერთა ჰვირნიშნებს, დაქარაგმების წესს ქართულ ხელნაწერთა მიხედვით, საწერი იარაღისა და საღებავების ისტორიას, სხვადასხვა დამწერლობათა თავისებურებებს, პალეოგრაფიულ ტერმინებს. 1954 წელს მან დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია თემაზე „XI ს-ის ნუსხური დამწერლობის კარდამავალი ხელი“. დიდი წვლილი დასდო ქალბატონმა თამარმა „ქართლის ცხოვრების“ შესწავლის საქმეს, რუდუნებით და დაუღალავად მუშაობდა მისი სიმფონიის შედგენაზე.

ქალბატონი თამარის ნაშრომებს დაკვირვებულობა და პროფესიონალიზმი ახასიათებს. ამაში მის ხელს უწყობდა საფუძვლიანი ფილოლოგიური მომზადება და ისტორიული განათლება, რაც ასე საჭიროა წყაროთმცოდნეთათვის. საკუთარი თავისადმი მაღალი მომთხოვნელობის გამო თ. ხაუშიას ნაშრომთა უმრავლესობა გამოუქვეყნებელი დარჩა. მისი ნაღვაწის მცირე ნაწილმა ცოტა ხნის წინ იხილა სინათლე, როდესაც გამოქვეყნდა „ქართლის ცხოვრების“ სიმფონია-ლექსიკონი (I—II, თბ., 1986). წარმოებაშია „ქართლის ცხოვრების“ სიმფონია-ლექსიკონის მესამე წიგნი, რომლის დიდი ნაწილი აგრეთვე ქალბატონ თამარის დამზადებულია. სხვა ნაშრომების გამოცემა ალბათ მომავლის საქმეა.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს მის მიერ გამოცემული და დაზუსტებული ტერმინები „ზომად წერა“, ანდერძ-მინაწერთა შენდობის ფორმულა „გვედია“, „პატივი“ და სხვ. მან შექმნა ნაშრომები „მელქისედეკ ყანჩელის 1658 წლის საბუთი“, XII—XIII სს. „სიგელ დაწერილობა ხელი“. ამ ხანის დოკუმენტთა ტექსტებით, მათი პალეოგრაფიული მიმოხილვით და ანბანთა შედარებითი ტაბულით, „XIX ს. პერიოდიკიდან ამოკრებილი ისტორიული დოკუმენტები“ (1652—1906), XI—XIII სს. ქართულ ხელნაწერთა ჰვირნიშნები, სადაც ქალაქის ქიმიური ანალიზის საფუძველზე გამო-

თქმულია ვარაუდი ქართულ ხელნაწერთა ქაღალდის შედგენილობისა და მისი აღმოსავლური წარმოშობის შესახებ მასზე დართული ჰეირნიშანთა ალბომით, „დაქარაგმების წესი ქართულ ხელნაწერთა მიხედვით“ (V—XVIII სს.) „ქართულ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერები IX—XI სს.“, რომელშიც თავმოყრილია სხვადასხვა გამოცემები და ხელნაწერების ანდერძ-მინაწერების სახით გაფანტული, საისტორიო ხასიათის მასალა; კრებულს დართული აქვს წინასიტყვაობა და ისტორიულ პირთა და დათარიღებასთან დაკავშირებული შენიშვნე-

ბი, გამოკვლევა „ათონის მთის ქართველთა კოლონიის ისტორიისათვის“, დამყარებული ათონის მონასტრის აღაპთა მონაცემებზე, სადაც მოცემულია აღაპთა პალეოგრაფიული მიმოხილვა, დადგენილია ზოგიერთი შემსრულებლის ეინაობა, „მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის“.

ქართული მეცნიერება ეთხოვება მაღალი ზნეობის პიროვნებას, რომლის სახითაც მისმა კოლეგებმა და ახლობლებმა დაკარგეს კარგი პროფესონალი, თბილი და ყურადღებიანი მეგობარი.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის წყაროთმცოდნეობის განყოფილება

ქართველ ისტორიკოსთა რიგებს გამოაკლდა გამოჩენილი მკვლევარი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის დირექტორის მრჩეველი მამია ქიშვარდის ძე ლუმბაძე.

მ. ლუმბაძე დაიბადა 1915 წელს ს. ზენობანში (ჩოხატაურის რ.). 1929 წელს დაამთავრა ხიდისთავის საშუალო სკოლა და სწავლა გაწავარდა თბილისის საჯარო სკოლაში უნივერსიტეტში. 1938 წელს ჩაირიცხა ვენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის ასპირანტურაში. 1941—1942 წლებში იმყოფებოდა საბჭოთა არმიის რიგებში. 1942 წელს მან მუშაობა დაიწყო საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტში უმცროს მეცნიერ თანამშრომლად. 1943 წელს დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია და გადაყვანილ იქნა უფროს მეცნიერ თანამშრომლად. მომდევნო წლებში იგი შეთავსებულ მუშაობდა როგორც საქართველოს ისტორიის ლექტორის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტსა და ბათუმის პედაგოგიურ ინსტიტუტში. 1954 წელს მიენიჭა დოცენტის წოდება. 1957 წელს დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია და 1960 წელს მიენიჭა პროფესორის წოდება. 1958—1989 წლებში ლუმბაძე იყო ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის განყოფილების გამგე. 1974 წელს ეროვნული საისტორიო მეცნიერების წინაშე თვალსაჩინოდ დამსახურებისათვის მ. ლუმბაძეს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა დამსახურებული მოღვაწის

საპატიო წოდება მიენიჭა. 1974 წელს „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ რედაქციონის შექმნაში მონაწილეობისათვის მ. ლუმბაძემ, ავტორთა ჯგუფთან ერთად, საქართველოს სახელმწიფო პრემია დაიმსახურა (იგი იყო „ნარკვევების“ IV ტომის რედაქტორი და ერთ-ერთი ავტორი). 1980 წელს იგი არჩეული იქნა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტად. 1989 წლიდან მუშაობდა ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის დირექტორის მრჩეველად.

მ. ლუმბაძე იყო სხვადასხვა სამეცნიერო საბჭოს წევრი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმთან არსებული შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის საკორდინაციო საბჭოს თავმჯდომარე და საქართველოს საისტორიო საზოგადოების პრეზიდიუმის წევრი. მიღებული ჰქონდა მთავრობის ჯილდოები.

მ. ლუმბაძემ მდიდარი და მრავალმხრივი მეცნიერული მემკვიდრეობა დატოვა. მან მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა გვიანშუასაუკუნეების საქართველოს პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის ძირითადი პრობლემების კვლევაში.

საყურადღებო შრომები მიუძღვნა მ. ლუმბაძემ რეგიონალური ისტორიის შესწავლას. ამ თვალსაზრისით მეტად ფასეულია მისი მონოგრაფიული ჯამოჯლევა სამეგრელოს სამთავროს ისტორიის ბოლო პერიოდის შესახებ, ვრცელი ნარკვევი გურიის სამთავროს სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებაზე XIX ს-ის პირველ მესამედში, ნარკვევი საინგლისო ისტორიის შესახებ და ლოკუმენტების პუბლი-

კაცია ამავე თემაზე. დღემდე გამოუქვეყნებელია ვრცელი ნაშრომი ქართლის მთიანეთის (ახლანდელი სამხრეთელი ოსების ავტონომიური ოლქის) ისტორიული დემოგრაფიის საკითხებზე. პროფ. ზ. ანჩაბაძესთან ერთად მ. დუმბაძემ საყურადღებო მოსაზრებები გამოთქვა საქართველოს ეკონომიკური განვითარების სტადიების შესახებ XIX ს-ში.

1957 წელს გამოქვეყნდა მ. დუმბაძის მონოგრაფია «დასავლეთი საქართველო XIX ს. პირველ ნახევარში». ამ ვრცელ ნაშრომში კომპლექსურადაა შესწავლილი დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკური ერთეულების ისტორია და სოციალურ-ეკონომიკური ვითარება ამ მხარეთა რუსეთთან შეერთების პერიოდში, ნაჩვენებია ცარიზმის პოლიტიკის არსი. ქართული საისტორიო მეცნიერების მნიშვნელოვანი შენაძენია XVIII ს. მეორე ნახევრის აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიის ამსახველი რამდენიმე ნარკვევი, რომელიც შევიდა «საქართველოს ისტორიის ნარკვევების» IV ტომში, რომლის მეცნიერი რედაქტორიც მ. დუმბაძე იყო. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, მეცნიერის პრინციპულობა და ობიექტურობა ამ პერიოდში რუსეთ-საქართველოს პოლიტიკურ ურთიერთობათა არსისა და ისტორიული მნიშვნელობის განსაზღვრისას. მკვლევარმა თავის სანაჭებო გაბედულება გამოიჩინა და სწორად შეაფასა ცარიზმის კავკასიური პოლიტიკის არსი.

მ. დუმბაძემ მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ქართული ისტორიული მეცნიერების ისტორიის შესწავლის საქმეში, გამოაქვეყნა მონოგრაფიები და ნარკვევები დ. ბაქრაძის, ივ. ჯავახიშვილის, ს. ჯანაშიასა და ნ. ბერძენიშვილის ცხოვრებისა და მეცნიერული მემკვიდრეობის შესახებ. მისი რედაქტორობით გამოიცა ივ. ჯავახიშვილის თხზულებათა აკადემიური გამოცემის მესამე ტომი.

მ. დუმბაძე დიდხანს სწავლობდა თბილისის ისტორიის. იგი ავტორია 1958 წელს გამოქვეყნებული «თბილისის ისტორიის» რამდენიმე თავისა. მისი მონაწილეობით და რედაქციით გამოსაცემად მომზადებულია «თბილისის ისტორიის» სამტომეულის პირველი ტომი.

დიდა მ. დუმბაძის დამსახურება საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოების შექმ-

ნის, ეროვნული ისტორიის პოპულარიზაციის საქმეში. იგი თანაავტორია საქართველოს ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელოს (1958 და 1960 წწ.) და საქართველოს ისტორიის დამზადებ სახელმძღვანელოს (ტ. I, 1958 წ., რუსულ ენაზე — 1962 წ.). იგი მონაწილეობდა საქართველოს ისტორიის სასკოლო პროგრამის შედგენაში და საქართველოს სსრ ატლასის გამოცემაში.

მ. დუმბაძე ოცდაათი წლის განმავლობაში ხელმძღვანელობდა ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის შუა საუკუნეების (1957 წლამდე — ფეოდალური ხანის) საქართველოს ისტორიის განყოფილებას. ამ ხნის განმავლობაში განყოფილება ნაყოფიერად შრომობდა საქართველოს ისტორიის საკვანძო პრობლემების შესასწავლად, რაც აისახა განყოფილების თანამშრომელთა მიერ გამოქვეყნებული მრავალი რიტყვიან გამოკვლევებში. განყოფილებაში მომზადდა და წარმატებით იქნა დატყული მრავალი საკანდიდატო და სადოქტორო დისერტაცია. განყოფილება მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ახალგაზრდა მეცნიერული კადრების მომზადების საქმეში. მ. დუმბაძის ინიციატივით დაიწყო განყოფილების თანამშრომელთა შრომების პეროდული კრებულის «საქართველოს შუა საუკუნეების ისტორიის საკითხების» გამოცემა. წელს გამოქვეყნდება ამ კრებულის მეექვსე წიგნი.

როგორც მაღალრეზიდრებული მეცნიერი-მკვლევარი მ. დუმბაძე დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა და მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ეროვნული საისტორიო მეცნიერების განვითარებაში. ასევე, მადლ შეფასებას იმსახურებს მისი, როგორც მეცნიერების ორგანიზატორის მოღვაწეობა. თუ ამას დავუმატებთ, რომ პირად ურთიერთობებში იგი იყო უარესად კოლეგიალური, საინო, გულისხმიერი და უანგარო ადამიანი, ცხადია, მ. დუმბაძემ ღირსეულად განვლო ცხოვრების ძნელი გზა და ნათელი კვალი დატოვა. მისი სახელი მარად დარჩება მაღლიერი თანამემამულეების ხსოვნაში.

ჰენრი ჩხატარაიშვილი

ფასი 1 მან. 30 კაპ.

6 98/95.

ინტელექტუალური საკუთრების დაცვის
სამსახური 76197